

EVA JOHANSSON

MARMOR

FRÅN FINLAND

Svensk maktsymbol
under flera sekel

SLS APPELL

MARMOR FRÅN FINLAND

EVA JOHANSSON

MARMOR FRÅN FINLAND

Svensk maktsymbol under flera sekel

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS
APPELL FÖRLAG, STOCKHOLM
2026

Denna bok är nr 891 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

SLS publikationssamling ingår i Unescos nationella världsminnesregister.

© Författaren och Svenska litteratursällskapet i Finland 2026.

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag och grafisk form: Antti Pokela
Omslagsbild: Katarina Jagellonicas gravmonument i
Uppsala domkyrka, detalj. Foto: Krister Engström

Typsnitt: Graveur

Pdf-utgåva 2026.

ISBN 978-951-583-677-9 (tryckt utgåva, Finland) sfs.fi
ISBN 978-91-989865-7-0 (tryckt utgåva, Sverige) appellforlag.se
ISBN 978-951-583-729-5 (epub), <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-729-5>
ISBN 978-951-583-730-1 (pdf), <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-730-1>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
ISSN 0039-6842 (tryckt) ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 930(485)

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

unesco
Inscribed on
the National Register
Memory of the World

Innehåll

Förord 7

9

INLEDNING

Syfte, frågeställningar och upplägg 9

Källor och metod 10

Tidigare forskning 14

Europeisk geopolitik 17

23

MARMORN UNDER 1500-TALET

Rödaktigt stenmaterial i Europa 23

Marmor – vad är det? 25

Marmor från Vattholma och Vestlax 29

Utmärkande drag för Vestlaxmarmor 31

Stenhuggaren Antonius Timmerman 36

Byggmästarna under Antonius tid 46

Brytning och bearbetning – från block till kolonner 48

Stilideal under Vasatiden 50

Leveranserna till västra riksdelen 55

59

VASAKUNGARNA OCH VESTLAXMARMORN

Erik XIV – Vestlaxmarmor en del av en ny visuell kultur 59

Johan III – marmor från Finland »ther till haffwe wij och behagh» 65

Marmordetaljer som maktmarkörer 79

Slottskyrkorna i Stockholm, Svartsjö och Uppsala 83

Utgrävningsfynden berättar 93

SYMBOLRIKA GRAVMONUMENT FRÅN JOHAN III:S TID

- Tumborna i Riddarholmskyrkan 100
- Jagellonska koret – ett äreminne över drottningen 102
- Gravmonument över en krigsherre – politisk manifestation i Reval 109

115

VESTLAXKOLONNERNÄ FÄR NYTT LIV PÄ 1600-TALET

- Äterbruk av byggnadsdetaljer 115
- Johan III:s efterträdare och Vestlaxmarmorn 117
- Stormaktstiden och adeln 126
- Palatset Makalös – riket och byggherren till heder 130
- Axel Oxenstiernas besvikelse 134
- Bogesund och Mälsåker 136
- Kunglig gåva till nyadlade Carl Piper 142
- Marmorkolonnen i Täby kyrka 147
- Vestlaxkolonner till Haga slott på 1800-talet 150

155

VESTLAXMARMOR – EN MÄNGSIDIG BYGGSTEN

- Definitioner 161
- Slutnoter 164
- Källor och litteratur 172
- Bildkällor 179
- Personregister 180
- Bilaga: Frakter från Finland till den västra riksdelen 1571–1594 182

Förord

MITT INTRESSE för marmorbrytning grundar sig på att jag växte upp i Kimito sydost om Åbo där det funnits ett stenbrott i byn Vestlax. Enligt traditionen fördes marmor till Stockholms slott och till Katarina Jagellonicas gravmonument i Uppsala domkyrka, men i övrigt har det endast funnits ströuppgifter om vad som levererades till den västra riksdelen.

Under den pågående pandemin 2020 började jag fördjupa mig i Vestlaxmarmorns historia. I ett tidigt skede insåg jag att jag behövde geologisk expertis som stöd för mina arkiv- och fältstudier. Föga anade jag att min forskning skulle bli en detektivhistoria och en långt mera omfattande undersökning än jag ursprungligen tänkt. Då en fråga fick ett svar uppstod följande i en aldrig sinande ström. Jakten på marmordetaljer och slottsbyggen från 1500-talet har fört mig inte bara till Sverige, som utgör huvudintresset för undersökningen, utan även till Estland, Litauen, Polen, Frankrike och Spanien.

För att kunna genomföra projektet har jag många personer och institutioner att tacka. Ett alldeles speciellt och stort tack går till statsgeolog Sten-Anders Smeds. Han har lagt ned mycket tid på att granska vad som ur geologisk synpunkt är utmärkande för Vestlaxmarmor. Hans resultat är väsentliga för undersökningens relevans. Tack för gott samarbete och allt jag lärt mig om olika stensorter under arbetets gång!

För att reda ut hur stora mängder marmor som levererades från stenhuggeriet i Finland har historiker Peter Ragnvaldsson varit behjälplig. Han har läst fogderäkenskaperna som bevaras i Riksarkivet i Helsingfors och samlat information om utbetalda frakter för uthuggen sten som skickats till västra riksdelen. Han har dessutom transkriberat en del av de övriga dokumenten från Vasatiden.

Därtill vill jag rikta mitt tack till de anställda vid de Kungliga Hovstaterna som gjort det möjligt för Smeds och mig att besöka Haga slott

samt kronans stenlager. Personalen på Statens fastighetsverk i Sverige är värd ett speciellt omnämnande. Deras hjälpsamhet och intresse för projektet har underlättat arbetet avsevärt. Personalen vid Riksarkivet i Sverige har snabbt sökt fram de mest varierande dokument. Därtill vill jag tacka alla de personer som ansvarar för samlingarna och utgrävningsfynden på Nordiska museet, Historiska museet, Stads- och Medeltidsmuseet i Stockholm. Med stort tålamod har de försökt reda ut var fynden bevaras eller vart de eventuellt flyttats. Ett tack går även till personalen på Riksarkivet i Finland, Arkivsamlingarna vid Åbo Akademi, Åbo Landskapsmuseums arkiv och Sagalunds museum.

Ett varmt tack går till professor emeritus Lars Berggren som läst och kommenterat manuskriptet i ett tidigt skede av forskningen. Hans intresse för ämnet har varit inspirerande. Mitt tack går även till min bror Rabbe Lindroos och Roger Thomander som låtit oss undersöka stenbrottet på bostadsområdet i Vestlax. Tack till alla som visat intresse samt tipsat om artiklar och monument från 1500-talet. Jag har också haft hjälp av flera fotografer, speciellt av Krister Engström som dokumenterat materialet i Sverige. Jag vill rikta mitt tack till Svenska litteratursällskapet i Finland och till redaktör Carola Herberts som med fast hand redigerat boken. Sist men inte minst ett tack till min man Ole för hans hjälp under forskningsresorna och våra döttrar Tove och Anna som läst och kommenterat texten under arbetets gång.

Grankulla, oktober 2025

EVA JOHANSSON

INLEDNING

I VESTLAX PÅ KIMITOÖN, cirka 80 kilometer sydost om Åbo, har man sedan gammalt känt till att marmor skickats till Sverige och att en stenhuggare vid namn Antonius Timmerman verkat i byn under 1500-talet. Kännedomen om det lilla som finns kvar av hans verk i Finland är rätt god. Däremot finns det endast ströuppgifter om hur stor mängd marmor som levererades till den västra riksdelen och vad som bevarats i Sverige. Hur marmorn användes och vilken betydelse den hade i det nya kungadömet har inte utretts – trots att Antonius stenhuggeri var det mest ansedda i det svenska riket under senare delen av 1500-talet. Man har inte heller känt till att kolonner av Vestlaxmarmor återanvändes efter att brytningen lagts ner. Forskningen om material och proveniens för stendetaljer i europeiska regenters slott och palats har upplevt en renässans under de senaste decennierna. Det är därför hög tid att även Vestlaxmarmorn och dess användning lyfts fram.

SYFTE, FRÅGESTÄLLNINGAR OCH UPPLÄGG

Det primära målet med den här undersökningen är att utreda omfattningen av marmorleveranserna från Finland till västra riksdelen under senare delen av 1500-talet. En annan målsättning är att klargöra vad som bevarats av Vestlaxmarmor framför allt i Sverige. Därtill är avsikten att uppskatta hur stor del de bevarade marmorkolonnerna som levererades till Johan III (regent 1568–1592) utgjorde av den totala produktionen. De byggnader som undersöks är Vasaslotten i Stockholm, Svartsjö och Uppsala. Orsaken till att de valts är att de nämns i tidigare forskning om marmorbrytningen i Finland, men uppgifter om vad som levere-

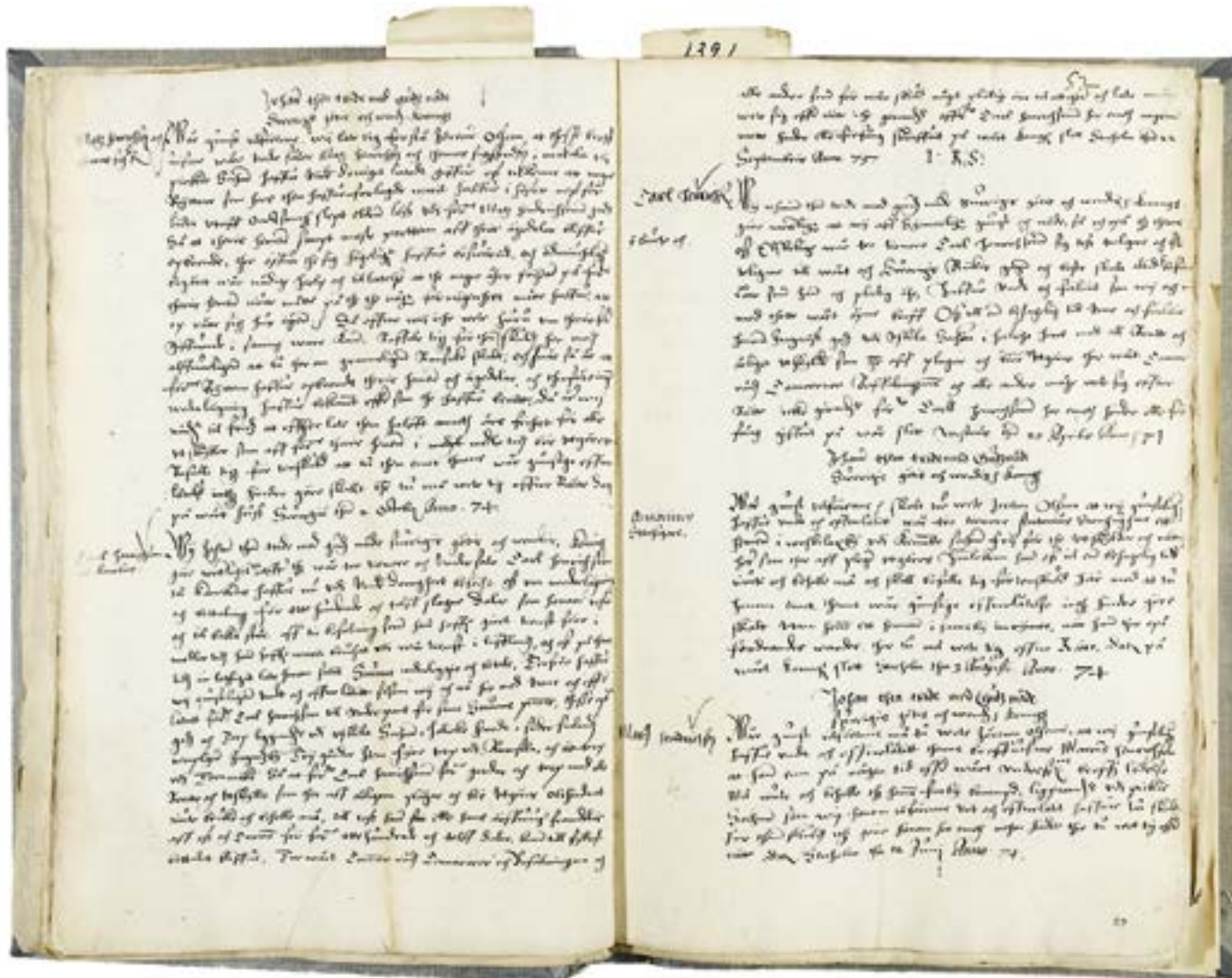
rats till respektive slott saknas. En övergripande frågeställning är vilken betydelse marmordetaljerna hade som symboler för makt, rikedom och kultur i det nya svenska kungariket. Avsikten är att placera den finländska marmorn i ett europeiskt sammanhang och utreda hur makten manifesterades i olika länder. Vilken roll spelade kolonnerna i Johan III:s strävan att ta plats på de kontinentala regenternas sociala och politiska scen? Varför ansågs den finländska marmorn vara en lyxartikel både som ny och återanvänd? Vad gjorde den speciell och vad tillförde den i kungliga och adliga miljöer?

Det inledande kapitlet bildar en ram för undersökningen. Här ger jag en bakgrund och visar hur centraliseringen av makten och expansionssträvandena var tätt förbundna med de sinsemellan konkurrerande religionerna och hur de påverkade de europeiska regenternas maktmanifestation under 1500-talet. Andra kapitlet behandlar marmorns förekomst och beskaffenhet, dess bearbetning och transport. Därtill presenteras stenhuggaren Antonius Timmerman och hans krets. I följande kapitel klarläggs var och för vilka syften Erik XIV (regent 1560–1568) och Johan III använde Veslaxmarmor. Därefter presenteras några gravmonument som tillkom på Johan III:s initiativ. Därpå beskrivs återanvändningen av marmorkolonner i adliga palats på 1600-talet, och i sista kapitlet summerar jag resultaten och lyfter fram hittills okända byggnadsdetaljer av Vestlaxmarmor.

KÄLLOR OCH METOD

Undersökningen bygger på kungliga brev, fogderäkenskaper, beställningsregister och andra handlingar samt okulär granskning av arkitekturdetaljer, både sådana som bevarats i existerande byggnader och sådana som påträffats vid arkeologiska utgrävningar. Tidigare forskningslitteratur om de kungliga slotten på 1500-talet har utgjort utgångspunkten för arkivforskningen – i synnerhet Carl Jacob Gardbergs omnämnande om Antonius Timmermans verksamhet i hans avhandling om Åbo slott. Fogderäkenskaper har granskats endast i Finland, medan brev och övriga dokument studerats i arkiv i både Sverige och Finland.

Utredningen av frakterna av marmor från Kimito till västra riksdelen grundar sig främst på fogderäkenskaperna i Riksarkivet i Helsingfors. Uppgifter finns för Näse kungsgård i Bjärnå, Åbo slott, Halikko fögderi och Södra Finlands fögderi.¹ Avskrifter av kungliga brev i Riks-

arkivet i Finland har även använts. Tullhandlingar har inte varit till hjälp vid utredningen av frakternas storlek och antal eftersom varor till kronan var tullfria.²

Av arkiven i Sverige har Riksarkivet varit det viktigaste för undersökningen. Kammararkivet, Riksregistraturet och Strödda kamerala handlingar har så långt det varit möjligt anlitats i digital form. De kungliga breven i Riksregistraturet om byggnadsverksamheten under Johan III:s tid har varit en ovärderlig källa. En stor del av breven ingår i *Johan III:s byggnads- och befästringsföretag. Brefur Riks-registraturet 1568–1592* I–II utgivna av Victor Granlund (1875), men en del har lästs i Riks-

Uppslag ur *Egentliga
Finlands Fogderäkenskaper*
från 1577. FRA, Södra
Finlands Fogderäkenskaper,
1574(1320)53.

arkivets digitaliserade samlingar. Nicodemus Tessin den yngres brev har lästs i en tryckt utgåva.³

Av de kungliga breven framgår att spisar, portaler och kolonner var flyttbara inredningsdetaljer. De flyttades från ett slott till ett annat, liksom hantverkarna. Detta har försvårat platsbestämmelsen för byggnadsdetaljerna, men genom breven har jag i viss utsträckning kunnat följa dem. Av breven framgår också hur aktörerna, framför allt Johan III, värderade Vestlaxmarmorn samt hur den benämns. Man kan vidare utläsa hur hans förhållande till Antonius Timmerman och byggmästarna såg ut.

Av fogderäkenskaperna framgår att det med några undantag årligen levererades en eller flera skeppslaster med Vestlaxmarmor till den västra riksdelen och främst till Stockholm. I kvittenserna för frakterna nämns dock inte specifikt vad som levererats utan allt går under benämningen »uthuggen sten», vilket betyder att den var bearbetad. Oftast nämns skutornas ägare och bärighet. En jämförelse mellan Johan III:s brev och fogdarnas räkenskaper ger en fingervisning om produktionens storlek och leveranserna till de kungliga slotten.

För att kunna jämföra marmorn i Vestlax med de undersökta marmorföremålen i Sverige lät jag polera skrotstenar (stuff) av olika färg i stenbrottets omgivning. Stenproven är polerade enligt moderna metoder och ytan är därför glansigare än exempelvis kolonnerna som undersökts i Uppsala. Genom Sveriges geologiska undersökning – en expertmyndighet för frågor om berg, jord och grundvatten – kom jag i kontakt med den finlandsbördige statsgeologen Sten-Anders Smeds. Han är filosofie doktor i mineralogi och petrologi och har intresserat sig för stensorterna i Uppsala domkyrka. Han har också anlitats som geologisk expert vid inventeringen av den fasta och lösa inredningen där; resultatet har publicerats i serien *Sveriges kyrkor* 2010.⁴ Smeds har även deltagit i ett europeiskt projekt med franska, brittiska och svenska forskare om provenienserna av renässansskulpturer i alabaster. Resultaten som publicerades 2013 visar att alabaster från Nottingham är en viktig beståndsdel i gravmonumentet över Gustav I (Gustav Vasa) med gemåler. Med stor sannolikhet härstammar också alabastern i monumenten över Katarina Jagellonica och Johan III i Uppsala domkyrka samt i gravmonumentet över deras lilla dotter Isabella i Strängnäs domkyrka från samma plats.⁵ I monumenten har alabaster använts i huvudsak i avbildningen av personerna på tumbornas, det vill säga de kistformade gravmonumentens, täcklock.

För att utreda förekomsten av finländsk marmor i Sverige under Vasakungarnas tid har Stockholms gamla slott granskats samt i någon mån även Uppsala och Svartsjö slott. På Drottningholm har provenienssen för ett marmorfynd reviderats och tillskrivits Vestlax i samband med Smeds och min undersökning 2022, men slottets äldre historia kräver vidare forskning och har därför lämnats utanför denna granskning.⁶ Däremot undersöks förekomsten av marmor från Finland i gravmonument från Johan III:s regeringstid och adelspalats från 1600-talet i vilka marmorkolonner återanvändes från de kungliga slotten. Detta har inte tidigare väckt intresse bland forskare. I äldre forskning har i stort sett endast stenmaterialet i gravmonumentet över Katarina Jagellonica i Uppsala uppmärksammats.⁷

Smeds och jag har besökt Uppsala slott, Museum Tre Kronor i Stockholm, Sveriges Historiska museum, Stockholms stadsmuseums magasin och Sagalunds museum i Kimitoöns kommun för att studera fynd från arkeologiska utgrävningar. Vi har granskat kolonner och andra arkitekturdetaljer på ort och ställe i slotten i Bogesund, Mälsåker, Haga och i Petersenska huset i Stockholm. Kolonner och kolonnetter i följande gravmonument har genomgått vår besiktning: monumenten över Magnus Ladulås och Karl Knutsson i Riddarholmskyrkan i Stockholm, monumentet över Katarina Jagellonica i Uppsala domkyrka och minnesmärkena över Karl IX och hans familjemedlemmar i Strängnäs domkyrka. Uppgifterna om gravmonumentet över Pontus De la Gardie och Sofia Johansdotter Gyllenhielm i domkyrkan i Tallinn (Estland) grundar sig på mina iakttagelser på ort och ställe. Det mesta fältarbetet gjorde vi 2021 och 2022.

Vårt arbete har fördelats så att Smeds har gjort mineralogiska och geologiska undersökningar medan jag har forskat i arkivkällor, läst forskningslitteratur och sökt byggnadsdetaljer av rödaktig marmor i Sverige som påminner om Vestlaxmarmor. Han har noterat vad som ur geologisk synpunkt skiljer eller förenar marmor från Vestlax med marmor från Vattholmatrakten, norr om Uppsala. Min uppgift var att jämföra stenproven från Vestlax med undersökningsobjekten för att finna likheter i färg och struktur. Förutom att vi undersökt de flesta objekten tillsammans har vi besökt stenbrottsområdena i både Vattholma och Vestlax på Kimitoön. I Uppsalaområdet förekommer marmor i två stråk, Lenaberg (tidigare Lena prästgårds skog) och Vattholma. I Vestlax är området för de gamla stenbrotten mindre. Det har fotograferats med drönare vilket ger en bättre helhetsbild av veckbildningen. Undersök-

ningen av de bevarade föremålen har enbart skett okulärt – dels för att undvika skador med borr, hammare och mejsel, dels med tanke på det ringa mervärdet en laboratorieundersökning skulle ge; en sådan skulle knappast vara särskiljande eftersom bägge förekomsterna med största sannolikhet är bildade på samma sätt och har genomgått samma geologiska utveckling, konstaterar Smeds.⁸ Han påpekar dock att den okulära typbestämningen gärna bör stödas av historiska dokument, vilka för den här undersökningen dessvärre är bristfälliga.

Vid bokens tillkomst var Gerritsen och Riello *Writing Material Culture History* (2015) riktgivande. Enligt författarna finns det varken någon specifik metod eller klar definition av materiell kultur. Begreppet är således synnerligen vagt, men kan sägas beteckna objekt, föremål, artefakter och deras förhållande till människor både som individer och kollektiv.⁹ Vestlaxkolonnerna berättar såväl om tidens politik och arkitektur som om de svenska regenternas och adelns legitimering av makten. Det är inte endast materialets beskaffenhet, tillverkning och proveniens som ställs i fokus utan även hur objektens betydelse förändras över tid. Avsikten är att genom ett tvärvetenskapligt grepp granska vilken roll arkitekturdetaljer av Vestlaxmarmor hade för manifestationen av den kungliga makten och vilken funktion de återanvända kolonnerna tjänade för senare regenter och för adeln.

I de kungliga breven skriver Johan III om »finsk marmor» eller »marmorsten från Finland». Eftersom ordet finsk i dag avser språket använder jag här benämningen finländsk. I tidigare forskningslitteratur har marmorn som brutits i Vestlax gått under namnet Kimitomarmor. Jag har valt att benämna den Vestlaxmarmor eftersom Vestlax var den enda platsen där man bröt marmor i Finland under 1500-talet. Finländsk marmor, marmor från Finland, Vestlaxmarmor eller marmor från Vestlax används omväxlande för att få variation i texten. I brevcitaten från 1500-talet har stavningen bevarats.

TIDIGARE FORSKNING

Det finns en del tidigare forskning om Antonius Timmerman och hans verksamhet i Vestlax. J. R. Aspelin nämner honom som en av den finländska stenindustrins banbrytare (1900) och Juhani Rinne håller honom för gotikens och renässansens mest framstående hantverkare i Åbo (1935).¹⁰ John Gardberg har skrivit artikeln »Ur vår kalk- och marmorbrytnings äldsta hävder» (1939) och om bergsbru-

ket i *Kimito-bygdens historia I* (1944/1981). Hans uppgifter är grundläggande för forskningen om stenhuggeriet i Vestlax. Sune Schéle har i artikeln »Antonius timmerman – stenhuggare» (1950) sammanfattat vad man på 1940-talet kände till om honom och verksamheten vid marmorberget i Vestlax. Därtill har han fördjupat sig i gravmonumentet över Katarina Jagellonica och kommit fram till att marmorn härör från Antonius stenhuggarverkstad. Carl Jacob Gardberg kompletterade kunskapen om Antonius avsevärt i doktorsavhandlingen *Åbo slott under den äldre Vasatiden* (1959). Som ett sidospår följer han stenhuggarens verksamhet. Han utreder när och var Antonius uppehållit sig och visar belägg för att denne troligen inte befunnit sig i Sverige i mitten av 1500-talet som man tidigare trott. I artikeln »Antonius Timmerman» i *Suomen Kansallisbiografia* breddar Gardberg kunskapen om stentransporterna inom riket. För att placera Antonius verksamhet i en lokal kontext är även verk om Kimito och Bjärnå historia värdefulla.¹¹

Arkitekturhistorikern och riksantikvarien Martin Olssons undersökning av Stockholms slott på 1930-talet anses fortfarande vara riktgivande för forskningen. Resultaten är nedtecknade i *Stockholms Slotts Historia* som Olsson redigerat (1940). Detta verk är den viktigaste källan beträffande de kungliga slotten i Sverige. Förutom att Olsson dokumenterar Stockholms gamla slott Tre Kronor redogör han för samtida byggnadsverk och användningen av marmor i andra kungliga slott. Detta har gett en god utgångspunkt för vidare forskning av Svartsjö och Uppsala slott.

En nederländsk forskargrupp gjorde under ledning av professor Laszlo Westra vid Vrije Universiteit i Amsterdam en detaljerad undersökning av berggrunden i Vestlax på 1970-talet. Deras granskning visar att bergarterna bildar ett stort veck, »the Vestlax fold», som öppnar sig mot väster, och att marmorkroppen finns nära spetsen av vecket i öster.¹² Senare detaljerade petrografiska studier av karbonatstenen och sidobergets vulkaniska bergarter i det närliggande Norrlammala av Jukka Reinikainen (2001) har bidragit till våra bedömningar av proveniensens för arkitekturdetaljer av marmor.¹³

Att de stora kolonnerna i gravmonumentet över Katarina Jagellonica härstammar från Vestlax kalkstensbrott i Kimito nämns av statsgeolog Erik Åhman i *Naturstensmaterialet i Uppsala domkyrka* (1985), dock utan referenser.¹⁴ På 1990-talet kartlade svenska forskare fasadmaterialet i många äldre byggnader i Sverige. Det framkom att användning av marmor i fasader på det hela taget är sällsynt och i synnerhet rödbrokig

marmor.¹⁵ De svenska forskarna var före sin tid. Forskningen om arkitekturdetaljer av marmor och särskilt röd sådan återupptogs i Europa under 2000-talet efter att ha varit förbisedd i två sekel. Före det hade man intresserat sig mera för i vilken stil ornamenten var gjorda, inte för vilket material som använts, än mindre av proveniensens för ifrågasvarande material. En utställning vid Trajanus forum i Rom 2002 om den mångfärgade marmorn i kejsartidens Rom väckte intresset. Den italienske arkitekten Dario Del Bufalo var den första som undersökte marmorsorter i Italien. I verket *Marmi Colorati. Le Pietre e L'Architettura dall'Antico al Barocco* (2003, fransk översättning 2004) behandlar han förekomsten av marmor i antikens Rom och återanvändningen av antik marmor från medeltiden till renässansen samt varifrån den återanvända färgade marmorn i Venedig och Florens härstammade. Han har också ägnat sig åt användningen av marmor utanför Medelhavsområdet.

Identifications des marbres (2001) av Jacques Dubarry de Lassale är också ett grundläggande referensverk för identifiering av olika marmorsorter. I den är mer än hundra sorter avbildade och ordnade enligt färg, men Vestlaxmarmorn ingår inte. Några år senare utkom *Utilisation des marbres* (2005) som ingående beskriver kalkstensbrytningen och användningen av marmor i Frankrike på 1600-talet. Forskning om användningen av kalksten som surrogat för marmor i Polen och Litauen har bidragit till kännedomen om dess allmänna användning.¹⁶

Ett nyare verk är *Uppsala slott. Vasaborgen* (1990), redigerat av Bernt Douhan. Uppgifterna om byggnadsdetaljer av sten i slottet är dock få. Uppgifterna om Svartsjö slott är likaså knapphändiga. Fredric Bedoire berör kortfattat Svartsjö i *Den svenska arkitekturens historia 1000–1800* (2015) och Inger Ehrström (1996) har samlat det lilla man vet om olika byggnadsskeden på Svartsjö slott under Vasatiden i en artikel som delvis baserar sig på Nils G. Wollins anteckningar från de arkeologiska utgrävningarna 1937–1938.¹⁷

Biografier över Erik XIV och Johan III har bidragit med insikter om hur en ny identitet byggdes upp för det svenska kungariket.¹⁸ Angående adelns socialhistoria och konsumtionsvanor har Svante Norrhems *Christina och Carl Piper, en biografi* (2010) varit upplysande. Norrhem beskriver hur den påkostade inredningen var ett sätt för paret Piper att klättra i adelshierarkin och ta plats i det ståndsmässiga sociala livet. I antologin *Adelns historia i Finland* (2023) lyfts bland annat betydelsen av den materiella kulturen upp som en väsentlig del i adelns identitet och sociala maktposition.¹⁹ Mirkka Lappalainen granskar

utgående från släkten Creutz adelsståndets inre maktkamp och dess uttryck under 1600-talet i *Släkten – Makten – Staten* (2007). Ämnesområdet tangerar min undersökning och ger ram för behandlingen av materiell kultur som uttryck för manifestation av makt.

EUROPEISK GEOPOLITIK

Marmorutvinningen i Vestlax ägde rum under en period av stora inhemska och utrikespolitiska förändringar. De politiska styrkeförhållandena i Europa försköts i mitten av 1500-talet när Kalmarunionen upplöstes och Gustav Vasa valdes till kung 1523. Därefter strävade Sverige, Danmark och Ryssland och i viss mån Polen efter att öka sitt inflytande söder om Östersjön när Tyska orden hade kollapsat. Säkerhetspolitiska skäl samt målet att kontrollera den ryska handeln och dess lukrativa tullintäkter låg bakom striderna om herraväldet över Östersjön.²⁰

Islams utbredning hade utgjort kristenhetens största hotbild i århundraden. I mitten av 1500-talet var Osmanska riket som mäktigast och utgjorde ett såväl religiöst som politiskt hot.²¹ I öster var riket på frammarsch norrut mot Ungern och Wien. Huset Habsburg upplevdes som en motpol till osmanerna. Basen låg i Österrike, och i Wien hade habsburgarna med kejsar Ferdinand I stort inflytande. Bakom makten stod lyckad äktenskapspolitik och starka band till Spanien där Ferdinands brorson Filip II regerade 1556–1598. I det spanska imperiet ingick Nederländerna, Milano, Neapel och Sicilien samt flera transatlantiska kolonier. Under Filips styre kulminerade den spanska stormaktstiden; segrarna över fransmännen och osmanerna kan räknas till de främsta framgångarna. Den »oövervinnliga» spanska armadan skulle också bromsa protestantismens dominans i norra Europa i slaget om England 1588, men det slutade med armadans undergång. Därefter tog England och Nederländerna ledningen över världshandeln som flyttades bort från Medelhavet. Nederländerna delades upp i en protestantisk del och en katolsk (Spanska Nederländerna).²² Frankrike kom så småningom att fylla tomrummet efter Spanien och bli Europas ledande makt.

Reformationen utmanade den katolska kyrkans makt och auktoritet. Det innebar att kronan blev ansvarig för utformningen av kulturen. Som en följd föll byggnadsverksamheten i kungliga händer under 1500-talet. Både i protestantiska och katolska kungarikerna ska-

pades en stark statsapparat. Med hjälp av strukturerad byråkrati fick regenterna större kontroll över riket och folket. Skatteindrivningen blev effektivare vilket i sin tur möjliggjorde kungliga yrkesarméer och expansion med krig som följd. Även det svenska riket präglades av krig och expansionsambitioner. Detta ledde så småningom till den svenska stormaktstiden.

I Sverige hade Gustav Vasa (1496–1560) lagt grunden för ett enat svenskt rike genom att centralisera förvaltningen och införa lutherdomen. Därtill gjorde han Sverige till ett arvrike. Kungen hade inget fast residens utan flyttade med sitt hov från ett slott till ett annat. Uppsala var kungamaktens kröningsstad, säte för ärkebiskopen och plats för riksmöten. Det skulle dröja ända till regeringsformen 1634 innan Stockholm blev officiellt förvaltningscentrum. Majoriteten av befolkningen bodde på landsbygden och städerna var små. På 1580-talet hade Stockholm, rikets största stad, knappt 8 000 invånare.²³

Ett uttryck för den pågående centraliseringen av makten var att Gustav Vasa utnämnde sina söner till hertigar över olika delar av riket. Enligt hans testamente hade sönerna stor beslutanderätt över de flesta inrikesfrågor i dessa områden, men utrikespolitiken var förbehållen kungen. Den äldsta sonen Erik var den första i tronföljden.²⁴ Näst äldsta sonen Johan utnämndes till hertig av Finland 1556. Karls hertigdöme bestod av Södermanland, Närke och Värmland, och Magnus fick Östergötland. Genom att placera söner på olika håll i riket behölls kontrollen inom familjen.

Ett sådant förfarande låg i tiden – centraliseringen genomfördes på flera håll i Europa. Upptäckten av de nya världsdelarna och herraväldet över dem gjorde att makten försköts, samtidigt som allianser, fördrag och äktenskap förenade de västeuropeiska staterna. Kulturen internationaliserades och det antika kulturarvet återupptäcktes. Förutom byggnadskonsten, som behandlas i den här undersökningen, blomstrade humanismen under den så kallade renässansen. Det fanns en strävan efter kunskap och bildning. Man sökte inte längre Gud utan utforskade människans natur och betonade individen. Man skulle leva i nuet och inte vänta på livet efter detta. Under renässansen förändrades även konstnärernas roll. Tidigare hade de varit anonyma hantverkare, nu lyftes speciella begåvningar som Leonardo da Vinci fram. Därmed särskildes konsten från hantverket.²⁵

Centraliseringen av makten innebar att regenterna hade behov av att manifestera sin makt materiellt vilket de ofta gjorde med hjälp av

Erik XIV, friarporträtt
målat av Steven von
Meulen 1561. Foto:
Cecilia Heisser.

arkitektur. Palatsen El Escorial i Spanien och Topkapi i Osmanska riket är exempel på byggnader som befäste regenternas uppnådda position och skapade legitimitet för regentens absoluta makt. I Spanien flyttade Filip II administrationen från Toledo till Madrid som samtidigt blev rikets huvudstad. Han lät bygga slottet El Escorial enligt egna planer nordväst om Madrid av lokal granit. Slottet skulle utgöra ett monument över Spaniens roll som centrum för den kristna världen. Den fyrkantiga avskalade byggnadsmassan utstrålar kunglig makt. Förutom att slottet var ett kungligt palats inhyste det ett kloster, en skola, ett

bibliotek samt ett panteon där kungarna och de drottningar som fött tronarvingar är begravda.²⁶

Om inredningen var sparsmakad i El Escorial så fanns det desto mer guld, granna fajansbeklädda väggar och pärlemorbeströdda detaljer i de osmanska sultanernas främsta maktsymbol, palatset Topkapi i Konstantinopel. Palatset växte organiskt under flera århundraden. Det är inte fråga om en massiv fasad utan om ett konglomerat av byggnader för olika aktiviteter.²⁷ Redan på 1500-talet ingick fyra kvarter för administration, sultanens gemak och harem samt utrymmen för representation, ceremonier och audienser. Den otillgängliga arkitekturen skapade legitimitet.²⁸

I likhet med Filip II var sultanen Süleyman I mån om att lyfta fram religionens betydelse. Han lät bygga Süleymaniyemoskén i Konstantinopel i mitten av 1500-talet. Moskén är den största från den osmanska eran och höjer sig över Hagia Sofia som var den främsta kristna kyrkan fram till Konstantinopels fall 1453.²⁹ Av Filip II:s och Süleymans byggnadsverk framgår hur nära förbundna den världsliga och den andliga makten var i de mäktigaste rikena i Europa i mitten av 1500-talet. Det gällde även i Sverige där Johan III försökte införa delar av den katolska mässans bruk i den lutherska gudstjänstordningen.

Utrikespolitiskt präglades den äldre Vasatiden av krig.³⁰ Inrikespolitiskt kännetecknades perioden av fejderna mellan Gustav Vasas söner. De tog sin början med att hertig Johan på Åbo slott, i strid med sin fars testamente, förde en egen utrikespolitik genom att försöka övertala staden Reval (Tallinn) att överlämna sig i hans beskydd. Johans egenmäktiga handlande ledde till en strid mellan bröderna som tilltog när han i oktober 1562 gifte sig med Katarina Jagellonica (1526–1583) från Polen som Sverige var i krig med.³¹ Med tanke på Johans strävan efter inflytande i Östersjöregionen var giftermålet en lyckad allians.

De nygifta installerade sig på Åbo slott. Johans ambition med giftermålet var ett fredligt förhållande med Polen. Brödrafejden kulminerade när Johan meddelade att han lånat pengar åt sin gemåls far, kung Sigismund August, och att han i pant fått sju slott i närheten av slottet Wessenstein som Erik XIV belägrat.³² Detta innebar att Johans giftermål gav honom tillgång till samma områden som halvbrodern var intresserad av. Det självsväldiga beteendet ledde till att Johan dömdes för landsförräderi. Hertigparet hann vistas i Åbo endast knappt ett år innan Johan togs till fånga av Erik och skickades till Gripsholms slott.

Johan III, porträtt av Johan Hjortzberg ca 1581, kopia efter Johan Baptista van Uther
Foto: Krister Engström.

Katarina Jagellonica följde med och under de fyra år de satt fängslade födde hon två barn, Isabella och Sigismund.³³

Fastän Johan var fängslad kunde Erik inte andas ut. Förhållandet till Danmark var inflammerat allt sedan det svenska riket hade enats till ett centraliserat kungarike. Handeln med Danzig (Gdånsk), Lübeck och Narva var komplicerad, och den svenska blockaden av Narvas handel 1562 blev ett allvarligt irritationsmoment i förhållandet till Danmark. Tvisterna ledde till nordiska sjuårskriget i vilket man stred om handeln i Östersjön och möjligheten att expandera i Baltikum. Danskarna

innehade Ösel och kunde hota Reval som var svenskt. Danmark såg för sin del inte med blida ögon på Sveriges expansionsplaner i Baltikum; ett starkt svenskt fäste söder om Östersjön kunde även hota Gotland som var danskt. Målet för danskarna och deras allierade Lübeck och Polen var en blockad av den svenska importen av vin och det livsviktiga saltet vid Älvsborgs fästning, som var Sveriges enda kontakt till havet i väster. Danskarna intog borgen, men svenskarna lyckades bryta blockaden efter att Erik förstärkt flottan avsevärt.³⁴

Efter att Johan blivit frigiven byttes rollerna: Johan spärrade in Erik och besteg tronen som Johan III år 1569. Målet var fortfarande att behärska den ryska handeln, och under sin tid på tronen återtog han de besittningar som tidigare förlorats till Ryssland. Hans största framgång var segern vid Narva 1581, vilket var ett led i försöket att utesluta Ryssland från Östersjön. Målet uppnåddes slutligen genom freden i Stolbova 1617 under Gustav II Adolfs tid.³⁵

Utan hänsyn till rikets usla ekonomi och krig fortsatte Johan III att stärka bilden av kungariket. I betydligt högre grad än brodern Erik kom han att använda sig av monumental arkitektur som maktsymbol. Hans byggnadsverksamhet visar att det redan på 1500-talet skapades storslagna miljöer i det svenska riket.

MARMORN UNDER 1500-TALET

MARMOR HAR VARIT uppskattad sedan antiken, och under 1500-talet fick alla rödaktiga stensorter ett uppsving i Europa. I Sverige blev Vestlaxmarmorn ett eftertraktat inslag i kungliga byggnadsprojekt, praktfulla interiörer och gravmonument. Den förmedlades vidare från de kungliga slotten till adelns palats och genom sin exklusivitet kom den att symbolisera makt och status.

RÖDAKTIGT STENMATERIAL I EUROPA

Uppskattningen av röd natursten i Europa går tillbaka till antikens röda porfyr som romarna fann i Egypten under Augustus regeringstid och som anspelade på kejsarens purpurfärgade toga. Den röda färgen ansågs symbolisera helighet och kungahusets okränkbarhet. De röda stensorterna var reserverade för kungliga familjer och deras palats och för att försäkra sig om detta var fyndigheterna kunglig egendom. Även om symboliken har skiftat har den röda färgen alltid varit betydelsefull och associerats till makt.¹ Än i dag klär sig påven och kardinalerna i Rom i rött vid vissa tillfällen, men med påven Franciskus (påve 2013–2025) bröts den påvliga traditionen att bära röda skor. Under medeltiden symboliserade den röda färgen Kristi blod, vilket uppfattades så att regenterna hade fått rätten till kungadömet av Guds nåde. Som ett tecken på sin höga status bar de gärna rött. I Frankrike var Ludvig XIV (1643–1715) klädd i skor med röda klackar på offentliga porträtt vilket signalerade hans höga ställning. Det finns inga uppgifter om Erik XIV:s skor, men hans kröningsmantel, som också bars av

Johan III, var av purpurfärgad sammet. I Sverige var också de kungliga rådens mantlar röda.² Rött användes således av regenterna och personer i deras närhet för att visa status och makt. Den röda färgens betydelse för de europeiska furstarna allt sedan antiken förklarar till stor del Johan III:s intresse för den rödaktiga Vestlaxmarmorn.

Fyndigheter av den uppskattade röda porfyren var få, men andra rödaktiga stensorter var tillgängliga. Figurativa skulpturer var mest efterfrågade och för dem lämpade sig den lättbearbetade kalkstenen väl.³ Kalksten från Tardos i bergstrakterna i Ungern tillfredsställde behovet inom en liten radie. Att »kunglig sten» från Tardos användes exempelvis i Sigismunds kapell i Kraków är ett uttryck för ätten Jagiellos maktposition i Polen. Stenbrotten i Lubovňa i Slovakien och Adnet i Österrike låg däremot nära transportlederna Donau och Salzach, och kalksten kunde därför transporteras till dynastier längs dessa floder.⁴

I Frankrike var »Solkungen» Ludvig XIV den första franska regenten som uppmärksammade landets färgade karbonatstenar.⁵ Han uppskattade röda färger, brokighet och sten med stora, oregelbundna och »livliga» strukturer. Den fossilförande brecciekalkstenen från Sarrancolin i Pyrenéerna i sydvästra Frankrike uppvisar ådror av eldrött bland sina olika färger och reserverades enbart för hans behov. Den ansågs som den finaste marmorn – *le roi des marbres*.⁶ Solkungen önskade att Frankrike skulle placera sig i täten bland de producerande länderna, trots att tillgången var mindre än man räknat med.⁷

För att få sina eftertraktade röda färger var Ludvig XIV däremot tvungen att söka sig utomlands, till Spanska Nederländerna, dagens södra Belgien, där staden Rance var berömd för sin rödbrokiga fossilrika revkalksten – *Marbre vieux de Rance*. Här öppnades ett nytt stenbrott, *Trou de Versailles*, för behoven i Versailles. Därifrån hämtades material till bland annat spegelsalen på 1600-talet. Denna röda revkalksten och andra varianter som bröts i uppemot tvåhundra kalkstensbrott mellan floderna Meuse och Sambre i Ardennerna ingår i begreppet *Belge rouge*. Ludvig XIV importerade även svart kalksten, så kallad *Belge noir*, från Dinant och Tournai i Spanska Nederländerna.⁸

Den belgiska stenen användes även på andra håll i Europa, till exempel i Sankt Peterskatedralen i Vatikanen och i domkyrkan i Florens.⁹ År 1623 lät Sigismund III Vasa, vid den tiden avsatt kung av Sverige, inleda arbetet på Sankt Kasimirs kapell i katedralen i Vilnius. I kapellet användes varianten *Marbre Vieux de Rance* av *Belge Rouge*.¹⁰ Även de

nordiska kungahusen intresserade sig för den röda belgiska stenen från Rance. Den pryder Kristian IV:s (1577–1648) gravkapell, som byggdes i Roskilde domkyrka under hans tid som regent. I gravmonumentet i Uppsala domkyrka över Johan III, Sigismunds far, har de fyra kolonnerna identifierats som revkalkstenen från Rance.¹¹

Tidsmässigt sammanfaller Ludvig XIV:s intresse för granna stensorter med återanvändningen av kolonner huggna av Vestlaxmarmor. Kalkstensförekomsten på kontinenten kallades marmor av prestigeskäl – marmorn uppskattades mer och värdet var högre. Den finländska stenen var marmor och dessutom delvis rödaktig vilket gjorde den eftertraktad.

MARMOR – VAD ÄR DET?

Ur geologisk synvinkel används ordet marmor för under högre tryck och temperaturer metamorfoserad (omvandlad) och omkristalliserad kalksten. Då karbonater, främst kalciumkarbonat, CaCO_3 , i form av mineralet kalcit (även kallat kalkspat) till skillnad från andra salter fälls ut vid uppvärmning sker karbonatsedimentation i varmt vatten, till exempel vid vulkaner. Det avlagrade kalkslammet blir så småningom hoppressat till kalksten. Utfällning kan även ske biologiskt genom organismer, till exempel alger och koraller i tropiska korallrev.

I både Vattholma och Vestlax är det fråga om karbonater som avlagrats som smärre inslag i ett stort stråk av vulkaniska bergarter som sträcker sig från södra Finland till Bergslagen i Sverige.¹² Kemiska analyser visar att det är fråga om tämligen rent kalciumkarbonat.¹³ Bergarterna avlagrades för 2 000 till 1 900 miljoner år sedan varefter de pressades ihop och veckades till bergskedjan Svekofenniderna. Metamorfosen under högre tryck- och temperaturförhållanden innebar att kalkstenssedimenten ombildades till kristallin marmor med bland annat en förgrovning av de enskilda, ursprungligen mikroskopiskt små kornen. Bergarten blev mer levande och gnistrar när ljuset reflekteras och bryts i olika riktningar beroende på hur kristallkornen är orienterade.¹⁴ Vålpole-rad marmor speglar ljus medan de flesta andra stensorter är matta och absorberar ljus. Polerad kalk- och sandsten saknar även djup. Marmor åstadkommer ett ljusskimmer och den kan ge olika färgintryck beroende på ljusförhållandena.¹⁵

Både kalksten och marmor har använts som material för byggnader och arkitekturdetaljer. Marmorn har alltid ansetts mer exklusiv,

Ovan: Berget i Vestlax. Foto:
Eva Johansson.

Till höger: Gravhäll av Vestlax-
marmor i Bjärnä kyrka, Sabel-
stierna- och Hornssläktens
vapensköldar på ett band, 1578
och 157[?]. Texten »Gud glaede
både there säl» och ett timglas
på den väl polerade hällen.
Foto: Teemu Saloriutta.

Till vänster: Berget
i Vattholma. Foto:
Eva Johansson.

Nedan: Trappa av
Vattholmamarmor i
Uppsala domkyrka. Foto:
Krister Engström.

Ovan: Så kallad Rancemarmor.
Närbild av ena kolonnen i gravmonumentet över Johan III.
Foto: Krister Engström.

Till vänster: Gravmonument över Johan III av Willem van der Blocke, 1780-talet, mitt emot Katarina Jagellonicas monument i Uppsala domkyrka. Foto: Eva Johansson.

mycket tack vare sin levande gnistrighet. Detta har lett till att även kalksten som går att polera har marknadsförts som marmor. Ett sådant exempel är den nämnda Rancemarmorn, som egentligen är en fossil revkalksten men som såldes som marmor.¹⁶ Den innehåller för denna kalksten typiska *Thamnopora* korallfossil, som i Rancestenen kallas *queues de rats* (råttsvansar).¹⁷ Många av de italienska luxuösa *marmi* är andra exempel. Förutom ovannämnda definitioner finns det en ekonomisk och praktisk aspekt på stenhandeln. Inom stembrytningen har terminologin förenklats. Materialet för byggnadssten och ornament kallas marmor medan spillet eller det mindre attraktivt färgade materialet bredvid, som således varit utsatt för samma metamorfos, kallas kalksten och används exempelvis för kalkbränning.¹⁸ Förenklat kunde man säga att stenföretag bryter kalksten och säljer marmor.¹⁹ För mer utförliga definitioner, se s. 161.

MARMOR FRÅN VATT HOLMA OCH VESTLAX

Under medeltiden användes Vattholmamarmor troligen i huvudsak i Uppsala domkyrka. Den förekommer fortfarande i interiören och exteriören.²⁰ Wilhelm Hisinger beskriver kalkstensbrottet i Vattholma i Uppsala kommun i slutet av 1700-talet, men tyvärr med en terminologi som är svår att förstå i dag. Om färgen nämner han att den är vit och gråblå med körtlar av rödaktig hälleflinta. Vidare berättar han att den slipats som marmor och använts i Uppsala domkyrka samt att det mesta bränts till svart kalk.²¹ Johan III hade redan 1588 konstaterat att Vattholmastenen väl lämpade sig som råmaterial till bränd kalk och skulle användas för Stockholms slott:

Skall och hele Slottett innen til, så myckitt som icke är af huggen Steen flitteligen [slutteligen?] berappes, med kalk hwittlimmes, [...]. Och kan der til brukes af den Swarte Vpsala kalk, effter den tiener wel der til, och sedan med Dagöo kalken hwittlimes.²²

År 1857, omkring sextio år efter Hisinger, beskriver geologen Axel Erdmann den korniga kalkstenen i Lena Prestgårds skog (Vattholmamarmor kallades tidigare Lenabergsmarmor) på följande sätt:

Kalkstenens textur är kristalliniskt kornig och dess färg dels gråhvit, dels gående åt rödlätt. Uti vissa brott, i synnerhet de på Prestgårdsskogen förekommande, är kalkstenens inre massa alltigenom uppfylld af fina ellipsoidiskt hoplöpande ränder utaf ljusgrön glimmer och hornblende. Här af uppkommer en egen slags sferidalstruktur, som åt stensens brottytor, i hvilken riktning de än må framkallas, meddelar ett egendomligt flammigt utseende.²³

Geologen Erik Åhman uppger att kalksten oftast bröts i grunda stenbrott, och att »Vattholmamarmor karakteriseras av tektoniskt bildade flammigt orangefärgade medelkorniga [...] kalkstensspolar med lätt diffusa konturer i en finkornig grågrön till mörkgrå matrix.»²⁴ Karbonatstenen bröts till 1900-talet för industriändamål, bland annat för jordbrukskalk. I dag är alla brott nedlagda och många vattenfyllda.²⁵

Ett kalkstensbrott i Kimito nämns första gången 1329 i *Registrum Ecclesiae Aboensis. Åbo Domkyrkas Svartbok* (1996). Då donerades kalkberget Krakanäs till Åbo domkyrka. Fram till 1464 sträckte sig Kimito socken längre österut och omfattade även Krakanäs i Förby, i dag en del av Salo stad.²⁶ Marmor från Vestlax användes antagligen för dopfuntar på 1400-talet, men man känner inte till när den började brytas.²⁷ I Vestlax var marmorbrytningen dock som livligast under senare delen av 1500-talet. Den äldsta beskrivningen av Vestlaxmarmor finns i ett brev till Bergskollegiet omkring 1740. Dokumentet har inte gått att spåra, men enligt John Gardberg beskrevs stenen som en grov och lös marmorsort av vitgrå och blekröd färg i breda gångar »utan tät mellance af färgor.»²⁸ Närmare hundra år senare, den 24 augusti 1824, besökte »malmletare» Salomon Sawenius Kimito. Han fäste sig också vid ränderna. Om stenbrottet i Vestlax skriver han följande:

På Stenholmen måste fordom ha varit ett ofantligt kalk- och marmorbrott. Fastän fördjupningarna nu var fyllda med djup jord [...]. Hela kalkgången var nära 150 alnar [90 m] mäktig och hade ett bredrandigt utseende av fin vit, grå och röd kalk med omväxlande svarta skiffergångar.²⁹

Sawenius fann många fördjupningar av forna kalkbrott varav flera 50–60 steg (45–54 meter) långa. Han beskriver kalken som god, för det mesta småspatig och grynig. Till färgen var stenen vit och grå, och kunde väl användas som marmor. Endast tunna lager av röd sten förekom.³⁰ Han använder ord som ådror, lager och gångar av olika stenarter när han beskriver berget (se bild s. 26). Av den röda marmorn fanns inte mycket kvar, men för övrigt stämmer hans iakttagelse väl överens med beskrivningen i brevet till Bergskollegiet omkring hundra år tidigare.

Stenbrottet lades ner i mitten av 1900-talet och är i dag vattenfylt. Innan det fylldes kunde man se rester av orangefärgad marmor i väster. I närheten kan man fortfarande se spår av äldre brott. Jämsides med brytningen av byggnadssten brändes kalk. Bränningen av den vita karbonatstenen fortsatte med vissa uppehåll och lades ner i början av 1950-talet.³¹

UTMÄRKANDE DRAG FÖR VESTLAXMARMORN

För att avgöra huruvida den rödaktiga marmorn kom från Vestlax eller Vattholma är det viktigt att kunna bestämma proveniens. För undersökningens trovärdighet har det därför varit av synnerligen stor betydelse att jag kunnat anlita Smeds geologiska expertis som stöd för mina arkivstudier och okulära iakttagelser.

Som tidigare nämnts var det fråga om tämligen ren kalcitmarmor i Vestlax. Endast smärre kiselrika vulkaniska askor och lavor (amfiboliter) förekom som förorening. Vid en undersökning i början av 1900-talet uppgavs kalkstenen, det vill säga karbonatstenen, vara gråvit med röda inslag. Enligt Geologiska Forskningscentralens översiktliga berggrundsgeologiska karta från 1950-talet består berggrunden i ovannämnda område huvudsakligen av finkorniga kiselrika vulkaniska bergarter.³²

I den empiriska undersökningen av de svenska marmorsorterna utgick Smeds från tidigare beskrivningar av marmorn i Vattholma. Han är enig med geologerna Axel Erdmann och Erik Åhman angående färgformationerna i Vattholmamarmorn (se bild s. 27).³³ Den har ett flammigt utseende med orangefärgade decimeter till meterlånga »spolar» eller »fiskar» i en ljus grågrön till mörkgrå mellanmassa.³⁴ Sådana formationer har vi inte sett i de undersökta objekten som tillskrivits Vestlax, men de kan inte helt uteslutas. Vestlaxmarmorn karak-

Slipad sten från omgivningen av stenbrottet i Vestlax jämförd med Magnus Ladulås tumba i Riddarholmskyrkan, Stockholm. Foto: Eva Johansson.

teriseras av smal- till bredbandade skikt av vitt, grått, rött och ibland svart i olika nyanser.³⁵ Båda marmorsorterna förekommer i röd- och gråaktiga till vita nyanser. Vi anser till exempel att ett postament i så gott som vit sten i Bogesunds slott härstammar från Vestlax (se bild s. 138). Generellt uppvisar Vestlaxmarmor djupare färger än den bleka Vattholmamarmor, men Smeds påpekar att det inte är någon särskiljande egenskap. När vi besökte stenbrotten 2021 och 2022 kunde vi konstatera att en kraftigt färgad Vattholmamarmor kan vara rödare än en blek Vestlaxmarmor. Man bör även notera att Åhman utifrån äldre belägg nämner att Vattholmamarmor bleknar med tiden.³⁶

Den rödaktiga färgen kan komma av mangan i kalciten eller submikroskopiska korn av järnmineralet hematit, blodsten. De grå nyanserna kan bero på allt från finkorniga till submikroskopiska inslag av grafit eller sulfidmineral. I de mörkaste partierna i materialet från Vestlax förekommer upp till en halvcentimeter stora korn av ett svart glimmermineral, biotit. Mineralet kan anses vara tämligen ovanligt i karbonatstenar men beror troligen på nedfall av järnrika vulkaniska askor under sedimentationen. Även olika skarnmineral som grönaktig pyroxen och gulgrön granat i en till två millimeter stora korn förekommer.³⁷

I ett rätt tidigt skede av undersökningen iakttog Smeds upphöjningar på de slipade och polerade ytorna av arkitekturdetaljer som enligt dokument har sitt ursprung i Vestlax. Storleken på upphöjningarna, »knölarna», varierar från en till tio centimeter och till färgen är de vita, rödbruna eller ljusgröna. De består av hårdare material som slippningsmetoderna inte rårde på under 1500-talet. Materialet i knölarna består av ytterst finkorniga, nästan glasiga silikater i form av fältspater och kvarts, med eller utan svarta prickar av biotit. Liknade knölar förekommer rikligt i berget och skrotstenen invid stenbrottet i Vestlax, men har inte påträffats i den Vattholmamarmor som finns i Uppsala domkyrka. Det bör dock påpekas att marmorn i Uppsala endast är finhuggen medan de undersökta föremålen av marmor från Finland är slipade och polerade, vilket således gör knölarna iakttagbara.³⁸

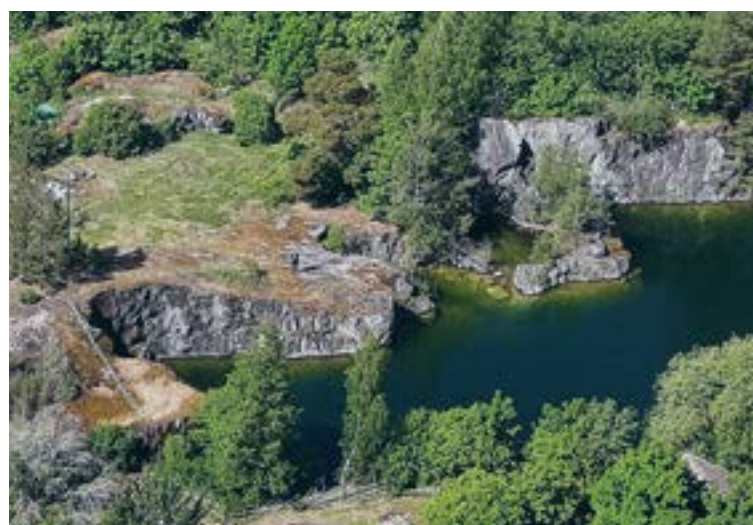
När kalkstenen med sina tunna lager av kiselrika askor deformeras nere i jordskorpan för cirka två miljarder år sedan slets asklagren av och bildade små knölar. Sådant kiselrikt askmaterial förekommer tämligen allmänt i Bergslagen och södra Finland. Det finns även i de marmorsorter som utvinns i dag, exempelvis i den vit-ljusgula Ekebergsmarmor från Glanshammar nära Örebro; här är lagren också tektoniserade och veckade men ser helt annorlunda ut.³⁹ Knölarna i

Till vänster: knölar på vänstra kolonnen i gravmonumentet över Katarina Jagellonica. Foto: Eva Johansson.

Till höger: slipad stuff från Vestlax, jämförd med knöl på högra kolonnen i Haga slott. Foto: Eva Johansson.

Till vänster: Tåta veck intill stenbrottet i Vestlax. Här har marmorn vittrat bort. Foto: Eva Johansson.

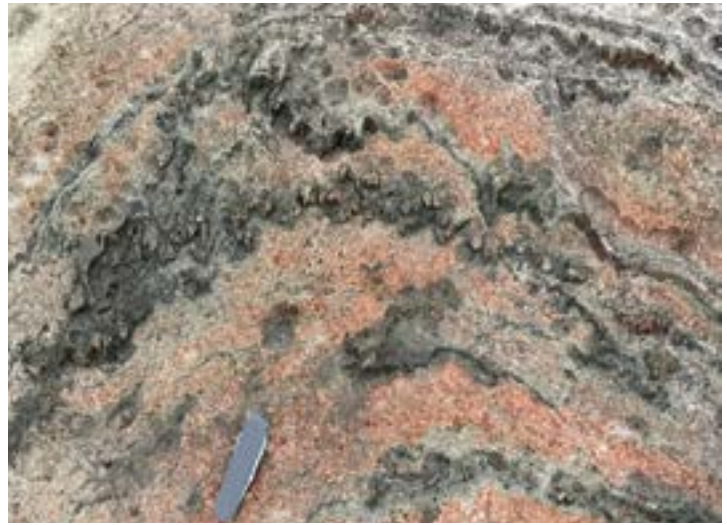

Till höger: Vestlax stenbrott. Formationen med öppna veck är tydligt synlig i terrängen. Foto: Kåre Lindroos.

Vestlaxmarmorn har tillsammans med den skriftliga dokumentationen varit vägledande för bedömningen av proveniensens av arkeologiska fynd och arkitekturdetaljer utan dokumentation, till exempel fynden från slotter Tre Kronor och de rödaktiga kolonnerna i Karl IX:s gravmonument.

Karbonatstenen i Vestlax är uppenbart veckad i minst två veckfaser, en isoklinal, det vill säga i en tät veckfas, och i en mera öppen. Den S-formade öppna veckformen är synlig i stenbrottets form. Vid veckningen har de tunna skikten av styvare silikater brutits av och i spetsen av vecken har silikatfragmenten roterats så att de bjudit minst motstånd och ställt sig vinkelrätt mot trycket. Detta kan iakttas både i stenbrottet samt i kolonnen längst till höger på Haga slott i Solna. Riktningen av sprickor i sidoberget visar att de torde ha gått diagonalt över vecken och därför var uttaget av sprickfri, således bryt- och polervärd, marmor möjlig främst i sprickornas riktning, det vill säga mellan sprickorna. Smeds anser att den diagonala skiktningen i många kolonner tyder på detta.⁴⁰ De nederländska forskarna som arbetade på Kimitoön på 1970- och 1980-talen har funnit belägg för fyra deformationsfaser i de hårdare och därför mer »konserverade» silikatiska sidobergarterna till karbonatstenslagret.⁴¹ Enligt Smeds iakttagelser verkar de tidigare faserna i den mer plastiska karbonatstenen dock ha suddats ut.

På basen av Smeds geologiska undersökning och på grund av bristen på skriftlig dokumentation om senare brytning av marmor i Vatt-

Till vänster: Omböjning uppe på kolonnskäftet, Haga slott. Under högt tryck har det tunna asklagret brustit och bildat knölar som ställt sig stående. Foto: Eva Johansson.

Ovan: Liknande omböjning som i Haga i berget invid stenbrottet i Vestlax. Silikatknölar har även här ställt sig stående. Foto: Eva Johansson.

holmaområdet har vi anledning att misstänka att den sten som bröts där huvudsakligen användes i Uppsala domkyrka under medeltiden. Enligt Christian Lovén användes marmor från Vatt-
holma också för reparationer vid ombyggnaden på 1800-talet.⁴² I Vattholmamaterialet i domkyrkan förekommer här och var upp till decimeterstora klumpar av skarnmineral som granat och pyroxen. I materialet som vi härleder till Vestlax har vi inte noterat sådana klumpar, inte heller på plats vid stenbrottet.

STENHUGGAREN ANTONIUS TIMMERMAN

Antonius Timmerman var en av tolv hantverkare som Gustav Vasa lät hämta till Sverige sommaren 1556. Han kom troligen från Nederländerna, som många andra hantverkare i Sverige vid den här tiden. Hans utbildning är inte känd men vägen till mästare var lång. Enligt tyska stadgar från mitten av 1400-talet måste man vara 14 år för att bli antagen som stenhuggarlärling. Lärotiden varade i 4–5 år och efter den följde en minst ettårig gesällvandring, ofta till främmande länder. Därefter blev man gesäll, eller som i det svenska riket sven, och tilldelades ett stenhuggarmärke av byggmästaren. Gesällen hade lärt sig att finhugga byggnadsstenar, så kallade kvadrar, och enklare profilerade byggnadselement. Han hade därmed lärt sig hantverket, men för att behärska stenhuggarkonsten krävdes ytterligare två års utbildning hos en mästare. Därefter kunde han kalla sig mästersven eller stensculptör (bildhuggare). Det innebar att han kunde hugga lövverk och figurer. Mästersvennen kunde också bli mästare.⁴³

Antonius stenhuggarmärke bestod av två korslagda, bredbladiga yxor. Det fanns i mitten av 1700-talet inhugget på soluret utanför Kimito kyrka; endast nedre delen av timstenen har påträffats vid utgrävningar och den bevaras på Sagalunds museum i Kimitoöns kom-

Antonius Timmermans sigill.
Tecknat av Miia Huttu efter
Trohetsförsäkran till kung
Johan 1568.

Fragment av ett solur på
vilket Antonius Timmermans
stenhuggarmärke, två korslagda
yxor, funnits. Text: »här är vi
allen like både fattig och rike».
Foto: Teemu Saloriutta.

mun. I Antonius sigill är två yxor infattade i en sköld med Antonius initialer ovanför (bild s. 36).⁴⁴

I ett brev från Gustav Vasa daterat den 19 juli befalldes Antonius att »drage till Upsale och upsökie ther någre stener, som tiäne som skårstener etc».⁴⁵ Kungen hoppades med rätt stor säkerhet att han i Vattholmaområdet skulle hitta lämplig sten för öppna spisar. Vi känner inte till resultatet av resan, men någon större framgång torde den inte ha varit. Redan en månad senare skickade nämligen Gustav Vasa flera hantverkare »item Antonius timberman, stenhuggere» till sin son Johan på Åbo slott.⁴⁶ Där började Antonius karriär som ansedd stenhuggare och den avslutades drygt trettio år senare i Vestlax. Hans liv går att följa genom brev, räkenskaper och andras forskning.

När Antonius kom till Åbo började han arbeta i slottets stenhuggarstuga, men 1558 uppges hans verksamhet ha flyttat till Näse kungsgård i Bjärnå.⁴⁷ Där bearbetade han sten från Vestlax, som låg omkring två mil västerut från kungsgården på andra sidan av Träsköfjärden. Samtidigt som Antonius kom till Näse gård började man bryta sten i större skala i Vestlax. Samma år nämns Mats Nilsson och Hans Ersson som smältare på Kimito berg. De kvitterade ut spannmål, hudar och ved för arbetet. Över 2 700 dagsverken användes för brytning och cirka 70 för huggning detta år. I början hade Antonius tre drängar, men 1561 var antalet fem. I det här skedet bodde han i en egen stuga som fick fönster av pergament. Av en förteckning över vem som åt vid fogdens och männens bord på Näse gård 1566 framgår att Antonius nu hade åtta drängar och redan ett eget hushåll.⁴⁸ Förutom allmänt hållna dagsverken användes i medeltal knappt 200 dagsverken årligen för att bryta berg för hans räkning 1562–1568.⁴⁹ Det förefaller ha varit rätt små mängder men stämmer väl överens med antalet drängar. Under Antonius verksamhetstid fanns det för det mesta en mästervän vid stenhuggeriet i Vestlax. Namnet på två är kända: Kristoffer Mårtensson, som blev mästervän 1571 och som åtta år senare upptogs som stenhuggare på Stockholms slott, samt Markus Pålsson som hade skattefrihet på ett hemman i Skogsböle.⁵⁰

Leveranserna gick under hertig Johans tid främst till Åbo slott som höll på att byggas om till ett renässansslott med praktfulla salar. En stor del av de utrymmen som moderniserades för hertigen finns kvar i dag. Carl Jacob Gardberg menar att ett brev från Johan III till Antonius om golvsten belägger uppfattningen att slottets södra trapptorn och dubbeltrappans vilplan samt golvet i huvudborgens port lades med

Hertig Johans vapen, tillskrivet Antonius Timmerman, Åbo slott. I de nedre fälten Norra och Södra Finlands vapen, i de övre fälten Tre kronor och folkungalejonet, i mitten Vasakärven. Vapnet kröns av hertigkronan. Foto: Henrik Bremer.

stenplattor som Antonius huggit, eventuellt av estnisk sten.⁵¹ Hertig Johans vapen (74 cm × 64 cm) infattades troligen i muren ovanför porten till förborgen 1562. Vapnet anses höra till Antonius verk i Vestlaxmarmor, och enligt Gardberg var det ursprungligen en del av en större skulptur som försvunnit.⁵²

Erik XIV hade tillträtt som kung 1560 och tre år senare uppmanade han Johan att infinna sig på en riksdag i Stockholm, vilket Johan vägrade göra. Eriks trupper belägrade Åbo och slottet kapitulerade den 12 augusti 1563. Johan och Katarina togs till fånga och skickades som nämnts till Gripsholm där de satt fängslade till 1567.

Av ett brev från Erik XIV, daterat några dagar efter kapitulationen, framgår att en stor portal som Antonius arbetat med skulle skickas till Stockholm; enligt Gardberg var den tänkt för förborgens yttre port på

Åbo slott. I brevet uppmanas också Antonius att bege sig till Uppsala. Gardberg drar emellertid slutsatsen att resan aldrig blev av eftersom Antonius varje år kvitterade ut flera beställningar (utbetalningar) i Åbo och på Näse under slutet av Eriks regeringstid.⁵³ Den här undersökningen har inte heller hittat belägg för att Antonius skulle ha vistats i Uppsala. Dessutom anses Eriks XIV:s stora ombyggnadsarbeten på Uppsala slott ha upphört samma år brevet skickades.⁵⁴

Antonius fortsatte således oavbrutet sitt arbete i Finland. Den 28 februari 1565 fick han via ett sändebud en ny beställning på huggen sten för kung Eriks behov. Samtidigt upptogs han bland kungens hantverkare och kunde i maj på Åbo slott kvittera ut sin beställning som »Kong. Magt: Stenhugger påå Nääsgårdh Jagh Anthoni Timbermand».⁵⁵ Samma år fick han även uppsyn över all stenhuggning och transport av sten från Livland och Finland till Stockholm.⁵⁶ Det finns däremot inga belägg för marmortransporter under Erik XIV:s tid som regent (1560–1568). Det är följaktligen oklart hur mycket som levererades för kungens räkning och var portalen från 1563 hamnade. Man kan anta att den restes på Stockholms slott. Behov av huggen sten fanns det säkert även på Svartsjö, Kalmar och Vadstena slott där Erik idkade byggnadsverksamhet denna tid.⁵⁷

I början av 1560-talet gifte sig Antonius med Ingrid Sunesdotter (Ille) som cirka 1552 blivit änka efter frälsemannen Matts Jönsson Grind. Genom giftermålet fick Antonius ägorätten till Grinds frälsesäteri i Tenala, vilket innebar att han därefter uppfattades som frälseman.⁵⁸ I sitt andra gifte med Valborg Eriksdotter, dotter till Erik Olofsson till Kuggböle och Ingeborg Eriksdotter till Skäggböle i Kimito, kom Antonius att inneha Kuggböle säteri. Han är upptagen i matskottslängderna 1567–1571,⁵⁹ vilket betyder att säteriet betalade matskott till kyrkan för honom. Därefter upptas han i samband med Kuggböle i källorna som »adelsman, besitter själv».⁶⁰ Med Valborg fick Antonius en dotter som dog som spädbarn. Ett sprucket fragment av hennes gravhäll finns i Kimito kyrka, föreställande nedre delen av ett lindat barn och en otydlig vapensköld samt följande text: »Margareta Timmermans dotter, afsomnad d. 25 Jan.» Årtalet hade slitits bort redan före inventeringen i mitten av 1700-talet.⁶¹ Så när som på en stjärna går vapenskölden inte att tyda.

Under medeltiden användes ordet frälse för en samhällsgrupp som åtnjöt skattefrihet på jordegendom i utbyte mot viss tjänst till kronan, till exempel rusttjänst. Vid utebliven tjänst förlorades frälsefriheten.

Landslagen 1442 fastställde hur en bonde blev frälseman och enligt den fanns det ingen ärftlig adel i det svenska riket. I början av Vasatiden var begreppen frälse och adel fortfarande nästan synonyma. Ända till riddarhusordningen 1626 var reglerna oklara och tillämpningen varierande. Fastän frälsemän vid rannsakingen saknat sköldemärke kunde de samtidigt antecknas som adelsmän i adelsregistren. I Finland kunde även en änkas nya man bli frälseman om han gjorde rusttjänst för sin hustrus frälsejord.⁶² Antonius är ett exempel på hur bestämmelserna tillämpades i östra rikshalvan.

Efter att hertig Johan III utropats till kung i september 1568 krävde han bevis på trohet från alla delar av riket.⁶³ Den 16 november samma år undertecknade Antonius med sitt sigill tillsammans med andra frälsemän en trohetsförsäkran till Johan III.⁶⁴ Den nye kungen hade tillträtt tronen med hjälp av adeln, vilket föranledde nya adelsprivilegier 1569. Det innebar att rusttjänst inte längre räknades som grund för frälsets konsolidering till adel – endast bevisbara anor inom en adlig ätt eller av kungen utfärdat adelsbrev och sköldemärke. De nya adelsprivilegierna infördes dock långsammare i den östra riksdelen på grund av rusttjänstens betydelse för krigen med Ryssland. Här erkändes rusttjänsten som ett av frälsets kriterier utöver börd och sköldemärken.⁶⁵ Trots att Antonius inte adlats är han införd i registret för adelns skattepliktiga gods före 1576; i Kimito under Skäggböle (1 hemman), Dalby (2 hemman) och Lammala (2 hemman).⁶⁶ Efter sin död upptas han i 1606 års frälserannsakingenslängd, men då som »ofrelst» och »hustru Valborg Anthonij Stenhuggares» som frälsemannadotter.⁶⁷ Antonius hörde alltså till frälset under sin livstid men adlades aldrig.

I augusti 1574 tilldelade Johan III Antonius ett hemman i Vestlax på obestämd tid. Frihetsbrevet innebar skattefrihet vilket kan ses som ett tillägg till årslönen.⁶⁸

Johann then tridemed Gudznåde Swerigis Götis och Wendis h Konungh
 Vår gunst tilförenne h skalt tw wete Jorenn Olsonn att Wij gunstelig[en]haffue vndt och effterlåtitt Vår tro tienere Antonius Stenhuggare ett hem[m]en i Weskilax by udi Kimitto sochenn frij för the wtskylder och rättighet som ther aff pläg[adt] wtgöres Huilckenn han Oß til en behagelig tid niute och beholle må och sakll befalle tig för tenskuld här med at tu honom emot thenne Vår gunstige effterlåtelse in thz hinder göre skalt wtan hono[m] ett heman i samme by inrým[m]er, när han

Karta över Kimito. Vestlax och Antonius Timmermans hemman utmärkta. Avståndet från Vestlax till Näse kungsgård cirka 16 sjömil mot nordost ända upp till dåvarande vik. Skiss: Sten-Anders Smeds / Miia Huttu.

ther opå fordrandes warder, ther tu må wete tig effter Rätte. Dat: på
Wårt Konung[lig]e slott Stocholm then 3 Augusti Anno [15]74⁶⁹

Förutom de tre ovannämnda godsens som var införda i registret för adelns skattepliktiga gods och hemmanet i Vestlax innehade Antonius också ett hemman i Sandvik i Pargas. Enligt 1581 års jordebok ägde han därtill hela Västermark by med fyra hemman.⁷⁰ John Gardberg som har undersökt beskattningssystemet i Kimito uppger att varje lägenhet i medeltal hade 1 1/8 mantal år 1581. Det fanns två storgodsägare varav den ena var Antonius i Västermark med 4 mantal.⁷¹ Med tanke på att Västermark endast var en del av hans tillgångar innehade han en betydande position i det lokala samhället.

Kronan använde olika avlöningssystem för anställda i civil tjänst. För stenhuggare gällde beställningar och olika förläningar. Beställningar byggde på kontrakt och beställningsinnehavaren kunde förutom en fastställd årslön erhålla en viss mängd matvaror och tyg till kläder.⁷² Beställningar gav hantverkarna stor självständighet men innebar ett starkt förhållande till kungen och kronan. Förläningar var knutna till person, inte till tjänst, och gavs som lön för allmän stats-tjänst. Förläningar av jord och skattefrihet förekom allmänt som betalning till framstående hantverkare eftersom kronan ständigt hade brist på pengar. Antonius beställningar var alltså professionella kontrakt, medan hemmanet och skattefriheten på detsamma grundade sig på hans personliga relation till kung Johan.⁷³

Antonius fick 100 mark i årslön när han flyttade till Näse kungsgård 1558. Därmed var han gårdens högst betalda; fogden fick nöja sig med en 40 mark lägre penninglön.⁷⁴ Enligt kung Eriks tidigare nämnda beställningsbrev från februari 1565 höjdes årslönen då från 200 mark till 300 mark. Även om Erik var nöjd med hans arbete var löneförhöjningen inte villkorslös. I samma brev fick han känna av den instabile kungens misstänksamhet. Erik föreskriver att Antonius »skall och ware wnder giffuen Swerigis bescriffne lag och te articklar som wij för vårt hoff och krigz folck haffue stelle lathz, Item skall han icke någre breff scriffue och late vtlandz förskicke».⁷⁵ Kungen uppmanade Antonius att följa svensk lag och förbjöd honom att skriva och skicka brev till utlandet. Nordiska sjuårskriget pågick och Erik XIV ville försäkra sig om Antonius lojalitet.⁷⁶

Förutom årslönen fick Antonius förnödenheter in natura som ingick i beställningskontraktet. Mängden höll sig rätt konstant genom åren

men kunde variera beroende på tillgång. År 1581 erhöll han 2 spann gryn och ärter, 60 spann råg och korn, 4 lispund humle, 1 tunna salt, en halv tunna smör, 10 lispund torrfisk, en halv tunna lax, en halv tunna torsk, en tunna strömming, 2 oxar, 4 svin och 6 får.⁷⁷ Antonius fick troligen också ersättning för bland annat de gravhällar och adelsvapen som han tillverkade för adeln på orten samt intäkter för leveranser med den egna skutan.

Det svenska myntsystemet försvårar uppskattningen av Antonius inkomster. Mark och penningar användes enligt det äldre systemet. Penningar var mynt med varierande silverhalt och antalet per en mark varierade. Gustav Vasa införde daler med en fastställd silverhalt främst för utrikeshandeln. Penningar, mark och daler användes emellertid jämsides. Valutan för Antonius fasta årslön uppges i dokumenten som »penningar – 300», men ibland verkar den ha betalats i daler; valutatecknet är för det mesta otydbart.⁷⁸ Under perioden 1572–1588 fick Antonius ersättning för 16 resor enligt fogderäkenskaperna (se bilaga s. 182). Personer som hyrde ut skutor för stentransporter samt båts- och styrmän fick ofta betalt med spannmål.

En jämförelse med vad andra stenhuggare förtjänade under 1560-talet ger en bild av var Antonius placerade sig i början av sin karriär. Peter de la Roche arbetade i en stenhuggarstuga i Vadstena 1556, och enligt beställningsregistret från 1561 och 1572 erhöll han 150 mark i årslön förutom förnödenheter in natura.⁷⁹ Stenhuggarna på Stockholms och Uppsala slott fick en årslön på 100–200 mark samt matvaror och »klädetyg».⁸⁰ Holländaren Lucas van der Werdt som arbetade i Stockholm fick 300 mark 1563,⁸¹ en summa som Antonius uppnådde två år senare. Under 1570-talet var Lucas verksam i Uppsala, Stockholm och Svartsjö, och kvitterade 1571 ut 800 mark, en betydligt större summa än övriga stenhuggare. Tre år senare var han sysselsatt med att hugga ut gravvårdar för Riddarholmskyrkan.⁸² Huruvida han fick förläningar och andra förmåner är inte bekant.

I början av 1570-talet ökade produktionen avsevärt och 1571 flyttades verksamheten från Näse gård till Vestlax. En orsak till flytten kan ha varit att Näse kungsgård upphörde av kostnadsskäl och på Johan III:s befallning underställdes ladugården Åbo slott.⁸³ Ett annat skäl kan ha varit att det var mera praktiskt att vara närmare stenbrottet när Johans byggnadsverksamhet tog fart.

År 1571 användes närmare 200 dagsverken för en bostadsbyggnad för stenhuggarna på Lindholmen, som senare fick namnet Stenhol-

men, i Vestlax. Samma år levererades också barkspån och 60 lass ved för stenhuggarnas behov.⁸⁴ I december 1572 kvitterade Antonius ut ersättning för två resor till Stockholm på Lindholmen, vilket betyder att han installerat sig i Vestlax.⁸⁵ Men detta år fraktades den bearbetade marmorn fortfarande från Näse kungsgård. Uppenbarligen inleddes verksamheten vid stenhuggeriet i Vestlax gradvis. Antonius hade emellertid bosatt sig permanent i Kuggböle i norra delen av Kimito redan i början av året.⁸⁶

Enligt fogderäkenskaperna gjordes flest resor med huggen sten till Stockholm 1572. Anteckningarna är oklara men frakter betalades åtminstone för 6 skutor (se bilaga s. 182). Följande år fick Antonius en ny stor beställning som han inte kunde klara med hjälp av endast tolv drängar. Han klagade hos kungen som den 23 juli 1573 befallde fogden för Söder-Finland Jöran Olsson att utöka drängarnas antal från 12 till 30:

Wij åter på nytt haffue på lagdt och befalet thenne Wår tienere Antonius Stenhuggare att han med thz förste skall late för färdige och till hugge en hoop Marmorsten eff: then beskiedt som han ther om aff oss vidare bekommit haffuer. Och eff[ter] han haff[ue]r sig belagett thz han icke skall haffuer så många Drengi[er] som kunne ther tilh före hielpe att samme arbete måtte med [?] hast och imedan[?] then tid och termin som Wij haffue honom före sagt bliffue till eredt, derföre är wår alffwarlige wilie och befallningh att tu med thz allerförste skall beskafe honom 18 starckie Drengier till the 12 som han tilförenne ther aff thin befallningh bekommit haffuer enn han thr opå fordrandes warder huilcke tu sedan både med nödtorfftelig[e]n under holdning så och eliest med Lönn och Cläder före för[i]ge.⁸⁷

Två år senare var drängarnas antal 29 och därpå följande år upptas även en stenhuggare vid namn Marchus Puffuelsson bland Antonius medarbetare.⁸⁸ Det måste ha varit en mycket stor beställning eftersom Antonius ansett att arbetsstyrkan närapå behövde tredubblas. Fogden skulle också betala lön och förse dem med kläder. Ett år efter beställningen fick Antonius sitt nämnda hemman i Vestlax. För tillfället stod han högt i kurs hos kungen som önskade mycket och snabb leverans av uthuggen Vestlaxmarmor. Verksamhetens storlek innebar dock att det blev svårt för fogden Jöran Olsson att ordna årsunderhållet för arbetarna. Han fick flera tillrättavisningar för sin försummelse av kungen som krävde att han omgående skulle förse Antonius med

det han behövde om han inte ville bli bestraffad och hamna i onåd.⁸⁹ Utbetalningarna för årliga frakter tyder dock på att problemet med underhållet löste sig och leveranserna fortsatte i jämn takt.

I slutet av 1580-talet verkar det ha funnits missnöje vid stenhuggeriet. Antonius hade möjligen dragit ut på leveranstiden på grund av utebliven betalning för arbeten som beställts till Stockholms slott och kyrkan. Den 13 juni 1588 befallde Johan III nämligen fogden Olsson att betala stenhuggarna tills de var nöjda – om han själv ville undvika att skickas till gruvan i Sala.⁹⁰

I mitten av 1580-talet började Antonius hyra ut sin skuta för sten-transporter. Han var inte längre alltid med på leveransresorna till Stockholm. Formuleringen i fogderäkenskaperna tyder på att Antonius skulle ha varit med på en resa till Stockholm 1588 en sista gång. Men Antonius krafter hade av allt att döma börjat tryta. Samma år skickade kungen nämligen den mångkunnige Hans von Mölnhusen till stenhuggeriet i Vestlax. Antonius fortsatte att arbeta, men 1590 fick »Gamle Antonius Stenhuggare» varken kläde (ylletyg) eller lön längre, endast livsmedel.⁹¹ År 1592 hade han fortfarande skattefrihet på hemmanet i Vestlax. Han avled av allt att döma senast i början av detta år; redan i juli beviljade Johan III änkan Valborg Eriksdotter tre års skattefrihet som kompensation för lönebortfall, vilket motsvarade hennes krav.⁹²

Hans von Mölnhusen var en mångsysslare och upptas i källorna som stenhuggare, murarmästare och byggmästare. Han nämns första gången i samband med utbetalning av vägkost mellan riksdelarna 1588,⁹³ men han kan härledas till Vadstena slott 1582 och därefter till Norrbyhus innan kungen uppmanade honom att välva kyrkan på Stegeborgs slott i maj 1587. Innan han kom till Vestlax framgår det av ett kungligt brev den 6 januari 1588 att han skickats till Stockholm men försvunnit på vägen.⁹⁴

Under von Mölnhusens tid i Vestlax levererades fortsättningsvis sten till Stockholms slott och kyrkan.⁹⁵ Den sista december 1588 meddelade kungen att byggmästare Willem Boy skulle skicka »vunderwisning och efterliknelse» för vad von Mölnhusen borde göra klart innan isarna gick; noteras bör att kungen inte hade anlitat Boy som mellanhand i kontakten med Antonius. Kungen meddelade att arbetarna skulle få sin lön och von Mölnhusen skulle bli så bra avlönad att han ingenting hade att klaga på;⁹⁶ 40 daler i årslön förutom kläder och förnödenheter in natura. Dessutom lovades han lön och underhåll för en mästervän och 20 nya drängar.⁹⁷ Förutsättningarna var alltså goda för att verk-

samheten skulle fortsätta obehindrat även om Antonius krafter hade avtagit. Men endast ett fåtal drängar nyanställdes och för kort tid. År 1590 var antalet drängar 26 och följande år betalades lön för 30.⁹⁸ Därpå följande år var de 24 och därefter började antalet minska drastiskt. Pesten förorsakade säkert fördröjningar och inga leveranser har antecknats vid decennieskiftet.

Några år senare kom striden om kronan efter Johans död att ha en negativ inverkan både på byggandet i Sverige och verksamheten i Vestlax. Johans son Sigismund III, kung av Polen, kröntes till kung också i Sverige, men avsattes 1599 efter sju år på tronen. Under kung Sigismunds tid upptas endast en leverans från Vestlax och verksamheten minskade sakta men säkert vid stenbrottet. Mölnhusen upptas i fogderäkenskaperna för Norra Labböle ännu 1600 men inte därefter. Så småningom blev även marmorn mera svåråtkomlig och efter 1624 nämns marmorbrytningen inte längre i dokumenten.

BYGGMÄSTARNA UNDER ANTONIUS TID

Inte endast hantverkare utan även byggmästare kallades från utlandet för att råda bot på bristen på kunnig arbetskraft. Genom förfarandet kunde Vasakungarna ta del av de senaste trenderna inom byggnadskonsten, vilket var väsentligt för att utåt kunna visa upp ett mäktigt rike. Det fanns ingen egentlig utbildning för byggmästare i Sverige och på Johan III:s tid kunde de vara allt från kungens kammartjänare, konterfejare (porträttmålare vid hovet) och skulptörer till skickliga byggmästare från utlandet. Deras viktigaste uppgift verkar ha varit att tjäna som arbetsledare. Flera av dem var liksom Antonius direkt underställda kungen. Det fanns en tydlig hierarki där byggmästaren bestämde över de hantverkare som inte var direkt underställda kungen.

Johan III är känd för devisen »bygga är vår högsta lust». Han hade bestämda åsikter om vad han ville ha och deltog, liksom Filip II i Spanien, aktivt i planeringen samt gav instruktioner för själva byggandet. Av Johans brev framgår att han var insatt i arkitekturhistorien och gjorde ritningar och ändringsförslag. Det faktiska byggnadsarbetet utfördes med dagsverken av bönderna i respektive slottsområde. Ett visst antal dagar om året ingick i dagsverksskyldigheten.

Anders Larsson (ca 1510–1586) från Nyköping, kallad Anders Målare, hörde till byggmästarna på det gamla slottet i Stockholm. Där började han som dekorationsmålare 1546 och tio år senare upptogs han som

byggmästare. Den 26 augusti 1571 förnyade Johan III hans fullmakt som byggmästare på Stockholms och Svartsjö slott. Anders Målare påminns samtidigt om att allt arbete som kungen befallt ska utföras omedelbart. Johan III visade flera gånger missnöje med att byggandet gick för långsamt framåt.⁹⁹ På Stockholms slott ansvarade Anders Målare för byggnadsarbetet till 1573, då han på grund av sjukdom och ålder slutade vid Stockholms slott men fortsatte på Svartsjö. Hans kanske främsta insats var ritningarna för ombyggnaden av Svartsjö slott, men han gjorde även befästningsritningar för exempelvis Reval och Viborg.¹⁰⁰ Johan var nöjd med byggmästarens byggnadsplaner, men i den praktiska tillämpningen fanns det brister.

Willem Boy, född omkring år 1520 i Mechelen i Belgien, kallades till det svenska hovet på 1550-talet som porträttmålare för Gustav Vasa och senare även för Erik XIV och Johan III. Under 1562–1565 vistades Boy i Antwerpen där han utförde gravmonumentet över Gustav Vasa. Efter ytterligare en vistelse i Antwerpen upptas han som byggmästare på Stockholms slott 1576 där han bistod Johan III i byggnadsfrågor ända till slutet av regeringsperioden.¹⁰¹ Willem Boy ledde arbetet också vid Svartsjö och Drottningholm slott, men forskarna är oense om i vilken grad han bidrog till arbetet med Uppsala slott.¹⁰² Även Boy gick den långa vägen och blev byggmästare efter att ha arbetat som hovmålare och bildhuggare.

Johan III var inte alltid nöjd med sina byggmästares prestationer. Johan uppskattade Boy som planritare, men i ett brev våren 1588 skriver han att slottsloven (en tjänsteman) på Stockholms slott inte borde lita på Boy eller låta honom få råda eftersom det var känt att han ofta hade invändningar och var långsam.¹⁰³ De kungliga breven visar att de rätt ofta hade olika uppfattningar om byggandet. Boy följde inte alltid Johans instruktioner vilket kanske delvis var befogat. Kungens idéer kunde vara orealiserbara – åtminstone inom den tidsram han uppställde. Willem Boy avled 1592, samma år som kung Johan.

På 1570-talet lät Johan kalla de fyra arkitektbröderna Franciscus, Johan Baptista, Kristoffer och Dominicus Pahr till Sverige. De hade utvandrat från Milano till Schlesien och tre av dem hade tillsammans med fadern uppfört slottet i Brzeg (Brieg) på 1550-talet. En av bröderna, Franciscus, kom via slottet Güstrow i Mecklenburg till Uppsala där han ledde återuppbyggandet av slottet efter branden 1572. Efter hans död 1580 övertogs arbetet av stuckatör och byggmästare Antonius Watz från Tyskland.¹⁰⁴

Av byggmästarna besökte Anders Målare Finland 1562 och 1566 men vem han träffade är oklart. Några kontakter mellan Antonius och byggmästarna har inte kunnat verifieras. Finlands och Livlands överbyggmästare Peter Hertzig gjorde korta besök i östra riksdelen 1578 och 1584.¹⁰⁵ Det är tänkbart att han förmedlade beställningar till Antonius under sina resor, till exempel i mitten av mars 1587 när han besökte Åbo och Näse gård på sin resa från Stockholm till Narva eller under sin resa till Åbo följande år.¹⁰⁶ Möjligheterna till direkta kontakter med byggmästarna i den östra riksdelen var få. Antonius besökte däremot Stockholm många gånger, 1572 rentav fyra gånger (se bilaga s. 182). Vid besöken kunde han ge råd om hur byggnadsdetaljerna skulle monteras. Han kunde säkert också få beställningar direkt av kungen.

Som kunglig stenhuggare arbetade Antonius självständigt. Hans efterträdare von Mölnhusen var däremot underställd byggmästare Willem Boy och fick instruktioner och modeller av honom. Kriterierna för vilka hantverkare som underställdes kungen och vilka som underställdes byggmästarna har inte gått att fastställa.

BRYTNING OCH BEARBETNING – FRÅN BLOCK TILL KOLONNER

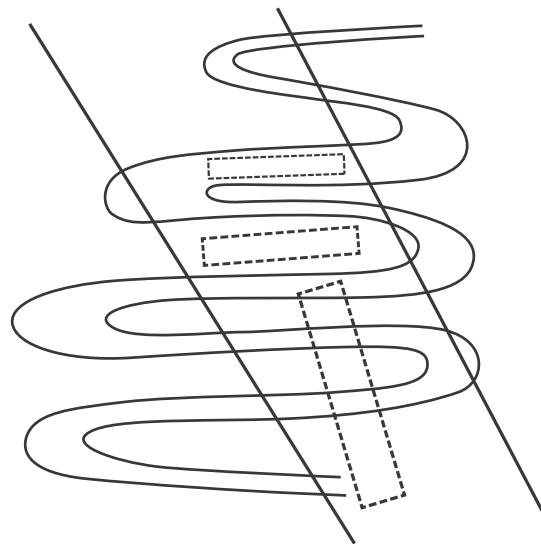
Under Antonius verkssamma liv var metoderna för brytning och bearbetning av natursten fortfarande nästan desamma som under antiken. Stenbrotten var rätt grunda eftersom man helst bröt kalksten och marmor i öppna brott. Höjden på marmorberget i Vestlax känner man inte till, men på grund av landhöjningen i södra Finland har marken stigit cirka 2,5 meter sedan mitten av 1500-talet. Det betyder att en stor del av Stenholmen var under vatten på Antonius tid.

Stenen lösgjordes för det mesta i rätvinkliga block. Kilsöm var en vanligt förekommande metod. Vid kilning gjordes fördjupningar i stenen antingen som en sammanhängande ränna eller en rad borrhål. I hålen sattes trätappar som vättes och när de svällde sprack berget. En annan metod var att slå in kilar med jämna hammarslag längs hela raden tills en knäppning hördes. Ramsågning som också förekom gick ut på att ett sågblad av järn utan tänder eller en järnlina fästes på en ram som var upphängd i rep på en ställning. Sågen fördes fram och tillbaka, och som slipmedel användes vatten och sand i skåran. Sågning användes också för att kapa de löstagna stenblocken.¹⁰⁷ Stenbrytarna tog fram råmaterialet och grovhögg blocken. Till en viss grad kunde

mönstret på den färdiga produkten påverkas då blocken delades. Om man delade ett större block parallellt med eller vinkelrätt mot marmorbädden fick man mera varierande struktur. De ådrade blocken kunde också delas tvärs över stenen om man ville ha ett randigt utseende.¹⁰⁸

Det finns betydligt färre synliga sprickor i berget i Vestlax än i Vattholma. Vid en undersökning av stenbrottet och dess omgivning sommaren 2022 noterade vi att det i sidoberget öster om brottet finns ett markant spricksystem i riktningen nordväst–sydost.¹⁰⁹ Stenmaterialets veckade färgblandning och de sprickor man kan iaktta innebär enligt Smeds att blocken främst har kunnat utvinnas diagonalt över marmorbandningen. Den lilla kolonnen under predikstolen i Täby kyrka i tämligen homogen ljusröd marmor utgör undantag, likaså de två kolonnerna i gravmonumentet över Katarina Jagellonica i Uppsala domkyrka som till stor del är huggna parallellt med bandningen. Smeds har även efter noggrann iakttagelse av strukturerna i marmorn funnit att förskjutningar som uppstått vid deformationen av bergarterna är mer eller mindre identiska på båda kolonnskäften i Uppsala domkyrka (se bild s. 104) Det betyder att de brutits ur samma stenblock och antingen legat intill eller på varandra.¹¹⁰

De grovhuggna blocken finhöggs i stenhuggarverkstaden. Träklubbor och olika typer av mejslar användes vid huggningen av stenen till önskad form. Med pikhacka och flåhacka jämnades till exempel sidorna på en kvader (mursten). Flåhackan hade i motsats till pikhackans spets en egg av varierande bredd.¹¹¹ Passaren och vinkelhaken var vik-

Marmorberget i Vestlax uppfån sett. Kolonnerna bröts mellan sprickorna i berget, antingen tvärs över veckningen eller parallellt med den. Skiss: Sten-Anders Smeds / Miia Huttu.

tiga hjälpmedel i all bearbetning. Cylindriska former, för till exempel kolonnskåft, höggs ur ett kvadratisk block eller svarvades. Vid svarvning fästes båda ändorna av arbetsstycket i en låda. Svarvstål användes som skärverktyg och stenen roterades snabbt med hjälp av rep.¹¹²

Marmordetaljerna från Vestlax var inte beställda för en viss plats. Man gjorde det man kunde av den marmor man bröt mellan sprickorna och när pjäserna kom till Stockholm tog man ställning till var de kunde placeras. Ibland måste byggnadsdetaljerna huggas om för att passa en specifik plats.

Ytan gjordes så slät som möjligt före slipningen som utfördes med hjälp av exempelvis våt sand. Stenen fick därmed en matt yta som var färdig för polering. Vid polering av marmor hällades en blandning av polerpulver (tennoxid) och vatten på stenen. Genom att under tyngd polera med en filtförsedd skiva fick ytan rätt snabbt en hög glans. Till sist kan något slag av polityr som exempelvis bivax ha använts. Genom slipning och polering fick man fram marmorns speciella färg och textur. Under antiken använde man olja för att få djupare färger.¹¹³ Antonius var en ansedd expert på att polera marmor, men vi känner inte till hur han åstadkom den uppskattade glansen.

Förutom att det bröts block för byggnadsdetaljer på Stenholmen brändes skrotsten till kalk för Åbo slott. Bränningen skedde med hjälp av skattedagsverken i slottets regi. Över 20 procent av slottets behov av kalk 1581–1590 brändes i kalkugnen i Kimito, troligen i Vestlax. Man levererade också kalk till Helgeandskyrkan i Åbo.¹¹⁴ Efter att den rödaktiga marmorn blev svåråtkomlig utnyttjades den brutna stenen uteslutande för bränning. Man brände stenen i kalkugnar, varefter den brända kalken släcktes med vatten för att man skulle få finkornigt pulver eller pasta för jordbrukets och industrins behov.¹¹⁵

STILIDEAL UNDER VASATIDEN

Förutom färdighet att läsa bergets beskaffenhet inför brytningen och kunnighet att hugga och behandla marmorn behövde man kännedom om tidens stilideal för att slutresultatet skulle bli en eftertraktad produkt. I motsats till gotikens uppåtsträvande arkitektur kännetecknades renässansen av horisontalitet, symmetri och kolonnordning enligt antika förebilder. De nya idealen kom från renässansens Italien, och Sverige nåddes av dem huvudsakligen från två håll – via Nederländerna samt via Polen och Tyskland. Frankrike nåddes tidigt av det nya enhet-

liga stilidealet genom italienska arkitekter och även därifrån sipprade idéerna till Norden. De nyinflyttade byggmästarna och hantverkarna förmedlade de nya principerna för utformningen av kungliga slott. Modellböckerna var en annan källa för nytänkande.¹¹⁶

Johan III:s gemål, den elva år äldre Katarina Jagellonica, hade genom sin mor rötter i Milano och furstehuset Sforza. Hennes mor Bona Sforza hade fått en gedigen utbildning med tanke på en god äktenskapsallians. Hon var insatt i de nya humanistiska idéerna och antikens ideal och intresserad av arkitektur och konst när hon gifte sig med Sigismund I, kung av Polen och storfurste av Litauen. Hon anlände till slottet Wawel i Kraków med ett följe på omkring 600 personer bestående tjänstefolk av olika slag – inklusive arkitekter, hantverkare och konstnärer. Med dem infördes kunskap, stilideal, materiell och ide-

Johan III:s gemål Katarina Jagellonica, porträtt av Lucas Cranch d.y. omkring 1556.

ell kultur från Norditalien till Polen. Denna renässans kom att präglade samväldet till den grad att tiden har kallats den polska guldåldern.¹¹⁷

Katarina växte upp i Europas kulturcentrum omgiven av lyx. Liksom sin mor var hon välutbildad. Förutom sina föräldrars modersmål, italienska och polska, kunde hon tala och skriva latin och tyska. Hon var intresserad av mode, dans, sång och ridning.¹¹⁸ Enligt äktenskapskontraktet lovade hertig Johan att Katarina skulle få förbli katolik och att han skulle »behålla henne i konungslig prakt och lefnadssätt, så att ingenting må synas förminskadt af hennes värdighet.»¹¹⁹ Rätt mycket lovat med tanke på att riket nyss hade övergått till lutherdomen och att Sverige fortfarande var ett fattigt land, saknade praktfulla slott och annan rikedom. Katarina bidrog dock till förskönandet av Åbo slott. Hon hade med sig ett anseende antal vävda tapeter och införde bruket av gaffel. Hennes uppsättning av kläder uppvisade en prakt sällan skådad i det svenska riket. Alla hennes värdesaker och inredningsdetaljer skulle Erik XIV sedermera ta till Stockholm.¹²⁰

Hertig Johan förväntade sig politiska fördelar genom alliansgiftermålet. Katarinas bror Sigismund II August var kung av Polen. Med giftermålet fick Johan kännedom om de senaste trenderna inom arkitektur och kultur. Han hade gjort endast två utlandsresor, en till England för att framföra sin halvbror Eriks friarbrev till drottning Elisabeth I och en till Vilnius för sitt eget bröllop. Han hade således inte sett de senaste byggnadstrenderna med egna ögon utan måste förlita sig på litteratur, sina utländska byggmästare och sin gemåls förtrogenhet med tidens stilideal.

I mitten av 1500-talet levde man i en brytningstid i norra Europa då det gällde konst och arkitektur. Under medeltiden var kyrkan konstens beskyddare, men med reformationen övertogs rollen av den världsliga makten. Gustav Vasa hade som målsättning att befästa och öka sin makt. I borgarna byggde han salar och gemak för kungliga ceremonier. Han insåg deras betydelse för legitimeringen av kungamakten och inkallade skickliga hantverkare från utlandet. Med sönerna Erik XIV och Johan III, som båda var intresserade av konst, skulle det sociala livets betydelse ytterligare förstärkas och byggnadsverksamheten fokusera på representativa slott. Johans specialintresse var som redan framgått byggnadskonst.¹²¹

Johan III utbildades enligt de humanistiska idealen och han var väl insatt i arkitekturhistoria. Den italienska arkitekten Andrea Palladio (1508–1580) kände han till liksom Sebastiano Serlios (1475–1554) verk

Tutte l'opere d'architettura et prospetiva. Han fick eventuellt ärva Vitruvius *De architectura* (*Om arkitektur. Tio böcker om arkitektur*) som fanns i Erik XIV:s boksamling och som översattes till italienska, franska och tyska i mitten av 1500-talet. Nämnade böcker innehåller exempelvis regler för arkitekturen enligt de fem kolonnordningarna och råd om utformning av portaler. De många illustrationerna underlättade användningen. Mönsterböckerna och ornamentsticken hade stor betydelse för bild- och stenhuggarna. Serlio var den första arkitekturteoretikern som beaktade praktiska synpunkter.¹²² Martin Olsson har visat att de öppna spisarna i Kalmar slott har direkta förebilder i Serlios böcker.¹²³ Enligt konsthistoriker Eva Mattsson önskade Johan III att Vadstena slott skulle uppföras i Palladios och Serlios anda. Hon har funnit att slottets planlösning, rumsstorlekar och takhöjden följer Palladios föreslagna proportioner. Därtill är detaljerna i frisen på norra portalen liknande som i domkyrkan i Kraków. Förebilderna till dem hittas också hos Serlio.¹²⁴

Till Sverige kom de första influenserna från Nederländerna som uppehöll livliga handelsförbindelser till Italien och sålunda tidigt kom i kontakt med de nya idealen som grundade sig på förebilder från antiken. Perspektivläran uppfanns och bidrog till lagbunden återgivning i både konsten och arkitekturen. Filippo Brunelleschi (1377–1446) i Florens var först med att tillämpa de nya tankegångarna i arkitekturen. Symmetri, proportioner och geometri i motsats till medeltidens oregelbundenhet blev allmänt förhärskande. Kolonner, kupoler, nischer och halvcirkelformade bågar användes också flitigt. Denna arkitekturstil lämpade sig väl för monumental maktmanifestering. Stilen spreds i Europa men anpassades till respektive lands lokala traditioner. I Nederländerna formades de italienska och delvis franska influenserna till en nyskapande renässans som karakteriseras av riklig användning av ornament.

Under början av Vasatiden kom de flesta hantverkarna från kretsen kring Cornelis Floris (ca 1514–1575), nederländsk arkitekt, skulptör och grafiker. Floris var i likhet med Willem Boy hemma från Flandern, som var en del av Spanska Nederländerna, och där liksom i Frankrike föredrog man äkta material som sten och trä. Floris hade tillsammans med flera andra planerat rådhuset i Antwerpen, med en markerad trappstegsgavel som blev stilbildande i Nordeuropa och återfinns i både svenska slott och epitafier (bild s. 119). Hantverkarna tog med sig det nederländska formspråket och dess beslagsornamentik till Sve-

rige. Beslag med böjda flikar omgav fält för en målning eller inskrift. Groteskornamentiken består av sammanflätade växter, frukter samt människo- och djurfigurer i en arkitektonisk ram.¹²⁵ Ett exempel på stiliserad beslagsornamentik finns på kolonndelarna i Mälsåker slott (bild s. 140).

Med bröderna Pahr kom italienska influenser från Polen (se s. 47). De tillhörde en norditaliensk byggmästarsläkt som bidrog till utbredningen av stuckaturer i Mellaneuropa och Norden. Arkadomgivna innergårdar var ett karakteristiskt drag i deras slottsbyggen. Franciscus Pahr och Antonius Watz gav Uppsala slott en riklig stuckaturdekoration.¹²⁶ Via dem kom den östeuropeiska tolkningen av renässansarkitekturen till Norden.¹²⁷ Man får heller inte bortse från drottning Katarinas roll i införandet av de italienska stilidealen i det svenska riket. Före 1510 hade hennes far inkallat en italiensk arkitekt för att bygga slottet Wawel med en borggård omgiven av arkader i tre våningar. Det var den första byggnaden enligt den nya italienska stilen i Polen.¹²⁸ Katarina kunde förmedla intryck och berätta om vad som gällde på kontinenten.

I Sverige dominerade släta, målade murytor med utsmyckning av natursten i gavlar, praktportaler och fönsteromfattningar under 1500-talet. I interiörerna förekom huggen sten i öppna spisar och portaler, medan golven lades med polerad astrak (golvplattor). Marmorkolonner var eftertraktade för slottskapellen. Kolonnerna behövde inte vara helt och hållet av marmor; kapitäl och baser kunde huggas av sandsten eller kalksten, och på det sättet uppstod en kontrastverkan. Kapitälerna kunde förskönas med förgylld brons, som de utbytta kolonnerna i slottskyrkan i Stockholm.¹²⁹ Förgyllning var ytterligare ett sätt att förhöja värdet, prakten och storslagenheten. Johan III lät riva de väggfasta möblerna i drottningens gemak på Stockholms slott och förse väggarna med paneler samt förgylla detaljerna på dem. Taket dekorerades med förgyllda rosor och på golvet lades marmorplattor från Vestlax för att ytterligare förhöja prakten.¹³⁰ Övergången till fristående möbler visar att kungen följde med sin tid.

Vasakungarna krävde att byggnaderna skulle vara av hög klass och utformas enligt de senaste trenderna. De utländska impulserna smälte samman med den nationella traditionen till en sparsmakad svensk renässans.¹³¹ Slottskapellen utformades dock i en äldre gotisk stil. Inom kyrkoarkitekturen levde denna stil längre kvar än i sekulär arkitektur i hela Europa, men Johan kan personligen också ha föredragit den.¹³²

I det uppåtsträvande kyrkorummet fanns det plats för många dekorativa kolonner. Leon Battista Alberti (1404–1472) ansåg att kolonnerna var byggnadens främsta prydnad. De symboliserade makt och social hierarki. Enligt Serlio passade den doriska kolonnordningen väl för att hylla regenter: den var enkel, kraftfull och tjockleken rätt jämn.¹³³ Hans råd följdes i Sverige och de flesta kolonnerna i Stockholms slott från Johans tid var troligen doriska.¹³⁴

Klassisk kolonnordning användes även i gravmonumenten och epitafierna. Monumenten påminner om varandra och flera naturmaterial som marmor, alabaster, kalksten och koppar förekommer i de mera påkostade, tillsammans med förgyllning. Att kombinera olika dyrbara stensorter var karakteristiskt för holländaren Cornelis Floris verkstad.¹³⁵ Monumenten i Sverige var anspråkslösa i jämförelse med Floris gravvårdar, men flera kännetecknas av en rektangulär, fritt stående tumba med eller utan liggande figurer och med kolonnetter som stöd för täckskivan.¹³⁶ Byggmästarna och bildhuggarna från Nederländerna med nederländska stilideal byggde gravmonument av denna typ i Sverige. Också Willem Boy blandade gärna flera stensorter och metaller i samma monument eller utrymme.

För att höja rikets status använde Johan stora ekonomiska och konstnärliga resurser på slotten. Genom arkitekturen blev banden till den kontinentala kulturen starkare. Tidens klassiska ideal lämpade sig väl för monumentala byggnader vilka det fanns ett behov av i riken där makten centraliserades, så också i det svenska riket. I Sverige var kolonner av finländsk marmor speciellt eftertraktade detaljer när förändringen av rikets byggnadskonst leddes av de kungliga. Kolonnerna bidrog till att inge respekt och högaktning i slott, palats och arkitektoniskt utformade gravmonument.

LEVERANSERNA TILL VÄSTRA RIKSDELEN

Vanligtvis användes lokala stensorter för slott, monument och mindre skulpturer. Kungen av det polsk-litauiska samväldet Sigismund II August, Katarina Jagellonicas bror, var dock beredd att transportera stenblock av så kallad Salzburgmarmor genom halva Europa. Han önskade uttryckligen den röda kalkstenen från Salzburg för två gravmonument över sina avlidna gemåler Elisabeth och Barbara i Vilnius.¹³⁷ Åtta stenblock transporterades längs floderna Salzach, Inn och Donau till trakten nära Bratislava. Därifrån gick resan uppströms till

Kromeritz där blocken lastades på fem kärror dragna av 35 hästar och fördes till Kraków. Därefter gick leveransen nedströms längs floden Wisła till Danzig. Från Danzig gick transporten över land till floden Njemen och därefter uppströms igen till destinationsorten Vilnius. Monumenten blev klara tio år efter att stenen beställts 1562; de restes emellertid aldrig och försvann under senare tiders tumult.¹³⁸

Jämförd med ovan beskrivna resa var leveransen av arkitekturdetaljer från Vestlax till den västra riksdelen enkel. Stenbrottet låg vid en strand och de flesta transporter gick till Stockholm där man kunde lossa lasten vid kajen nedanför slottet. Enligt urgammal tradition hade »skärkarlarna» – invånarna i Stockholms och Åbo skärgårdar – direkt kontakt med städerna vid Mälaren. Bönderna i Korpo, Nagu, Tövsala och Kimito var viktiga för Stockholms livsmedelsförsörjning. Man seglade in i Mälaren med saltfisk som byttes mot spannmål, salt och osmund (smidbart järn). Fartygen var rätt små, den genomsnittliga dräktigheten på en skuta från Egentliga Finland var på 9,8 läster 1624,¹³⁹ och en 10–15 lästers dräktighet var tillräcklig för inrikes seglation och för resor till de livländska städerna.¹⁴⁰ Antonius, som ansvarade för både stenhuggning och transporter från Livland och Finland, skaffade sig en egen skuta i samband med att leveranserna från Vestlax ökade i början av 1570-talet. Gardberg uppger att den hade en bärförmåga på 16 läster,¹⁴¹ således en skuta som för tidens förhållanden ansågs mer än tillräcklig för inrikestransporter. Handeln förändrades när portarna i slussen mellan Saltsjön och Mälaren stängdes 1642 och borgarna i Stockholm tog kontroll över handeln.¹⁴² Men under den tid stenen från Vestlax levererades till de svenska slotten vållade rutten inget problem. Slotten låg vid bekanta seglingsleder.

Frakten från Finland skedde ofta med Antonius egen skuta men också med hyrda skutor och skärgårdsbåtar. Vid behov kunde även örlogsfartygen frakta stenen. Oftast transporterades endast uthuggen sten, men ibland hade man även andra produkter i lasten, som årligt räntesmör (skatt till kronan) och hudar. År 1582 seglade Antonius skuta tillbaka med ryttare, hästar och kanoner ombord, vilket visar att skutan var tillräckligt stor för att kunna användas för krigstransporter. Under 1570–1588 gjordes i regel en eller två resor årligen till Stockholm. År 1572 var exceptionellt, då gjordes åtminstone sex resor till Stockholm med byggnadsdetaljer. Antonius besättning på 6–9 personer försågs med vägbkost för en månad. I fogderäkenskaperna nämns Uppsala som mål endast en gång, 1577, i övrigt gick leveranserna till Stockholm. Det ver-

kar inte ha gått några leveranser 1574 och 1584. Våren 1585 hade ett rykte spridit sig till kungen att Antonius hade försummat kronans arbete och i stället brukat flera skattehemman,¹⁴³ vilket kan förklara uteblivna leveranser året innan. Även under Johan III:s sista fyra levnadsår var leveranserna få enligt fogderäkenskaperna.

Att uppskatta hur mycket byggnadsdetaljer som producerades i Vestlax är inte lätt. Beträffande omräkningen av lästetal till ton är åsikterna delade, en läst uppges ofta motsvara 1 940 eller 2 448 kilogram.¹⁴⁴ Om man utgår från det senare kunde Antonius skuta på 16 läster frakta cirka 39 ton. Det motsvarar ungefär två lastbilsflak.¹⁴⁵ Kolonnskäften i gravmonumentet över Katarina Jagellonica väger 1,8 ton.¹⁴⁶ Fullastad kunde skutan således frakta 22 monoliter. Av 32 noterade resor gjordes cirka hälften med Antonius skuta 1572–1594, de övriga sköttes av

Helsingborg, slutet av 1500-talet, kopparstick av Frans Hogenberg. I vänstra nedre hörnet en skuta med hög akter, typisk för 1500-talet.

borgare och skärgårdsbor med skutor och båtar av varierade storlek. Enligt skutornas uppskattade bärkraft hade man kunnat transportera 1 000–1 200 ton marmor från Vestlax. Det är emellertid knappast troligt att man alltid seglade med full last.

VASAKUNGARNA OCH VESTLAXMARMORN

HERTIG JOHAN FICK UPP ÖGONEN för Vestlaxmarmorn under sin tid i Åbo och beställde den för Åbo slott. Med Erik XIV började leveranserna till den västra riksdelen och därefter väckte den intresse hos flera generationer av regenter. Hur och var marmor från Vestlax användes under Eriks XIV och Johan III:s regeringsperioder utreds i det följande. Främst granskas Stockholms gamla slott och i den mån det finns källmaterial att tillgå undersöks Svartsjö och Uppsala slott. Marmordetaljerna blev symboler för kungarnas legitimitet och manifesterade deras maktambitioner på det politiska fältet i Europa.

ERIK XIV – VESTLAXMARMORN EN DEL AV EN NY VISUELL KULTUR

Under de åtta år som Erik XIV satt på den svenska tronen (1560–1568) pågick nordiska sjuårskriget (1563–1570) en stor del av tiden.¹ Vid sidan av kriget fortsatte han i faderns spår med att manifestera kungamakten genom att skapa en hovstat. Han lät förstärka och bygga ut de försvarsanläggningar som Gustav Vasa hade påbörjat och lät utföra byggnadsarbeten på Svartsjö, Vadstena och Uppsala slott.

Men främst intresserade Erik sig för inredningsarbeten. I Kalmar slott började han redan under sin tid som hertig förse gemak med paneler och stuckornament,² det vill säga dekorationer gjorda av en fuktad massa blandad av gips, kalk, sand och ibland marmormjöl. Också på Stockholms slott satsade han på att göra de kungliga gema-

ken mera representativa, medan få förändringar gjordes i exteriören under hans regeringstid. Antalet hantverkare tyder på att en ansenlig mängd inredningsarbeten utfördes. Det fanns exempelvis ett stort antal tapetvävare och 1561 var sexton pärlstickare (broderare) anställda för kungens behov. Vävda tapeter och målningar gav ett intryck av rikedom. För avkoppling och underhållning lät kungen tillverka ett lusthus, en praktfull fågelbur och ett hus för lejon. För högtidliga tillfällen byggdes triumfbågar.³ Genom visuell kultur ville Erik anpassa hovlivet enligt kontinentala normer.

För att befästa kungamakten var det en fördel om man hade ett rike med långa anor och rik kulturhistoria. I enlighet med detta synsätt lät Erik göra tapeter med motiv från den fornnordiska sagolitteraturen, invävda med guld- och silvertrådar. En av dem, Svenotapeten (1561) som namngetts efter Sveriges första kung, kan ses i Skattkammaren på Kungliga slottet.⁴ Genom att införa sitt kungavapen i tapeten visade Erik XIV att han var en länk i landets långa kungalängd. De vävda tapeterna breddes ut på gatan vid festliga tillfällen, som vid bröllops-tåget då Erik gifte sig med Karin Månsdotter 1568.⁵ Tapeterna användes således för att försköna de kungliga gemaken, förgylla ceremonierna och som propaganda.

Kröningsstaden Uppsala var en av landets främsta maktcentrum på 1500-talet.⁶ Erik hade antagligen tagit initiativet till stora om- och utbyggnadsarbeten på borgen i Uppsala omedelbart efter att han blivit utsedd till tronarvinge 1558. Arbetet pågick till 1563 och hans avsikt var att under byggmästare Paul Schütz (mäster Påvel) förvandla borgen till ett representativt bostads- och kröningsslott. Bostadsvåningen och kröningssalen (rikssalen) kan ha varit klara till kröningen 1561.⁷

Med Erik reserverades Vestlaxmarmorn i första hand för de kungliga i västra riksdelen. Fram till 1563 hade den utgjort material för hertig Johan till utsmyckningen av Åbo slott och i mindre skala för den finländska adelns bruk; till det som bevarats hör till exempel adelsvapen på Karuna gård och i Halikko kyrka samt gravhällar eller delar av dem i kyrkorna i Bjärnå och Kimito.⁸

I likhet med högt uppsatta personer i Italien och Frankrike hade även de svenska kungarna på 1500-talet sommarresidens. I Sverige var Svartsjö slott på Färingsö i Mälaren det populäraste. Där trivdes många regenter, också Erik XIV.⁹ Slottets historia som kronans egendom går tillbaka till 1300-talet. I samband med att Gustav Vasa grundade ett myntverk på Svartsjö lät han befästa ett gammalt stenhus med ett runt

torn och vallgrav.¹⁰ Hans söner lät bygga om borgen till ett renässansslott under 1500-talet.

Det var Erik som inledde ombyggnaden av Svartsjö slott som skulle utvidgas enligt Anders Målares ritning 1563, samma år som arbetet stannade upp i Uppsala. Vid det här laget hade myntverkstaden flyttat till slottet i Stockholm och behovet av en fästning därmed försvunnit. Därefter blev hovlivets behov utgångspunkten för ombyggnaderna.¹¹ År 1566 återvände byggmästare Anders Målare från sina resor till Livland och Finland, och omfattande byggnadsarbeten utfördes på Svartsjö slott under de två följande åren. Huvudbyggnaden fick en tredje våning och 1567 upptar räkenskaperna en öppen spis i stora salen och två i förmaket. Då lades även golvet i stora salen och följande år murades ytterligare två spisar i samma sal.¹² Med tanke på att Antonius fick beställningsbrev av Erik 1563 och 1565 är det möjligt att en del av de byggnadsdetaljer som användes i slotten under den här tiden härstammade från Finland.¹³ De här två breven är emellertid de enda skriftliga belägg på att Antonius bearbetat marmor för den västra riksdelen under Erik XIV:s tid.

I Museum Tre Kronor finns dock ett bord (H 76 cm, B 80 cm, L 100 cm) som högst troligen är av Vestlaxmarmor. Bordet är intressant på många sätt. Det är hugget av ett enda stenblock, vilket är rätt unikt; samtidens bord bestod oftast av olika stensorter.¹⁴ Det har kanske stått utomhus, möjligen i södra trädgården på Stockholms slott. De hårdare brutna silikatskikten syns tydligt på bordsytan. Enligt inskriptionen är det från 1561, året då Erik kröntes. Årtalet avviker från all annan dekoration och är troligen infört i efterhand. Enligt korrespondensen fick Erik kännedom om stenbrottet i Finland först två år senare.¹⁵ Han hade sålunda knappast beställt det under sin tid som hertig, men nog som kung kunnat kräva att det skickades tillsammans med den tidigare nämnda portalen från Åbo till hovet i Stockholm.

Bordet har en rikt dekorerad fot. Dekorationerna kan granskas som par: På ena långsidan håller ett lejon en sköld med plats för riksvapnet tre kronor. Kronorna är borttagna, men de var troligen gjorda av förgylld metall. Lejonet symboliserar kungens världsliga makt och kronorna det svenska riket. Det bälte som skölden med de tre kronorna hänger i är utformat på samma sätt som i fragmentet av gravhällen för Antonius dotter Margareta i Kimito kyrka. Den motsatta sidan av bordets fot är dekorerad med ett änglahuvud med vingar överst och nedanför frukter. Ängeln på bordets fot symboliserar här, enligt min tolk-

Marmorbord hugget av ett stenstycke, vars proveniens vi har reviderat till Vestlax. Museum Tre Kronor, Stockholm. Årtalet 1561 inhugget nedanför ringen som håller vapnet. Foto: Krister Engström.

ning, kyrkan, och frukten för tanken till ymnighetshornet som symbol för rikedom och överflöd. Tillsammans visar de att riket står på två ben – kyrka och stat – samt att de är en förutsättning för ett välmående rike. På ena kortsidan av foten finns ett lejon som symbol för kunglig makt och på den andra, lite oväntat, en gestalt i osmansk huvudbonad. Osmanska riket hade länge setts som kristenhetens största hot, och riket fortsatte att expandera söder om Medelhavet.¹⁶ Motivparet lejonet och den osmanska gestalten kan tolkas så att turkarna var svenskar- nas största hot när det gällde att försvara lutherdomen. Lejonet i detta bildpar har rynkor i pannan till skillnad från det lejon som symboliserar det svenska riket. Det är således ett argt lejon som möter sultanen. Som helhet kan bordet ses som en symbol för kungamakten och dess hotbild.¹⁷ Bordets ornamentik beskriver det rike som Gustav Vasa hade skapat och lämnat över till sonen.

Som nykomlingar bland de europeiska dynastierna hade Vasakungarna behov att skapa sig en plats på den internationella sociala och politiska scenen. Här spelade de kungliga porträtten en roll. Genom dem var kungen alltid på plats också då han var bortrest. Gustav Vasa hade låtit göra de första svenska kungaporträtten. Erik fortsatte seden och hade som tronföljare skickat ett friarporträtt i helfigur till Elisabeth I av England 1559. På porträttet är Erik klädd i guldbroderad dräkt

Marmorbordets fot, tre sidor med olika symboler: på ena kortsidan det svenska lejonet som visar sin styrka, på motsatt sida en osmansk gestalt som gäckar betraktaren. På den tredje sidan en ängel hållande ett fruktknippe. Foto: Krister Engström.

av röd sammet. Klädseln bidrog till att uttrycka moderiktighet, rikedom och höghet.¹⁸ Han nobbades emellertid och hans plan att genom alliansäktenskap öka sin makt misslyckades.

Erik XIV tog seden att numrera sitt kunganamn från kontinenten. Ett högt nummer ingav större respekt även om det inte var historiskt förankrat. Det skulle visa att landet hade haft många kungar med samma namn och således varit ett kungadöme under lång tid.¹⁹ Också heraldiken associerades med det nya kungahuset och många landskapsvapen stadfästes under Eriks regeringstid. De förekom på fanorna vid Gustav Vasas begravning och senare på hans gravmonument i Uppsala domkyrka, men också på fasaden till Uppsala slott som ständig påminnelse om ett enat land. Därtill valde Erik den gulblåa korsflaggan som symbol för Sverige. Han intresserade sig även för symbolerna i riksvapnet. Kronorna hade innan dess stått för Norge, Danmark och Sverige som förenats under en gemensam regent i Kalmarunionen. Sverige gjorde anspråk på de tre kronorna, och heraldiken blev en av tvistefrågorna mellan Sverige och Danmark kort innan nordiska sjuårskriget bröt ut. De finns fortfarande i Sveriges riksvapen men togs bort från Danmarks riksvapen 2025.

I samband med sin kröning införde Erik XIV adelstitlarna greve och friherre. Erik räknade sina bröders självständiga ställning som ett politiskt hot och redan före sin kröning hade han genom Arboga artiklar 1561 begränsat deras makt i sina hertigdömen. I och med att fler tilldelades adelstitlar närmade sig hertigarnas ställning ytterligare den övriga adelns.²⁰ Med utnämningarna infördes en hierarki i adelsståndet, vilket fick stor betydelse för de nyadlade ämbetsmännens avancemang under stormaktstiden. Genom processionstågen informerades åskådarna om den rådande hierarkin: man såg vem som följde närmast kungen och vem som var sist i ledet. Klädseln befäste den sociala hierarkin; vid Eriks kröning var de flesta i det närmaste följet klädda i rött med detaljer i silver och svart. Från Gustav Vasas tid gällde att kungen skulle glänsa över adeln som i sin tur skulle överglänsa präster, borgare och bönder. I slutet av 1500-talet infördes strikta regler även för användningen av material för olika klasser.²¹ Klädedräkten bidrog sålunda till att upprätthålla rangordningen och det spanska modet var riktgivande. Spanjorerna hade lärt sig att utvinna mjuk svart färg av kampschträdet (*Haematoxylum Campechianum*) då de invaderade Yucatán i dagens Mexico på 1540-talet.²² Färgen var dyr, följaktligen också exklusiv och endast kungligheter kunde hålla sig med svarta klä-

desplagg. I Spanien dominerade svart klädsel som statusmarkör bland kungligheter, men även de svenska regenterna bar svarta rockar inspirerade av det spanska modet.

Eriks förändringar av hovlivet satte bestående spår i historien. Kröningar, bröllop och begravningar gav en möjlighet att utåt visa kungahusets makt och glans. Ceremonierna runt Gustav Vasas begravning pågick i flera dagar och Eriks kröning var planerad enligt europeiska förebilder för att imponera på både inhemska och utländska gäster. Själv bar han en extravagant pärlbeströdd dräkt.²³ De nygjorda kungliga riksregalierna visades upp – kronan, riksäpplet, spiran och riksnykkeln. Erik införde den slutna kronan som tecken på konungslig ära och värdighet. Spiran är symbol för världslig makt och riksäpplet påminner om att Gud tillsatt monarken som regent över ett stort och kristet rike.²⁴ Regalierna är fortfarande symboler för monarkin i Sverige. Genom prakten och de påkostade festligheterna framhävde Erik sin upphöjdhet och skapade sig en plats bland de europeiska regenterna. Det gällde att hålla sig uppdaterad för att kunna visa att man var någon att räkna med. Med Erik XIV blev hovstaten ett visuellt uttrycksmedel för kunglig identitet och makt. Till denna skapelse bidrog bordet och den portal som Erik krävt att skulle skickas från Finland. Under hans regeringstid hade Vestlaxmarmorn en rätt blygsam roll, men betydelsen skulle öka avsevärt med följande regent.

JOHAN III – MARMOR FRÅN FINLAND »THER TILL HAFFWE WIJ OCH BEHAGH»

När Johan blev regent 1569 ärvde han ett fattigare rike än vad brodern Erik gjort. Nordiska sjuårskriget som fortfarande pågick hade tårt på kassan. Freden mellan Sverige och Danmark slöts i Stettin 1570, men samma år anfölls Sverige av Ryssland; tsaren Ivan IV ville erövra de svenska besittningarna i Estland. Polen allierade sig med Sverige några år vid decennieskiftet 1580. Sverige gick segrande ur kriget som pågick i 25 år, och Ryssland lyckades inte erövra Estland. Fred slöts först efter att regenterna för de krigförande länderna gått bort 1595.²⁵

Trots att Sverige var i krig under Johans hela regeringstid använde han både tid och medel på att bygga kungliga slott runt om i landet. Dels byggde han nya, dels förstörde han gamla med ambitionen att manifestera sin makt och rikets styrka med monumental byggnadskonst. Målsättningen var densamma som under Eriks tid: att legiti-

mera kungahuset. Som ett viktigt verktyg i detta arbete använde han Vestlaxmarmor som han bevisligen uppskattade: »then Steen som är kommen ifrå Finlandh ther till haffwe wij och behagh».²⁶ Hans egen och rikets identitet började förknippas med värdefulla arkitekturdetaljer – precis som förebilderna på kontinenten.

Johan fortsatte Eriks arbete med att bygga om de gamla borgarna till renässansslott. Förutom Stockholms, Svartsjö och Uppsala slott förstörades också Vadstena slott. Därtill inleddes flera nybyggen under hans tid som regent. Slottet i Borgholm var kung Johans största nybygge och Drottningholm byggdes enligt Katarina Jagellonicas önskan på en ö i Mälaren. Slotten i Åbo, Västerås och Gävle byggdes om, liksom Stegeborg och Linköpings hus. I alla större slott byggdes ett kapell, i Vadstena och Kalmar har de bevarats. I Kalmar slott fortsatte ombyggnaden och de inredningsarbeten som Erik påbörjat.²⁷

Johans byggnadsverksamhet intensifierades 1572, också på de tre slott som granskas nedan. Livligast var verksamheten på Stockholms slott. På Svartsjö slott, en rektangulär byggnad med torn i norr och i söder,²⁸ hade Erik redan gjort en del för att försköna slottet. I Uppsala låg slottet i ruiner efter stadsbranden i april samma år. Allt som ansågs användbart skulle föras därifrån till Stockholm och Svartsjö, så att arbetet åtminstone där kunde framskrida enligt planerna under sommaren.²⁹ Johan ville att arbetet skulle gå snabbt och påskyndade byggandet, vilket visade sig leda till tillfälliga lösningar och dålig kvalitet. Som byggmästare i Stockholm och Svartsjö fungerade brodern Eriks trojänare Anders Målare. Denne fick ofta instruktioner för Stockholms och Svartsjö slott i samma brev. På Uppsala slott ledde Franciscus Pahr återuppbyggnaden från och med 1572.

Johan som kände Antonius från tiden som hertig på Åbo slott önskade fortsätta använda byggnadsdetaljer av Vestlaxmarmor för sina slottsbyggen i Mälardalen. Från och med mitten av 1570-talet pågick en ständig ombyggnad av Stockholms slott. Under nästan hela sin regeringstid bodde Johan III i samma kungsvåning i Stockholms slott

Slottet Tre Kronor från sydväst, oljemålning av Govert Camphuysen 1661. Framför kärntornet södra gaveln och till vänster portalen mot staden, i dag Gamla Stan.

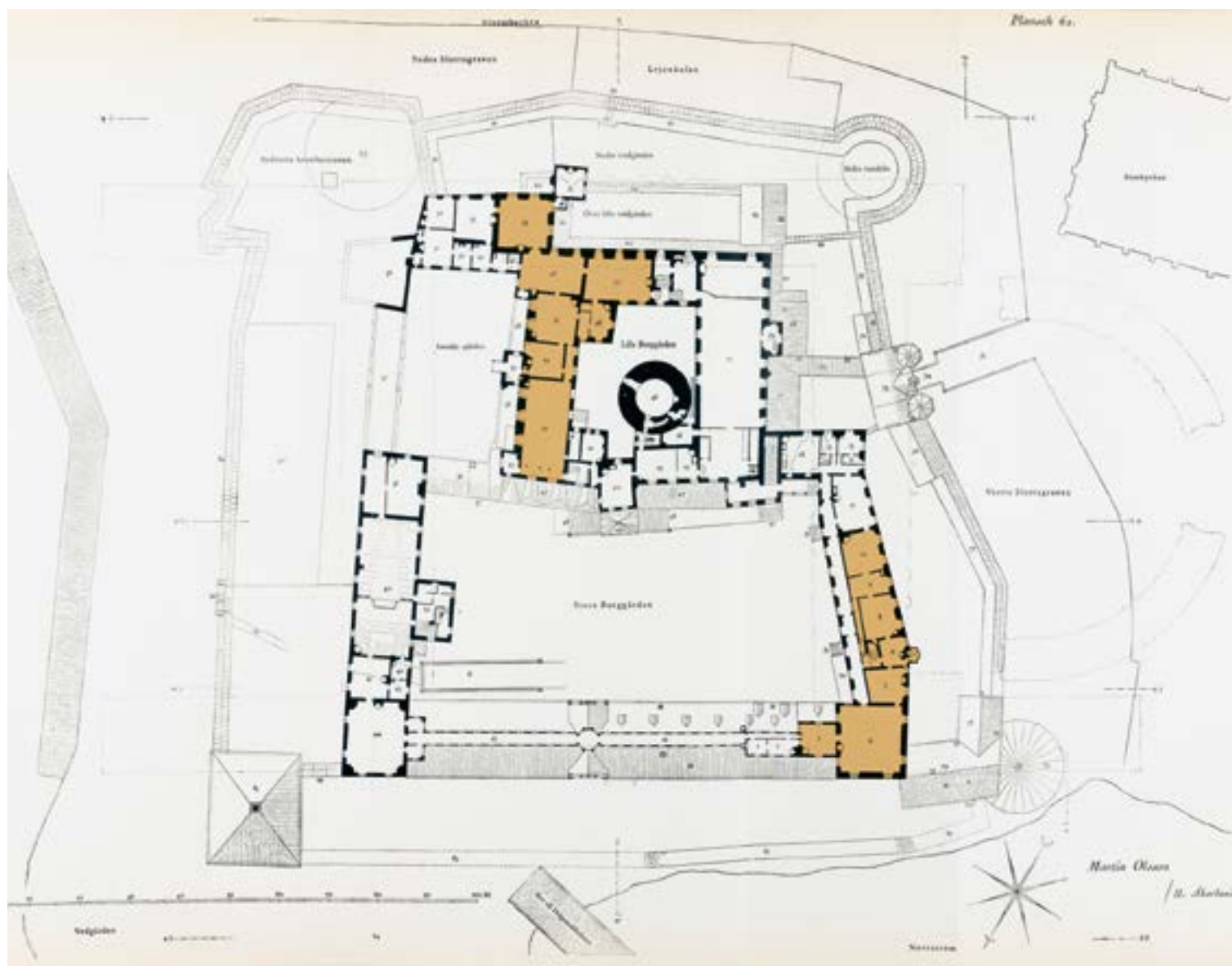
som sina företrädare. Våningen låg i högslottets östra och södra längor invid lilla borggården och under 1570-talet lät han bygga om och nyinreda den gamla kungsvåningen. Den fick tidstypiska, höga rum med fönster på samma höjd och bättre eldstäder.³⁰ Antonius nämns ofta i den kungliga korrespondensen i början av byggprojektet, men det är dessvärre endast under åren 1572–1573 som det är möjligt att följa vilka marmordetaljer som levererades och var de placerades. För att kart-

Rekonstruerad plan av Stockholms slott omkring 1660, söder uppåt. Gamla kungsvåningen till vänster vid lilla borggården med tornet. Till höger om tornet rikssalen och till höger (väster) nya kungsvåningen med det kvadratiske rummet i hörnet. Nere (norr) gröna gången och nedanom den, till vänster, slottskyrkan.

lägga Johans preferenser och motiveringar för användningen av Vestlaxmarmor är det därför skäl att noggrant följa ombyggnaden av den gamla kungsvåningen.

I ett brev till Anders Målare daterat den 27 mars 1572 beskriver Johan hur han vill ha kungsvåningen inredd och vilka golv som skall läggas med den golvsten som anlant från Finland:

Wij förnimme at tw haffwer begyntt legge golffwet i Konunge och Drötninge maket, aff then Steen som är kommen ifrå Finlandh, ther till haffwe wij och behagh. [...] Wij haffwe och förnummidt thett tw är tilsinnes lathe inlägge golff aff samme finsche Sten i Jungfru Stugun, Så görs thett icke behoff, vthen see heller, att tw lather lägge Saal golffwet aff samme Steen, om tw kan så myckitt ther aff bekomme.³¹

Av brevet framgår att man höll på att lägga golvet i kungens och drottningens gemak med marmorplattor från Vestlax. Kungen önskade att samma stengolv skulle läggas i salen – inte i jungfrustugan som Anders Målare tänkt. Han önskade få så mycket som möjligt av denna stensort för de viktigaste rummen i slottet. Den enda hela stenplatta som bevarats är ljus till färgen och har formen av en kvadrat på 26,5 × 26,5 cm vilket motsvarar cirka 10 tum. Av brevet framgår också att kungen gärna skulle ha velat ha mer marmor från Finland än man hann hugga eller det fanns tillgång till. Om det inte fanns tillräckligt av den finska stenen skulle Anders Målare ta sten från Öland och skicka den till stenhuggarna i Uppsala där den skulle huggas i fyrkanter på samma sätt som i Finland. Vidare:

Stenplatta och fragment av
stenplatta av Vestlaxmarmor.
Foto: Teemu Saloriutta.

Huvudportalen på Vadstena slott. Portalöppningen inramas av räfflade kolonner på postament med lejonmasker. Ovanför listverket (kornischen) hertig Magnus vapen med lejon som vapenbärare och krönt med hertigens valspråk. Portalen som på Eriks XIV:s befallning skickades från Åbo till Stockholm påminde eventuellt om den här. Foto: Eva Johansson.

att the polleren wäl om the kunne, hwar the och icke wethe rätt till att pollere samme Sten, så må tw sende någre st:r till Antonio Stenhugger i Finlandh, att han pollereren på thett man finge see hwadh ther kan bliffwe aff, vm han ther till är tienligh eller icke.³²

Om stenhuggarna inte klarade av att polera Ölandsstenen skulle den alltså skickas till Antonius för att han skulle avgöra om den lämpade sig för polering. Han tillfrågades också om vilken form golvplattorna skulle ha. Det är uppenbart att Antonius var den skickligaste och mest uppskattade stenhuggaren. Det var honom man frågade om råd. Mellan raderna framgår

också att kungen uppskattade stenarbetet i Finland medan hans förväntningar på hantverkarna i Uppsala var låga. I april 1572 kunde Johan meddela Anders Målare att stenplattor med det snaraste skulle skickas från Finland.³³ Kungen var således även involverad i själva byggandet. Han beställde till och med golvplattor.

Det gick inte helt smärtfritt att lägga golven, men ännu fler problem orsakade en portal av »marmorsten från Finland» som nämns i fem brev från Johan III till Anders Målare. Den 29 januari 1573 befallde kungen att en ny portal skulle sättas upp och att valvet skulle förgyllas.³⁴ Det måste ha varit en välgjord och imponerande portal eftersom kungen hade för avsikt att förgylla den. I brevet ges noggranna direktiv om hur den nya portalen skulle huggas om och sättas upp för att passa den avsedda platsen; den var nämligen för smal och för att bredda den skulle man helst använda sten från Finland av samma färg.³⁵ Följaktligen hade också ohuggen sten skickats från Vestlax. Det underlättade arbetet att mindre detaljer kunde huggas på plats. Drygt två veckor senare skriver kungen till Anders Målare att arbetet kan fortsätta enligt tidigare befallning och att han bett sin »troo vnderståte Willem Dantzeuill, att han av kopper, skall lathe giute ett stort wapn, som skall komme öffuer samme porth effter thett sätth, som wij lathe tigh förstå på Stäkeborgh».³⁶

Några dagar senare ändrade Johan sina direktiv: han förbjuder Anders Målare att sätta upp portalen från Finland innan Antonius är på plats eftersom han vill ha den »väl opisatt». Orsaken var att Anders Målare hade misstagit en spis för en portal: »Ther är och een Skorsteen ibland aff samme marmorsteen vthuggen, thenn tw inthet achtedt haffuer, vthen hollett thett för en port.»³⁷ Den öppna spisen som kommit från Finland måste ha varit stor och hög eftersom Anders Målare misstog sig på användningen. Att Antonius kallades till Stockholm visar att det uppenbarligen inte fanns en enda stenhuggare som Johan kunde lita på eller som hade den kunskap som han förväntade sig i västra riksdelen.

Antonius gjorde visserligen en två månader lång resa till Stockholm 1573; av fogderäkenskaperna framgår att han och besättningen fick vägkost för två månader, en månad längre än normalt.³⁸ Men den 8 maj 1573 var portalen fortfarande inte uppsatt, och nu uppmanades Anders Målare att själv se till att den kom på plats innan kungaparet anlände:

Ytterligere såsom thigh och wäl ihugkommer, huru offte wij tillförenne både egenum våre schriffuelser och elliest haffue tigh befalet, om thenn vthugne port, som iffrå Finlannd kommen är, Och tw ther wedh Slottedt opsettie skulle, så förnimme wij, att ther skall änn nv inthet ware tillgiort huilkett osz inthett behager. Befale tigh förthennskuld änn nv her med alffuarligen, att tw tigh aldelis effter vår förre befallning rätte skaltt, och så lagett, att samme vthuggne port, måtte ändeligen för vår ankomst bliffue opsatt så framt tw wilt vnduijeke vår ogunst. Och ther som then gamle port, som nv skall nedertages ther wedh Slottedt, wore tienligh för Suatzöo huus, Dhå skall tw late fören tijtt och ther opsettie [...].³⁹

Johans plan att förgylla den nya portalens valv och gjuta ett vapen över samt hans tycke för Vestlaxmarmor tyder på att det var fråga om kungens huvudingång i lilla borggårdens nordöstra hörn på Stockholms slott. Martin Olsson har tidigare kommit till samma slutsats efter att ha övervägt olika alternativ.⁴⁰ Den gamla portalen skulle sättas upp på Svartsjö. Uppgifter om var den huggits saknas, men den ansågs tillräckligt värdefull för att flyttas till lustslottet som hade en speciell plats i Johans hjärta. Han ansåg att Svartsjö slott var »en fröjd för öga och sinne».⁴¹

Även monteringen av de öppna spisarna som levererats från Finland orsakade problem. För den spis som Anders Målare tagit för en portal gav kungen följande direktiv:

Thenn wele wij, att tw vthseer ett rum, som han besth kunne bliffue opsatth, anthen i Konungz makett eller i then Saalen, ther wij dagligen pläge fhå oss maath. Kunne samme Skorsteen schicke sigh i Konungz-makett, såge wij thett helst.⁴²

Johan III ville alltså helst att spisen skulle placeras i kungens gemak. Ett år tidigare hade Johan framfört en önskan om att få bättre och högre spisar i kungens och drottningens gemak – de skulle således vara mer representativa.⁴³ Johan blev också flera gånger tvungen att påminna dem som ansvarade för transporten av två spisar från Uppsala. Av breven framgår inte om de någonsin kom fram, inte heller var de var huggna eller av vilken sten.⁴⁴ Det är möjligt att de huggits av Ölandssten som också tidigare sänts till Uppsala för att där huggas till golvplattor. Dokumenten förtäljer inte heller hur de öppna spisarna på

Stockholms slott såg ut. Den som Anders Målare misstog sig på kan ha varit dekorerad med kolonner eller pilastrar och ovanför dem ett trekantigt gavelfält, en fronton. En liknade har upptecknats på Vadstena slott.⁴⁵ De flesta öppna spisarna påminde troligen om de betydligt mindre som bevarats i drottningssalen och grå salen på Kalmar slott.

Att Vestlaxmarmorn hade en speciell status framgår av att Johan genomgående önskade att den skulle användas i de allra viktigaste gemakerna på Stockholms slott. I dem bidrog byggnadsdetaljerna av marmor till att skapa en för ett kungarike representativ miljö för mottagningar av ambassadörer och sändebud som förmedlade utländska regenters ärenden. Om han fick välja föredrog han alltid marmor från Finland framför kalksten från Öland. Den senare kunde inte poleras lika väl och dessutom talade Antonius skicklighet för det självklara valet. Marmor och speciellt röd sådan associerades med kunglig makt på kontinenten, där man för det mesta fick nöja sig med röd kalksten. Här hade Johan övertaget, även om hans marmor var flerfärgad med röda inslag.

I januari 1572 meddelade Johan III att han i huvudsak var nöjd med »Thett Skamplun [modell] opå Swatrzo byggningh» som Anders Målare sänt honom. En hel del förändringar skulle det i alla fall bli. Det södra tornet skulle byggas om från ett fyrkantigt till ett runt och de översta rummen skulle stå på kolonner.⁴⁶ Senare specificerade han tornet i detalj: det skulle inhysa ett kapell överst och under det en matsal.⁴⁷ Ett halvår senare befallde Johan III att man skulle ta den gamla portalen från Stockholms slott till Svartsjö (cit. s. 72).⁴⁸ Av någon anledning kunde det inte förverkligas, och kungen ger följande alternativ:

Dogh effter osz är berättadt att i Stocholm skall ware een minndre port, aff the uthugne porthen, som iffrå Findlandh kompne. Um nu anten samme porth, eller the store uthugne Skorsteen som och iffrå Finllannd är Kommen, tientte till att opsettio wedh Swartzöo huus, skall nu ther um bestelle och så laghe, att huilken dhere som ther till tienligere är, motte med thz förste tiitt fordt bliffue, och för vår annkompst opsatt.⁴⁹

Eftersom Johan inte kunde få det han helst önskade kunde han tänka sig en ny mindre portal eller den stora öppna spisen, ursprungligen avsedd för Stockholm. Det väsentliga för Johan var att få en byggnadsdetalj av finländsk marmor till Svartsjö slott. År 1576 skickades en portal från Svartsjö till Stockholm, och när kungen besökte Svartsjö sista gången i januari 1591 hade en portal anlant från Stockholm men

Svartsjö slott. Den unika, runda borggården är försedd med arkader i två våningar. Överst i stora tornet ett kapell med höga fönster. Både kapellet och matsalen i våningen under planerades stå på kolonner. Jean Le Pautre / Erik Dahlbergh.

ännu inte satts upp.⁵⁰ Portaler och öppna spisar ingick således i inventarierna och cirkulerade mellan slotten. Det är inte alltid fråga om återanvändning av arkitekturdetaljer som inte längre ansågs moderna utan om kungens snabbt tagna beslut att flytta nya pjäser till ett annat slott än det ursprungligen tänkta. Var de sist och slutligen hamnade förblir därför oklart.

År 1573 byggdes det på alla tre slott och Antonius fick en så stor beställning att arbetskraften inte räckte för att tillverka marmorpjäserna i den takt kungen krävde. Som tidigare framgått nyanställdes många vilket ledde till att arbetsstyrkan nästan tredubblades.⁵¹ Samma

år skedde det också förändringar i arbetsledningen på Stockholms slott. Eftersom Anders Målare var sjuklig slutade han som byggmästare och Franciscus Pahr utnämndes i hans ställe. Pahr ledde verksamheten endast ett år. Därefter fortsatte kungens tidigare kammartjänare Filip Kern delvis vid sidan av tillförordnade byggmästaren Willem Boy tills denne tog över 1577.⁵²

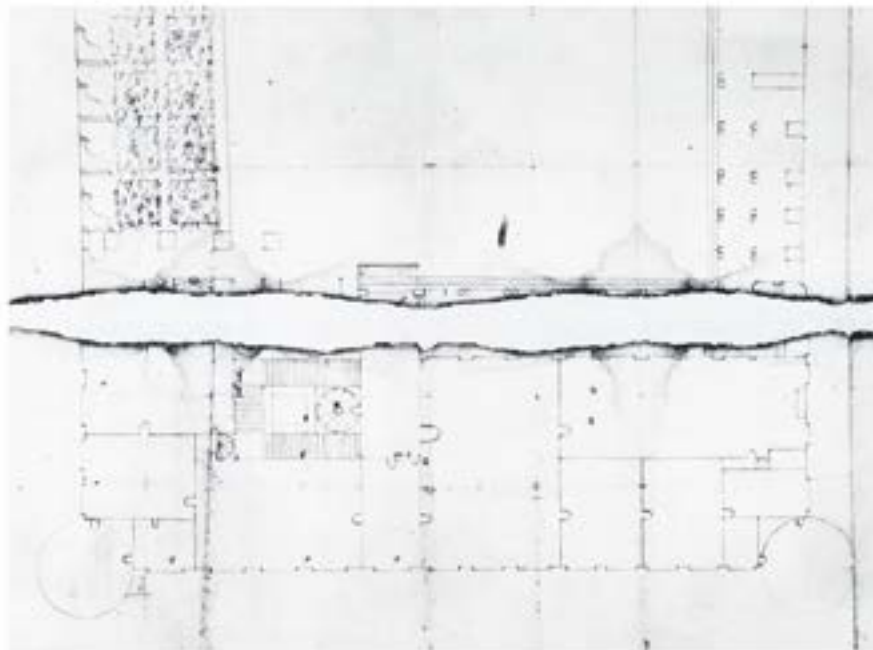
Ständiga byten i arbetsledningen fördröjde troligen byggnadsprojektet samtidigt som internt motstånd gjorde att Johan III inte kunde känna sig helt säker på tronen. Hoten kom från Erik XIV och hans anhängare, hertig Karl och de högadliga. Motståndet började genast efter att Johan fängslat Erik XIV som därefter skickades från ett slott till ett annat. Johan fick kännedom om flera sammansvärjningar för att frita Erik. Kungen lyckades gripa motståndarna, men när Eriks anhängare beslöt mörda Johan ansåg han att Erik måste dö. Tidigare hade det funnits en kunglig order att mörda Erik i ett krisläge, vilket det nu var. Samtidigt fick Johan kritik för kriget mot Ryssland, och hans kyrkopolitiska målsättningar väckte opposition hos hans fiender – inklusive hertig Karl. Den mångfasetterade maktpolitiken ledde till mordet på Erik XIV. Johan III låg troligen bakom arsenikförgiftningen den 26 februari 1577 på Örbyhus slott.⁵³

Under denna turbulenta tid fortsatte arbetet på Uppsala slott under Franciscus Pahrs ledning. Den storstilade planen omfattade en stor borggård omgiven på två sidor av öppna arkader. De kungliga gemakerna, en kyrka och rikssal skulle inrymmas i södra flygeln. Fasaden var vänd mot ån i söder. Många detaljer påminner om slottet Gustow i Mecklenburg i norra Tyskland där Pahr hade verkat innan han kom till Sverige – exempelvis fasadens rustik och den rikliga användningen av stuckatur i interiören. Pahr hann endast slutföra kungsvåningarna i flygelns västra del innan han dog 1580.⁵⁴ Arkaderna förverkligades aldrig. I öster byggdes senare det så kallade långslottet.

Antonius gjorde sin enda dokumenterade resa med uthuggen sten till Uppsala 1577, men vad han levererade är oklart.⁵⁵ Den 8 maj samma år hade Johan i ett brev krävt att kungsvåningarna i Uppsala äntligen skulle bli färdiga.⁵⁶ Det fanns ett tillfälligt hopp om att arbetet skulle gå framåt: byggnadsverksamheten var livlig och i räkenskaperna upptas 17 tyska murmästare och timmermän på slottet.⁵⁷

Samtidigt som Johan försökte få byggnadsarbetena att gå framåt var han också mån om att påvisa sina långa kungliga anor. Hans intresse för historia kom väl till pass. Redan under sin tid i Åbo hade han ett privat

Uppsala slott, planritning, södra delen, brandskadad, söder neråt. Tillskriven Franciscus Pahr, tidigast 1572. Slottet skulle inhysa kungsvåningar i sydväst, rikssal i mitten och slottskyrka i öster. Den u-formade pelargången markerad.

Uppsala slott. På slottets södra fasad, till vänster i bild, ses landskapsvapnen. Mitt på fasaden slottskyrkans sex stora fönster. Till höger på bilden Uppsala domkyrka. Svidde Willen / Erik Dahlbergh.

bibliotek och Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* (1555) hörde till de böcker han ägde. I Johannes Magnus *Historien om alla göta- och sveakonungar* fann Vasakungarna förebilder för hur man skapade långa anor och ett ärofyllt förflutet. Verket grundade sig på gamla berättelser och litteratur från antiken. Boken berättar om hur det svenska riket uppstod kort efter syndafloden och hur goterna erövrade större delen av världen. Deras tapperhet, segrar och erövringar beskrivs. Johans historiesyn grundade sig på den bibliska historien och den världsbild som bröderna Magnus, de sista katolska ärkebiskoparna i Sverige, presenterade i historieböckerna.⁵⁸

Både i Magnus Ladulås och i Knutssons tumbor, gravmonument i sten, använde Johan Vestlaxmarmor för att markera deras betydelse. Tidigare regenter lyftes fram för att påvisa kungens samt rikets anor och kulturella nivå. Johan fann en förebild i exempelvis Magnus Ladulås (d. 1290) som i perioder under 1400-talet hade hyllats som en helig man. Johan inspirerades av honom till den grad att han lät tillverka ett nytt monument över honom i Riddarholmskyrkan. I ett

epitafium, som Johan själv skrivit, prisas Magnus Ladulås förtjänster: han var en företrädare för lag och rätt, en stor krigare och grundare av kloster. Av Johans samtid hyllades han som en from man och en av Sveriges bästa regenter. I Riddarholmskyrkan lät kungen också göra en ny tumba för Karl Knutsson (d. 1470). Knutsson hade valts till kung tre gånger under 1400-talet och ansågs ha varit en vis och lärd man. Monumenten i Riddarholmskyrkan beskrivs närmare på s. 100.

I Vreta klosters kyrka reste Johan kenotafer över kungar och personer som grundat kloster kort efter kristendomens införande i Sverige.⁵⁹ Även skengravarna i Vreta är belägg för att Johan utnyttjade sin historiekunskap för rikets och maktens intressen. Han kunde visa upp Sverige för omvärlden som ett självständigt rike och en kungamakt redan innan Kalmarunionen uppstod.

Även om byggnadsverksamheten på slotten inte framskred enligt planerna verkar inredningen av den gamla kungsvåningen på Stockholms slott till stora delar ha varit slutförd i slutet av 1570-talet. Målsättningen att den skulle signalera makt och prakt var åtminstone för stunden uppnådd. Det bevisar bland annat kung Filip II av Spaniens sändebud, Francisco de Eraso, besök på slottet. Audiensen var maktpolitisk, men också ett led i Johans strävan att komma åt områden som ingick i drottningens italienska arv. Katarinas mor hade flyttat till Neapel 1557 och före sin död ett år senare lånat ut största delen av sin egendom till Filip II. Johans plan var att sluta en allians med Spanien genom att ställa svenska flottstyrkor till Filip II:s förfogande – i gengäld ville han ha hjälp vid ryska gränsen och en stor summa pengar för att värva legotrupper för kriget mot Ryssland.⁶⁰ Eraso skickades till Sverige för att diskutera ett förbund. Det blev dock inget av Johans utrikespolitiska planer, men genom Eraso beskrivning av audiensen den 8 juni 1578 får vi en samtida uppfattning av inredningen i den gamla kungsvåningen efter Johans ombyggnad.

I representationsvåningen lade Eraso märke till tapeterna från Flandern som var vävda av siden med inslag av silver och guld, samt tronstolen med himmel av brokad. Kungen tog emot honom klädd enligt gällande spansk mode: i en broderad byxdräkt med rock och kort mantel av svart sammet med guldbård samt en mössa smyckad med diamanter, rubiner och stora vita plymer.⁶¹ Vi kan föreställa oss att Eraso gick in genom kungsporten, som troligen var av Vestlaxmarmor, uppför trappan och vidare till kungens gemak där golvet var lagt med golvplattor av vilka åtminstone en del, i likhet med en eller flera öppna

spisar, hade kommit från Vestlax. Detta brokiga stenmaterial var en del av den granna inramningen. Både inredning och klädedräkt utstrålade lyx. Av Erasos beskrivning att döma hade Johan III med hjälp av dyrbara material lyckats skapa en bild av Sverige som en rik och väl-etablerad kungamakt. I Spanien var Filip II antagligen av maktpolitiska skäl intresserad av hur praktfullt det svenska slottet var. Nybygget El Escorial stod klart 1584, och ombyggnaden av det kungliga slottet Real Alcázar i Madrid skulle pågå ännu omkring tjugo år.

MARMORDETALJER SOM MAKTMARKÖRER

I och med att Willem Boy tog ledningen över byggnadsverksamheten i Stockholm 1577 påbörjades en omfattande ombyggnad av slottet. Borggården planerades bli en arkadomgiven monumentalplats med förebilder i samtidens renässanspalats. Det är oklart vilken inverkan Franciscus Pahr hade på utformningen av innergården, men som ovan framgått hade han en gedigen erfarenhet av arkadomgivna innergårdar i de polska städerna Brieg och Gastow och kände till slottet Wawel i Kraków.

För det nya byggnadsprojektet efterlystes arbetsfolk och material från bland annat Åbo och Reval.⁶² I ett brev till Filip Kern den 16 oktober 1577 vill Johan III veta »hwad ther bliffuer tillgjordt med then gångh till kyrckion, som wij haffwe befalett, att förfärdige med the vtthuggne pelere.»⁶³ Han menade troligen att kolonnerna skulle placeras längs den östra längan. Av brevet framgår att kolonnerna fanns till hands, men först följande år upptas lön till dem som »skurratt stenpelerna på bårgården».⁶⁴ Det framgår tyvärr inte vilka kolonner det är fråga om. Behovet av kolonner var dock stort eftersom Willem Boy klagade över att det inte fanns några, men kungen ville inte höra några ursäkter – ombyggnaden skulle fortsätta.⁶⁵ Det var inte endast brist på byggnadsdetaljer utan också på stenhuggare. År 1579 flyttade mästervennen Kristoffer Mårtensson från Vestlax till Stockholm. Där verkade han som stenhuggare åtminstone till 1588.⁶⁶

Vid den här tiden nämns arkitekturdetaljer av finländsk marmor endast ett fåtal gånger i kungens korrespondens. Det kan bero på att det gick smidigt att sätta upp dem eller att Johan var upptagen på annat håll och inte hann engagera sig i byggnadsarbetet på samma sätt som i början av sin regeringstid. De utbetalda frakterna vittnar emellertid om att huggen sten fraktades från Finland rätt regelbundet fram till

Stockholms slott, stora borggården sedd från väster. I fonden kanslilängan, till höger (söder) trumpetargången och dubbeltrappan. Längst ner till höger dubbelgången med sirliga kolonner med förbindelse till rikssalen. Till vänster ingången till slottskyrkan. Jean Le Pautre / Erik Dahlbergh.

Stockholms slott, västra fasaden, med portalen från vilken ett fragment i Vestlaxmarmor troligen härstammar (bild s. 94). Uppe till vänster burspråket i nya kungsvåningen. Jean Morot / Erik Dahlbergh.

1588 då pesten drabbade landet och byggnadsverksamheten stannade upp i både Stockholm och Uppsala.⁶⁷

Johan III hann njuta av de nyinredda slottsvåningarna bara en kort tid innan han beslöt sig för att hela slottet måste byggas om och förstöras för att Sverige skulle kunna mäta sig med andra kungariken. I början av 1580-talet inleddes arbetet på stora borggårdens västra länga. Den hade tre våningar mot borggården och en ny kungsvåning i översta våningen. Fönstren gjordes regelbundna och försågs med frontoner (krön) av marmor och överst placerades kungens krönte initialer. Samtidigt fortsatte arbetet på arkaderna. Den så kallade trumpetargången i söder fick fem bågar uppburna av kolonner på var sida om den baldakinförsedda dubbeltrappan. Närmast västra längan fanns en rundbåge och ovanför den arkader i två våningar. Dessa rundbågar bars upp av smala kolonner. Dubbelgången byggdes för att man skulle få en förbindelse mellan de nya våningarna i västra längan och rikssalen. I slutet av årtiondet, när borggården och kungsvåningen krävde mindre resurser, började ombyggnaden av slottskyrkan som hade ingång från innergården.⁶⁸ Före kyrkobygget inleddes emellertid inredningen av den nya kungsvåningen.

Efter en tids sjukdom avled Katarina Jagellonica 1583 och två år senare ingick kung Johan äktenskap med Gunilla Bielke. I brist på pengar för material och löner framskred inredningen av kungsvåningen långsamt. Våningen stod klar tidigast 1591.⁶⁹ I många av de nya paradrummen lades golven med polerade stenplattor som levererats från olika håll, bland annat från Finland. År 1583 fick stenhuggaren Lucas, som då vistades i Uppsala, order om att transportera den från Finland till Uppsala levererade astraken (golvplattorna) till Stockholm.⁷⁰ Enligt fogderäkenskaperna har alla transporter detta år och de två föregående åren gått till Stockholm, men det utesluter inte att en del av lasten kan ha levererats vidare till Uppsala. Tre år senare, våren 1586, beställde Johan 150 trappstenar och några tusen tillhuggna »Flijser i Fyrkant» från Reval.⁷¹ Samma dag skriver han också »Till Antonius Stenhuggere vdij Findland om Huggen steen till Stocholms och Wpsala Slotts bygningh.»⁷² Rubriken är tyvärr det enda som finns kvar av brevet, men det är uppenbart att åtminstone behovet av golvplattor var stort i mitten av 1580-talet.

Den 10 januari 1588 befallde kungen Willem Boy att ombesörja att taket, kolonnerna och utsmyckningarna skulle bli klara i kungens kvadratiska gemak på slottet i Stockholm. Brevet innehåller en beskriv-

ning av hur rummet skulle förgyllas, försilvras och färgläggas. Laxrött och ljusgrönt nämns för målade ytor i taket.⁷³ Även om kungen och Boy ibland var av olika åsikt fungerade samarbetet däremellan väl. Det framgår av Johans brev från den 20 april 1588:

Och såsom allt annat blifwer prydeligitt vthi för:de Konungz mak, så wele wij icke hafwe Skorstenerne mindre prydelige gjorde, af huggen steen och elliast, Tw skal för then skul thig och ther om befithe, och medh thet förste gifwe Oss tilkenne hure the gjorde äro [...] The fyre pelere som thu skrifwer om, wele lathe Swarfwe af trää, efter Corintisk sätt, och bekläde med tyn vutslageen kopper, Sammaledes och göre fothen eller subas af Marmor, thet lathe wij oss och behage,⁷⁴

I brevet frågar Johan byggmästaren hur de öppna spisarna var gjorda. Han meddelar även att han är nöjd med förslaget att fyra kolonner svarvas av trä och bekläs med koppar samt att basen görs av marmor. Träet kamouflerades med koppar för att träkolonnerna skulle smälta in i interiören, som bestod av en mängd förgyllda koppar- och mässingsplattor.⁷⁵ I det här skedet hade kärntornet förhöjts, och enligt Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister försågs tornets spira med tre förgyllda kronor 1588. Slottet började kallas Tre Kronor och fick behålla namnet till den stora slottsbranden 1697.⁷⁶

Av ovannämnda korrespondens att döma skulle det ha behövts en hel del kolonner för arkaderna, baldakinen och dubbelgången. I breven om den nya kungsvåningen nämns endast fyra piedestaler av marmor, därtill ett antal öppna spisar och golvsten. Brevuppgifterna ger en antydning om behovet, men jämfört med betalade frakter 1580–1586 förefaller det som om det skulle ha levererats mer än så (bilaga s. 182). Det är möjligt att en del användes i de andra slotten eller var avsedd för ombyggnaden av slottskyrkan.

SLOTTSSKYRKORNA I STOCKHOLM, SVARTSJÖ OCH UPPSALA

I samband med moderniseringen av slottet i Stockholm inreddes en ny kyrka i den östra delen av norra längan. Johan III nämner den första gången i ett brev till slottsfogden Erik Björnsson den 21 oktober 1577.⁷⁷ Enligt räkenskaperna utfördes förarbeten följande år och 1580 hade man kommit så långt att det fanns behov av kolonner.⁷⁸ Den 28 maj 1580 skriver Johan till Björnsson och befäller honom att hämta två

kolonner från Uppsala till slottskyrkan. Han hoppas att de skall passa med de två större som fanns i koret, och om de inte var väl gjorda kunde det avhjälpas senare. Två kolonner huggna av »ren sten» skulle dock hämtas från Finland.⁷⁹ Det är uppenbart att han ansåg att kvaliteten på de finländska kolonnerna var bättre. Två veckor efter brevet till Björns-son återkommer kungen till kolonnerna i ett brev till Willem Boy:

Men om the två Pelere i kyrcken är vår meningh nu som tilförende, att wij gärne såge, dhett the motte bliffue aff En Steen, Doch ther som thw icke så hastigt kunde få the Pelere ifrå Finland eller Vpsala, och för än Hwalffuet therföre schulle något siuncke, eller icke bliffue tilpyntedt, såsom Dw schriffuer, Då må du settie the två Pelere vpp som ther äre, Doch wele wij framdeles när Man får andere, lathe riffue them nedh igen.⁸⁰

Johan önskar fortfarande att de två kolonnerna i koret ska bytas ut mot monoliter, kolonnskrift huggna av ett stenblock. Om kolonnerna från Finland eller Uppsala skulle dröja fanns risk att valvet började sjunka. Därför var det bäst att snabbt resa de kolonner som fanns till hands och byta ut dem senare. Det framgår också att det skulle ta tid att transportera de två kolonnerna som skulle hämtas från Uppsala. Belägg saknas, men det är möjligt att de högs i Vattholma och att man endast gjorde kolonntrummor som radades på varandra till en kolonn. Sådana var kungen inte intresserad av, han ville ha monoliter. Om berget påminde om det man ser i bergväggarna i dag i Vattholma kunde bara mindre pjäser tillverkas. Där finns betydligt mera sprickor i berget än i Vestlax.⁸¹ Det kan också varit fråga om färdigt huggna kolonner som endast skulle transporteras från Uppsala.

Vid stenbrottet i Finland verkar arbetet däremot ha gått i invanda banor i början av 1580-talet med regelbundna leveranser till Stockholm. Men av någon orsak uppstod det meningsskiljaktigheter mellan fogden Olsson och Antonius 1585. Johan hade av herr Henrik Claesson fått höra att trotjänaren Antonius försummade arbetet för kronan och i stället skötte sina skattehemman. Därför ville han veta hur Antonius kommit över hemmanen. Det oaktat beställde han huggen sten till både Stockholm och Uppsala slott igen följande år.⁸² Vi vet tyvärr inte var den marmorn användes. Arbetet på slottskyrkan i Stockholm skulle återupptas först tre år senare. Inga anteckningar om den har hittats i de undersökta handlingarna 1580–1588. Martin Olsson anser, med

stöd av Johans brev, att inredningen av den nya slottskyrkan redan på 1570-talet var ett provisorium och att han planerade en mer storslagen inredning.⁸³ Överlag satsade Johan på kyrko- och kapellbyggen vid sina slott och dessutom påbörjade han flera kyrkobyggen och renoverade ett ansevärt antal kyrkor runt om i riket.⁸⁴

Johan hade till skillnad från sina bröder en positiv inställning till katolicismen, vilket kom att leda till en fejd med brodern Karl. Han var eventuellt mera påverkad av modern Margaretha Lejonhufvud som förblev katolik livet ut. Katarina Jagellonicas katolska uppväxtmiljö hade troligen också en inverkan. Katarina var mån om att barnen Sigismund och Anna skulle få en katolsk uppfostran, vilket gick stick i stäv mot riksdagen och riksrådets krav att tronföljaren skulle uppfostras enligt den lutherska tron. Anna konverterade senare till lutherdomen, men Sigismund förblev katolik livet ut.⁸⁵ Ur geopolitisk synvinkel, det vill säga för anspråken på polska kronan, var katolicismen ett bättre val.

Johan III förde en katolskt inriktad politik. Han accepterade den evangeliska kyrkan men närmade sig katolska kyrkan och införde äldre gudstjänsttraditioner. Ärkebiskop Laurentius Petris kyrkoordning godkändes 1571, men var en kompromiss och lämnade enligt Johans önskemål flera frågor öppna. Johans tillägg nedtecknades i Nova ordinantia (Nya ordningen). Han rekommenderade folket att läsa fornkyrkans kyrkofäder, och lät återinföra biskopstecknen kräkla och smörjelse. Reformationen hade avskaffat helgonkulten men Sankt Göran fick avbildas som en symbol för överheten. Liturgin samlade Johan i *Röda boken* (1576), en kyrkohandbok för gudstjänstlivet som bestod av svensk mässa och katolska riter. Förändringarna och boken förorsakade opposition bland biskopar och präster. Hertig Karl anslöt sig till motståndarna och vägrade att införa kungens liturgi i sitt hertigdöme.⁸⁶ Boken bidrog till politiska spänningar som resulterade i avskaffandet av Johans liturgi 1593 då den Augsburgska bekännelsen återinfördes som bas för den svenska kyrkan.

Brödernas syster Elisabet Vasa tog Karls parti i den religiösa och politiska striden som pågick under Johans hela regenttid. På hennes initiativ översattes *Confessio Augustana* till svenska och utkom 1581, strax innan hennes giftermål med hertig Kristofer av Mecklenburg. Johan godkände aldrig den Augsburgska bekännelsen, som var en stark identitetsmarkör för lutheranerna. Tjugo år tidigare hade Elisabet varit förlovad med Kristofer av geopolitiska skäl. När Johan kom till makten

bröts förlovningen eftersom han närmade sig de katolska länderna och försökte knyta kontakter till påven i Rom. Ett äktenskap med den franske tronarvingen Henrik III föreslogs så att man kunde skapa en allians mellan Sverige, Frankrike och Polen för att balansera förhållandet till habsburgarna. Efter att planen misslyckats försökte Johan hitta en italiensk gemål för sin syster, antagligen med hoppet att få tillgång till drottning Katarinas arv från ätten Sforza. Till slut gifte sig Elisabet med Kristofer som hon troligen hade tycke för, men också tack vare hennes nära relation till Karl.⁸⁷

Sympatierna för lutherdomen tilltog i Sverige, och Johan möttes av hårdare motstånd av prästerna under 1580-talet. Innan dess godkände riksdagen *Röda boken* som skulle gälla i församlingarna. Johan hotade opponerande präster med avsked medan hertig Karl gav dem en frihamn. Av rikets sju stift hade Johan stöd i tre. Johan höll tappert fast vid katolicismen, men det sista året av sin levnad gick han dock med på eftergifter. Han kunde till exempel godkänna att präster efter ansökan befriades från att följa liturgin. Johan dog 1592 och året därpå avskaffades *Röda boken* som liturgisk vägledning.⁸⁸

Medan den liturgiska striden pågick beslöt Johan III bygga om slottskyrkan i Stockholm. Kyrkobygget hade påbörjats 1577, och som ovan framgått lades arbetet ner tre år senare. Orsaken känner man inte till, inte heller varför han 1588 började med att riva mycket av det som åstadkommit med stor brådska. Huruvida det hade en koppling till de religiösa spänningarna kan man endast spekulera om. Under åren 1588–1592 revs i alla fall valven och ersattes med nya. Den 10 januari 1588 meddelade Johan i ett brev till Willem Boy att han låtit göra ritningar, och att han önskade att det skulle göras noggranna uppmätningar av kyrkan. Därefter skulle stenhuggarna på Öland hugga den sten som behövdes. Kyrkan hade högsta prioritet och alla stenhuggare från Vadstena och övriga Östgötland, liksom de i Stockholm, Finland och Öland uppmanades infinna sig. Willem Boy skulle där till låta hämta flera stenhuggare från utlandet. Tidsfristen för arbetet var sommaren 1589.⁸⁹ Olsson uppger, utan att nämna några källor, att det 1588 höggs sten i Finland, vid Väsby i trakten av Sala, i Vattholma i Uppland, i Uppsala och på Öland. Vi känner till verksamheten i Finland och att kalk transporterades från Vattholma, men vad som levererades från de övriga orterna är oklart.⁹⁰ I ovannämnda brev befaller Johan att det stora antalet skarvade kolonner, med skaft bestående av flera trummor, skulle bytas ut till monoliter.⁹¹

Kung Johan visade också sitt missnöje över att pelarna var sneda. Willem Boy fick uppdraget att byta ut dem, men han motsatte sig antagligen hela projektet.⁹² Kungen såg sig nämligen föranledd att vända sig till slottsloven fem månader senare med befallning att valven genast skulle rivas: »Förty såsom wij vdi Gudztiensten icke wele eller kunne lijde någott thet wrångdt eller skeft är.»⁹³ Redan i april hade kungen informerat Willem Boy att han »wele hafwe Slottskyrkien rett effter Snörett», men det fick inte byggmästaren att reagera.⁹⁴

Johans iver att få de skarvade kolonnerna utbytta berodde framför allt på att monoliterna hade högre status. En monolit var värdefullare som symbol för lyx och välstånd. Han hade eventuellt också insett att det inte fanns marmor på kontinenten och att man var tvungen att använda kalksten för utsmyckning. Jämfört med kalksten bidrog marmorn med ljus i det dunkla kyrkorummet. Under medeltiden ansågs marmorn ge en kyrka en glans som överträffades endast av silver och guld. Man menade att Gud hade skapat marmorbergen, och mönstren som framträder i marmorn tolkades och betraktades som en gudomlig gåva. Priset på de antika kolonner som återanvändes i kyrkorna i Rom på medeltiden varierade beroende på hur väl polerade de var.⁹⁵ Som ovan framgått önskade även Johan III välpolerade kolonner. Han var väl medveten om kvalitetsskillnaderna och önskade det bästa.

Räkenskaperna visar att kolonnerna i kyrkan verkligen blev utbytta. Den 23 maj 1588 skickades en stenhuggare till Uppsala »effter store Pellere som skulle her i Slotz kyrckenn» och fem dagar senare sändes »een kneckt till Wesby med byggemesters bref om the tuu kyrcke Pellere ther hugges skole».⁹⁶ Är det möjligt att kolonnerna från Vestlax, som var tänkta för slottskyrkan i Stockholm, hade hamnat i Uppsala eller att kungen ändrat åsikt om deras placering? Som nämnts hade han beställt huggen sten av Antonius för både Uppsala och Stockholms slott i maj två år tidigare, men det var tydligen brist på kolonner eftersom två skulle huggas i Väsby. Olsson menar att kolonnerna i kyrkan stod på postament av Vattholmamarmor.⁹⁷ Han grundar sin åsikt på att fem namngivna stenhuggare vid Lena berg i Vattholma fick betalt för fyra »pedestaler the haffue gjort till kyrckiann på Stocholms slätt». Men kungen befallde också von Mölnhusen, som fortsatte Antonius arbete i Vestlax, att hugga fyra eller fem »liggstenaar». Det sägs inte för vilket ändamål de var tänkta, men de skulle med säkerhet placeras på en synlig plats eftersom de skulle huggas av »bästa marmor».⁹⁸ Förutom kolonnerna skulle också läktaren förnyas. Den gamla läktaren vilade

på valv som bars upp av stenkolonner.⁹⁹ Den nya läktaren skulle helt och hållet vara huggen av sten och även den stå på kolonner.¹⁰⁰ Trots Johan III:s trägna försök att påskynda arbetet blev inredningen i kyrkan inte klar förrän efter hans död 1592. Enligt Olssons rekonstruktion var den ombyggda slottskyrkan en hallkyrka, 12,5 meter bred, cirka 50 meter lång. Åtta par doriska kolonner bar upp de spetsbågiga valven.¹⁰¹

Samma år som Johan III avled besökte friherre Augustin von Mörsperg und Beffort Stockholm. Han var Johanniterordens prior i Danmark. Efter besöket 1592 nedtecknade han sina intryck av Johan III:s om- och nybyggda delar av slottet. Han noterar att yttertaket var rött och att rikets glänsande vapen, de tre kronorna, på det högsta tornet syntes vida omkring. I slottskyrkan lade han märke till storleken och marmorn.¹⁰² Helheten gav, enligt von Mörsperg, intryck av att vara välbyggd och prydlig. I kyrkan fanns tio flerfärgade kolonner från Finland och ett altare av vit marmor. Kapellet intill kyrkan uppges vara byggt av vit marmor som delvis är förgylld.¹⁰³ Det är möjligt att även altaret i kyrkan och inredningen i kapellet var huggna av vit Vestlaxmarmor. De fyra hörnpostamenten i Katarina Jagellonicas gravmonument i Uppsala domkyrka är också huggna av nästan vit marmor från Finland. Mölnhusen fick, som nämnts, i uppdrag att leverera huggen sten till slottet och kyrkan i Stockholm när han anlände till Vestlax 1588, vilket stärker antagandet.

Augustin von Mörsperg noterade också att mycket var försilvrat och förgyllt i kungsvåningen och att golven i två gemak hade lagts med kopparplattor i olika färger. I den långa Gröna gången som leder till kapellet var båda sidorna beklädda med bokhyllor och vackra stolar utplacerade framför. Alla rum von Mörsperg rörde sig i hade fönster med glastrutor, något som inte fanns i den gamla delen av slottet, påpekar han. Att de gedigna tapeterna med bibliska motiv hade invävd silver- och guldtrådar noterade han också.¹⁰⁴ Han lade märke till allt som bidrog med ljus, glimmer och glitter. Johan III hade således med marmor och ädla metaller lyckats kommunicera sin och rikets makt och rikedom.

Enligt Olsson fanns det åtta par kolonner i kyrkan, betydligt fler än Mörsperg uppger.¹⁰⁵ Michael Wexionius, professor vid Kungliga Akademien i Åbo, nämner dem i *Epitome descriptionis Gothiae, Sueciae, Fenningsiae et subiectarum provinciarum* som utkom 1650. Verket är en geografisk och historisk skildring av det svenska riket. I beskrivningen av »Söderfinland» uppmärksammar han att det i Kimito friherreskap

bryts »marmor för de utsmyckade pelarna i kyrkan i Stockholms slott och andra».¹⁰⁶ Monoliterna som ersatte de tidigare kolonnerna finns med stor sannolikt kvar. Samtida iakttagelser och dokument från sent 1600-tal visar att monoliterna var av finländsk marmor och att de senare skänktes till tyska församlingen i Karlskrona (se s. 150).¹⁰⁷ Det hade således levererats betydligt fler kolonner än de två som nämns i de granskade kungliga breven.

Johan hade planerat att väggarna i slottskyrkan skulle försees med stenplattor, men höga kostnader, tidsbrist och eventuella andra omständigheter ledde till att man valde stuckatur som var billigare och snabbare att tillverka. Kyrkan blev klar först 1622. Ombyggnaden av stora borggården hade också blivit på hälft.¹⁰⁸ De sista åren av sin regeringstid var Johan främst engagerad i renoveringen av kyrkan på slottet Tre Kronor och byggnadsprojekten i Svartsjö och Uppsala försumrades. I dessa slott byggde man fortfarande murar och kupoler.

Färdigställandet av södra tornet på Svartsjö slott verkar ha försummats mest. Tidigare hade arbetet framskridit parallellt med byggandet på slottet i Stockholm. Arkitekturdetaljer hade skickats från det ena slottet till det andra och båda hade ansetts viktiga. I Svartsjö torde tornet ha varit klart till det yttre 1580 varefter man började inreda slottet, bland annat murades två öppna spisar i den översta gången som var reserverad för kungaparet. Kapellet välvdes först 1588. Det var 13 alnar högt (drygt 7,5 m) med 13 smala kolonner (se bild s. 74). Den runda förborgen med arkader i två våningar, fyra torn och två trapptorn anses vara uppförd under Willem Boys ledning 1588–1592.¹⁰⁹ Förebilden torde ha kommit från Sebastiano Serlio.

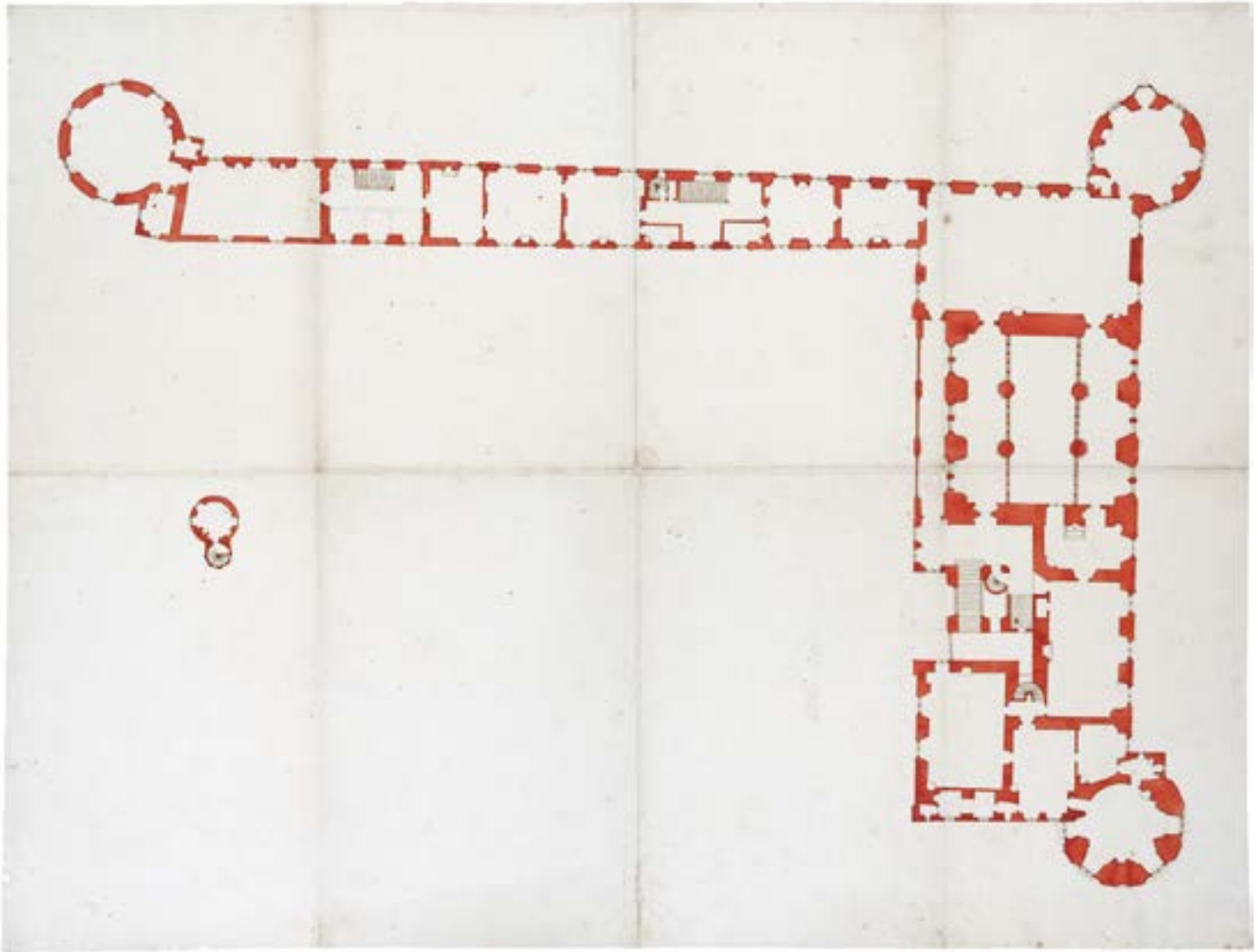
Vid sitt sista besök konstaterade Johan III att Svartsjö slott var i dåligt skick. På vissa golv fanns endast bräder, fönsterrutor saknades och portalen som kommit från Stockholms slott var inte uppsatt.¹¹⁰ Mycket var halvfärdigt och det som hade gjorts hade inte underhållits. I januari 1687 brann Svartsjö slott och lämnades därefter åt sitt öde. På 1730-byggs ett jaktslott invid ruinerna av det gamla slottet. Delar av ruinerna är fortfarande synliga i terrängen.

Man kan inte fastställa vad eller hur mycket huggen marmor från Finland som levererades till Svartsjö slott. Det fanns plats för exempelvis kolonner, men av den knapphändiga korrespondensen får vi inte veta mycket mera än att byggnadsdetaljer från Finland skickades av och an mellan slotten och att Johan III även på Svartsjö önskade omge sig med marmor från Finland.

På Uppsala slott var byggnadsverksamheten tidvis livligare än på Svartsjö. Kyrkan och rikssalen förverkligades enligt nya planer efter Pahrs död 1580.¹¹¹ Stuckatören och byggmästaren Antonius Watz tog över ledningen för projektet och fortsatte arbetet till sin död 1603. Under åren 1580–1592 färdigställdes tvärlottet och den södra flygeln, möjligen på Johan III:s initiativ. Rikssalen flyttades till flygelns östra del och slottskyrkan till mitten. Båda salarna var två våningar höga. Kyrkan var omkring 22 x 24 meter och karakteriserades av rymd: fyra åttkantiga marmorkolonner indelade hallkyrkan i tre skepp och mittskeppets höjd var omkring 20 meter. Ovanför sidoskeppen fanns läktare.¹¹² Kyrkan bygges enligt samma modell som i Stockholm; Johan önskade en hög och mera representativ kyrka också i Uppsala. I båda slotten fanns också ett kapell för kungafamiljen i anslutning till kyrkan. I Uppsala användes stuckornament för väggar samt eventuellt för tak och golv. När stuckdekoren torkat beströks den med granna färger, guld och silver. Vaggdekoren i den bevarade delen av koret i slottskyrkan påminner om stuckaturen i Katarina Jagellonicas gravkapell i Uppsala domkyrka.¹¹³

Trots att stuckatur dominerade i interiören fanns det behov av byggnadsdetaljer av marmor. Som redan framgått beställde Johan III huggen sten av Antonius till Stockholms och Uppsala slott i maj 1586.¹¹⁴ Inga transporter till Uppsala nämns emellertid i de granskade räkenskaperna under 1580-talet, det är således oklart om marmordetaljerna levererades. Tre år tidigare hade golvplattor från Finland anlänt till Uppsala, men de skickades på kungens befallning till Stockholm,¹¹⁵ antagligen för att man hade brist på arbetskraft i Uppsala. Samma år, 1583, klagade kungen över att arbetet inte gick framåt och krävde en redogörelse för hur byggnadsarbetet framskred varje månad.¹¹⁶ Även om Uppsala var rikets kröningsstad gick arbetet på slottet således inte framåt som Johan tänkt sig. Många arkitekturdetaljer som var tänkta för Uppsala skickades till Stockholm medan marmortrafiken mellan Stockholm och Svartsjö gick i båda riktningarna.

Tre år senare 1586 konstaterade resenären Samuel Kiechel vid ett besök att slottet inte på långt när var färdigt fastän man byggt på det i 24 år. Han prisade de höga, välvda rummen, men befarade att de inte skulle bestå. Kvaliteten på arbetet var nämligen dålig och stuckaturen rämnade i de färdiga rummen. Vid hans besök höll man på att bygga slottskyrkan som var försedd med både tak och fönster, men för att murbruket inte skulle frysa var man tvungen att bränna brasor

i kyrksalen.¹¹⁷ Kiechel nämner att stuckarbetet pågick och att kyrkan var taklagd. Kolonnerna torde ha varit på plats och kunde ha ingått i Antonius leverans redan 1577. För att slutföra bygget i Stockholm lät Johan flytta arbetarna från Uppsala till Tre Kronor 1590.¹¹⁸ Det innebar att arbetet fördröjdes i Uppsala och slottsbyggnaden stod halvfärdig när Johan gick bort 1592. Den södra flygeln var murad, men stuckaturerna var under arbete.¹¹⁹

Enligt de nya planerna i början av 1580-talet var meningen att slottet i Uppsala skulle få en u-form: en ny flygel i norr skulle bilda en pen-

Uppsala slott. Uppmättningsplan av övre huvudvåningen, Jean de la Vallée cirka 1660. Längst ner på bilden, i södra flygeln, den övre kungsvåningen. I mitten den treskeppiga kyrkans läktare med förbindelse till rikssalen, även den i två våningar.

dang till södra flygeln och förenas av en smal länga mot öster, långslottet. Under Johan III:s tid färdigställdes största delen av längan, och under Karl IX och Gustav II Adolfs tid förlängdes den. Under deras tid byggdes också det norra tornet, men den norra flygeln byggdes aldrig.¹²⁰ Den franske legionssekreteraren Charles Ogier beskriver slottet 1635 och nämner en ganska vacker kyrka, med väggarna klädda med stuckatur liksom nästan alla tak i slottsgemaken.¹²¹

Jean de la Vallées uppmätningar från omkring 1660 ger en klar uppfattning om huvudvåningarna i slottets viktigaste del – den södra flygeln. I väster fanns kungens och drottningens gemak, i mitten den nästan kvadratiske slottskyrkan och i öster rikssalen, i enlighet med planerna som uppgjordes i början av 1580-talet. Samma år räknade den danske läkaren Gerard Stalhoff vid sitt besök på Uppsala slott inalles 51 »skorstenar», det vill säga öppna spisar.¹²² Följaktligen hade det funnits ett stort behov av öppna spisar.

Uppsala stad härjades av en brand 1702 och slottet skadades svårt. Slottet återuppbyggdes från 1740-talet enligt Carl Hårlemans ritningar och fick den form det har i dag.¹²³ »Kung Jans port» har bevarats och vid den en ruindel av rummen i bottenvåningen. Fragment av stuckaturer påminner om riklig väggdekoration.¹²⁴

Enligt källorna gick det mesta av Vestlaxmarmor till Stockholms slott. Utgående från byggnadsdetaljer som cirkulerade mellan slotten går det att med rätt stor säkerhet anta att marmor från Finland också pryddes slottet i Svartsjö. En del förblev troligen där eftersom Johan var mån om att omge sig med marmor. För Uppsala slott saknas belägg för att arkitekturdetaljer av finländsk marmor skulle ha monterats upp. Omnämningen om leveranser till kröningsstaden och förflyttning av byggnadsdetaljer av Vestlaxmarmor från Uppsala till Stockholms slott har dock noterats.

Johan önskade manifesteras sin kungamakt med byggnadsdetaljer av Vestlaxmarmor främst i kungsvåningarna och slottskyrkan i Stockholm men också i slottskyrkorna i Uppsala och Svartsjö. Marmordetaljerna förmedlade Johans ambitioner att bli respekterad som jämbördig med regenterna på kontinenten. De vittnade om rikedom och prakt som utländska sändebud noterade. Att Johan med den rödaktiga marmorn, värdig en kung, kunde visa upp en rik kultur måste ha varit tillfredsställande. Marmor var en eftertraktad stensort för kolonner och andra arkitekturdetaljer av alla europeiska regenter, men det gick inte att få tag på nybruten marmor, och den antika var också sällsynt. Antonius

Timmermans hantverksskicklighet tillförde marmorn glans och djup som inte gick att få fram i kalksten. Arkitekturen och marmordetaljerna visade kungens makt och legitimerade hans rätt till kronan. Dessutom konsoliderade de monumentala slottsbyggnaderna kungamakten. Även som halvfärdiga förmedlade de den första arkitektoniska helhetsbilden av det fortfarande rätt unga kungariket. Johan hade all orsak att vara nöjd med sina byggprojekt.

UTGRÄVNINGSFYNDEN BERÄTTAR

Av de nämnda slotten eldhärjades Svartsjö 1687, Tre Kronor i Stockholm 1697 och Uppsala 1702. Alla slotten brann nästan ner – följaktligen finns knappt någonting kvar från 1500-talet i de återuppbyggda slotten.¹²⁵ Det har dock gjorts utgrävningar vid slotten, flera gånger vid kungliga slottet i Stockholm. Fynden av marmor från Johan III:s tid är relativt få från de utgrävningar som gjordes i inre borggården och i källarna – under västra delen av slottets norra länga 1922–1926 och under östra delen av norra längan 1936–37.¹²⁶ Det är de här utgrävningarna som Martin Olsson grundade sin forskning på. Fynden bevaras i dag i Museum Tre Kronor, i Stockholms stadsmuseum och i Nordiska museet. Trots att Olsson hänvisade till den kungliga korrespondensen om marmor från Finland i *Stockholms Slotts Historia* förbisåg han möjligheten att en del av fynden kunde ha kommit från den östra riksdelen. Han skriver visserligen att de flesta utgrävningsfynd från 1500-talet var av »den för tiden karakteristiska rödflammiga marmorn», men anser att de flesta är huggna av Vattholmamarmor.¹²⁷ Till den sist nämnda gruppen hör bland annat en hörnsten med diamantrustik på två sidor (H 69 cm, sidor ca 38 cm), en bas för en kolonn med en diameter på cirka 40 cm, ett postament (H 60 cm, B 39 cm) och delar av en fronton. De här byggnadsdetaljerna i Museum Tre Kronor i Stockholms slott har vi tillskrivits Vestlax.¹²⁸

Olsson identifierade en grupp arkitekturdetaljer som han ansåg vara av samma marmor men han tog inte ställning till proveniensen. Hit hörde ett litet kapitel (H 25 cm, Ø 28 cm) och övre delen av en hörnsten (sidorna B ca 50 cm) som på två sidor är dekorerad med soldater och på den tredje sidan med en ros i en romb. Den fjärde sidan är råhuggen. De här fynden, samt två kolonnndelar som tidigare funnits på Mälsåker slott, hör till nämnda grupp med oklar proveniens. Samtliga är utställda i Museum Tre Kronor. Enligt Olsson förekommer samma

Tre utgrävningsfynd från Stockholms slott som exempel på fynd vi reviderat till Vestlax. Museum Tre Kronor. Foton: Krister Engström.

Ovan: Västra portalen, del av frontonen.

Nedan: Postament med lilja som stått under ena pilastern i portalen till slottskyrkan.

Motstående sida: Ett litet kapitel.

sten också i kolonnen under predikstolen i Täby kyrka och i kolonn-
delarna samt kolonnerna på Mälsåker slott;¹²⁹ de granskas närmare
längre fram. Från Olssons utgrävningar finns små fynd av marmor,
exempelvis en liten del av en ring från en kolonnett i Stockholms stads-
museums samlingar. Den har, liksom ovannämnda objekt i Museum
Tre Kronor, efter vår granskning i september 2021 och 2024 tillskrivits
Vestlax. En del av de fynd Olsson nämner har tyvärr inte gått att spåra.

Olsson motiverar inte varför eller enligt vilka kriterier han delat
upp marmorfynden i två grupper; en grupp som tillskrivits Vattholma
och en med benämningen »samma rödbrokiga marmor». Eftersom
Vattholmamarmor ansågs vara den enda marmorsorten har också den
sist nämnda gruppen av fynd i Museum Tre Kronor och på annat håll i
Sverige tillskrivits Vattholma. På senare tid har man dock börjat ifråga-
sätta proveniens. I dag uppges kolonnerna på Mälsåker härstamma
från Finland. Orsaken till att det mesta har tillskrivits Vattholma kan
säkert sökas i att det svenska riket förlorade den östra riksdelen som
blev ett ryskt storfurstendöme 1809, och i att nationalitetsrörelserna
samtidigt fokuserade på respektive lands nationella identitet.

De senaste utgrävningarna vid Stockholms slott gjordes på inre borggården 1995–1997. Då hittades endast fem fynd av marmor, varav ett härstammade från 1500-talet – ett fragment med en Vasakärve,¹³⁰ det har jag tyvärr inte sett. Inga fragment av golvplattor i marmor har hittats i utgrävningarna. Enligt handlingarna återanvändes de gamla fyrkantiga stenarna till ett annat stengolv i drottningvåningen under 1600-talet.¹³¹ Som tidigare framgått levererades en hel del golvplattor från olika håll, men den borttagna golvstenen brändes troligen till kalk eller maldes till mjöl för tillverkningen av stuck.

Stenfynden från utgrävningar vid Svartsjö slott är också få. Efter att slottet bann 1687 fick det som fanns kvar förfalla i tio år innan Karl XII gav order om att allt tegel från de delar som stod kvar skulle användas för det nya slottet i Stockholm.¹³² Under den tiden kan eventuella marmordetaljer ha förts bort. Utgrävningarna gjordes på Svartsjö 1937 och 1938 under Nils G. Wollins ledning. Enligt hans kartotek som upptar de cirka 800 fynden – som till stora delar bestod av glas, keramik, stengods och olika metaller – har endast elva stenfynd hittats. Ett stenfynd uppges vara rödaktigt, ett annat av marmor eller eventuellt röd granit.¹³³

Fynden från Wollins utgrävningar har magasineras av Statens historiska museum, men de är inte införda i databasen och har därför inte kunnat lokaliseras för en analys. Ett undantag finns dock, den mest intressanta och största marmordetaljen: en relief föreställande ett fantasidjur (46 cm × 87 cm) som hittades i källaren på ruinområdet 1992 och som vi kunde undersöka 2021.¹³⁴ Djuret har ett huvudparti med runda lejonöron och tassar med klor, kroppen pryds av akantusblad. Reliefen höjer sig 4–5 centimeter över bottenpartiet.¹³⁵ Av konserveringsrapporten från 1994 framgår att det troligen funnits två reliefer placerade på vardera sidan om en portal eller ett fönster. En annan möjlighet är att ett par använts som flyglar för en tavla av något slag; ett liknande exempel finns på fasaden av kyrkan Sankt Barbara i Kraków där en minnestavla på motsvarande sätt omges av drakar. För att utreda symboliken och möjlig placering krävs dock ytterligare forskarinsatser. Enligt konserveringsrapporten är reliefen gjord av Vattholmamarmor, men vi kunde konstatera att den är gjord av marmor från Vestlax.¹³⁶ Att reliefen tillskrivits Vattholma visar hur länge Olssons bedömning har fortlevt.

Under Nils Sundquists utgrävningar på Uppsala slott på 1960-talet påträffades stora mängder fragment av stuckaturutsmyckningen. De

har varken undersökts systematiskt eller katalogiserats.¹³⁷ Hösten 2021 genomsökte konstvetaren Ingela Wahlberg kolkällaren på Uppsala slott inför Smeds och mitt besök.¹³⁸ I källaren finns en stor mängd stuckaturfragment men få stenfynd. Wahlberg hittade dock en arkitekturdetalj av marmor. Den är delvis finhuggen men inte polerad och troligen huggen av Vattholmamarmor. Fyndet kan vara ett belägg för att lokal marmor bröts för Uppsala slott. En annan möjlighet är att man återanvände byggnadsdetaljer från Sankt Eriks borg, som revs kort innan slottet började byggas. I borgen användes marmor från Vattholma för reparationer 1545.¹³⁹ De få stenfynden vid utgrävningarna vid Uppsala slott är belägg för att allt brukbart material även här med största sannolikhet har återanvänts på olika håll. Uppsala ligger rätt nära stenbrotten i Vattholma och det är förvånande att endast ett fragment av marmor har hittats. Om verksamheten hade varit i full gång skulle man säkert ha använt lokalt material för dekorationer, men resultaten från utgrävningarna antyder att så inte var fallet.

Det finns belägg för att Vestlaxmarmor levererades till Uppsala slott, men varken utgrävningsfynden från slottet eller regenternas korrespondens indikerar att de skulle ha använts som byggnadsmaterial. Det förefaller som om det mesta av det som levererades till Uppsala skickades vidare till Stockholm. Efter stadsbranden i Uppsala 1702 revs största delen av valven i slottskyrkan och de fyra åttkantiga pelarna mellan mitt- och sidoskeppen försvann. Stenmaterial skickades till Stockholm för det nya slottsbygget och en del av inventarierna såldes på auktion.¹⁴⁰

Olsson uppger att det fanns en åttkantig kolonn från Stockholm stads materialgård i Nordiska museets samlingar på 1930-talet. Han ansåg att den var av samma marmor som kolonnerna i kapellet på Målsåker slott.¹⁴¹ Kolonnen, möjligen av Vestlaxmarmor, kan ha kommit till Stockholm från Uppsala, men vart den flyttats från Nordiska

Fantasidjur hittat vid Svartsjö slott, ett av de finaste exemplen på Vestlaxmarmor. Tack vare rengöringen framträder färgerna väl. Foto: Eva Johansson.

museets magasin har inte gått att reda ut. Förhoppningsvis kan den hittas i framtiden och härkomsten klargöras.

Utgrävningsfynden från de undersökta slotten ger sammantaget knapphändig information om användningen av finländsk marmor. Att marmorfynden är fåtaliga visar däremot att regenternas uppmaning att återanvända allt användbart efter små och större bränder hörsammades. Det innebär att det är ytterst svårt att uppskatta vad och hur mycket marmor som levererades från Finland till västra riksdelen utgående från bevarade dokument och utgrävningsfynd. Betalda frakter och skutornas storlek blir riktgivande, men även den uppskattningen är bristfällig eftersom kännedomen om lasternas storlek saknas.

Hörnstenen med krigare
på Museum Tre Kronor
har vi tillskrivit Vestlax.
Den härstammar från äldre
delen av Stockholms slott.
Foto: Krister Engström.

SYMBOLRIKA GRAVMONUMENT FRÅN JOHAN III:S TID

JOHAN III NÖJDE SIG INTE med att förvandla gamla borgar till renässansslott och inreda dem med dyrbara och praktfulla material. Han lät även tillverka ståtliga gravmonument för att imponera på samtiden. Samtidigt säkerställde han att minnet av hans regentperiod bevarades för framtiden. Det var dessutom fler som kunde beundra gravvårdarna än prakten i de kungliga slotten.

Gravmonumenten utformades efter de avlidna personernas rang och status – ju högre uppsatt person desto ståtligare monument. Det gällde artistisk utformning, material och storlek. Med reformationen förändrades gravskicket i Nordeuropa. Även i Sverige övergick gravarna från att ha varit en förvaringsplats i väntan på den yttersta dagen till ett äreminne över avlidna märkespersoners dygder och bragder. Tidigare hade frälsesläkternas gravar pryts av gravhällar i låg relief. Nu lyftes de upp på stentumbor, ofta med en skulpterad figur av den avlidna i hög relief på täckplattan. Gravmonumentet bestod förutom tumban av ett epitafium, en minnestavla (bild s. 119). Inskriptioner började förekomma både i tavlor och på tumban, vilket kan härledas till Martin Luther och ordets betydelse framom bilden.¹ Epitafiet hade utvecklats från det tredelade altarskåpet med skulpturer och vingar eller dörrar som gick att stänga och fått en arkitektonisk utformning. Kolonner och pilastrar indelade minnestavlan.² Olika stenmaterial, även av marmor, förekom i både tumbor och minnestavlor.

Under reformationen ändrades även inredningen i kyrkorna. Helgonbilderna och sidoaltaren försvann, bänkar och predikstol infördes

för att poängtera predikans roll. Kyrkan som varit en plats för bön blev ett rum för hågkomst. Beträffande placeringen av monumenten gällde en klar hierarki. De bästa platserna närmast altaret reserverades för regenter och högadel. Ett annat kriterium för en värdig placering var synlighet. Monumentet skulle synas på långt håll.³

Marmorkolonnerna i Katarina Jagellonicas gravmonument har hittills varit de enda som ansetts vara huggna av finländska marmor. I det följande presenteras ytterligare några gravmonument med kolonner av rödsjukt marmor som jag påträffat i min undersökning.

TUMBORNA I RIDDARHOLMSKYRKAN

Johan III lät som nämnts uppföra nya gravmonument över kungarna Magnus Ladulås och Karl Knutsson i Riddarholmskyrkan, vilket kan härledas till hans intresse för historia och behovet att förankra kungamakten långt tillbaka i tiden. Gravtumborna står framför altaret, en plats som under kungarnas levnad var reserverad för prästerskapet. Monumenten placerades således på gamla gravar. De högs av den flamländske eller holländske stenhuggaren Lucas van der Werdt i samband med restaurerings- och inredningsarbeten i kyrkan och klostret på Riddarholmen 1574–1576; den 3 juni 1574 skriver Johan till Anders Målare att »förbemelde Lucas holler upå och uthugger the Grifter i Gråmunke clöster som vÿ haffwe befalet honom».⁴ De båda monumenten liknar varandra och storleken på tumborna är densamma (L 235, B 150, H 110). Bilderna av kungarna på täckplattan är nästan identiska, endast riddarkedjan och ansiktena skiljer dem åt: Magnus Ladulås har helskägg, Karl Knutsson endast mustasch.⁵ På Magnus Ladulås tumba har långsidorna plattor med medeltida minuskler, och på var sida syns märken efter försvunna vapensköldar som visat kungens anor. Karl Knutssons tumba har fyra vapensköldar infällda i marmor på långsidorna. På båda tumbornas västra kortsidor finns Sveriges riksvapen. På monumentens östra kortsidor har inskrifter funnits, men endast den på Knutssons tumba har bevarats.⁶

Som ovan framgått levererades flera skutlaster marmor till Stockholm 1572. Tillgången på Vestlaxmarmor var med andra ord god då van der Werdt högg tumborna. Olsson uppger att de var huggna av Vattholmamarmor medan skulptör Harry Kivijärvi 1993 menade att marmorn härstammade från Vestlax.⁷ Vid Smeds och min undersökning noterade vi att stenen uppvisar samma deformationer och knölar som

Gravmonument över Magnus Ladulås och Karl Knutsson, Lucas van der Werdt 1574–1576, Riddarholmskyrkan, Stockholm. Tumbornas sidor av Vestlaxmarmor. Foto: Krister Engström.

förekommer i stenbrottet i Vestlax.⁸ Kvaliteten på stenhuggeriarbetet är inte den bästa, vilket torde utesluta Antonius medverkan. Tumborna ger ett arkaiskt intryck som väl passade in i kungens målsättning att visa rikets långa och ärorika historia. Att man använde marmor för kungliga gravmonument skulle visa att kulturen stod på en hög nivå i Norden. Den högt uppskattade Vestlaxmarmorn förmedlade också ett politiskt budskap, framför allt till Danmark, om att Sverige länge varit ett kungarike.

JAGELLONSKA KORET – ETT ÄREMINNE ÖVER DROTTNINGEN

Det gravmonument som Johan III lät göra över sin gemål Katarina Jagellonica skiljer sig från tidigare kungliga monument. Drottningen fick ett eget begravningskor i Uppsala domkyrka, Jagellonska koret, som inreddes som ett kapell. Det tillkom i en tid då gravmonumenten förändrades enligt protestantismens ideal. Gravmonumentet, beläget norr om högaltaret, består av en liten sirlig tumba med drottningens bild. Tumban är ställd vinkelrätt mot västra väggen och inramas av två toskanska kolonner som förenas i en halvcirkelformad båge. Vid ett altare mitt emot kunde man läsa förböner för drottningen. Nedanför ett av fönstren på norra sidan fanns en tavla föreställande Katarina bedjande framför ett krucifix.⁹ Det stuckbeklädda gotiska kapellet bildar en ram för det arkitektoniskt utformade gravmonumentet. När koret var färdigt utgjorde det ett helhetskonstverk. Änglamotivet som upprepas förenar tumban och väggarna. Koret kan jämföras med Jagellonska kapellet i katedralen i Wawel, Kraków, som är beklätt med stenplattor från trakten, och monumenten huggna av röd marmor (kalksten) från Ungern och Österrike.¹⁰ För kapellet i Uppsala fick man nöja sig med billigare stuckdekorationer, men det var ursprungligen färggrannare än i dag. Drottningens alabasterskulptur har rester av både målning och förgyllning.¹¹ I och med att Johans katolska reformer förkastades efter hans bortgång 1592 blev kapellet mer en plats för hågkomst än ett rum för bön. I början av 1800-talet placerades gravmonumentet över Johan III på altarets plats.¹² Därefter blev koret endast ett rum för åminnelse.

Den första anteckningen om att gravmonumentet över drottningen var av finländsk marmor gjordes kort efter stadsbranden i Uppsala 1702. Noteringen finns i *Kort berättelse af de märkwärdigste saker som för de främmande äre at besee och förnimma uti Upsala stad och näst om gränsande*

orter. Man var redan då väl medveten om gravmonumentets betydelse för samtidens resenärer. En av orsakerna till att monumentet upptogs bland »märkvärdigheterna» var de två välpolerade kolonnerna av Vestlaxmarmor. Monumentet beskrivs på följande sätt:

Drottningz Catharinæ Jagelloniæ graf med skiönt Epithaphio aff Finlandz marmor och med Elogio, latinskt vers, och andre taflor samt en förgylt silfwer Crona öfwer är ock så efter branden mästedels behållen.¹³

Som tidigare framgått avled Katarina Jagellonica den 16 september 1583 och begravningen ägde rum den 16 februari 1584. Det var inte helt ovanligt att arbetet på ett gravmonument påbörjades långt innan personen i fråga gick bort. Två veckor före hennes död skriver Johan till fogden Lasse Olsson och berättade att han skickat en betrodd kammardräng till Åbo och

befalett att han skall berätte thigh om något som wij wele haffue beståldt widh Åbo. Dherföre ähr här medh wår wilie och befalningh attu rätter tigh effter thz som han tigh i så motte på wåre wägne tilseijendes war-der.¹⁴

Kungen yppade inte vad beställningen gällde – uppdraget skulle ges muntligt, vilket antyder att det kunde vara fråga om detaljer till gravmonumentet. I samma brev ombeds också Staffan murarmästare vid Åbo slott att genast bege sig till Stockholm för att få närmare besked av byggmästare Willem Boy om vad kungen ville beställa. Schéle förmodar att både murarmästarens uppdrag och kammardrängens ärende gällde gravkapellet i Uppsala domkyrka.¹⁵ Det är möjligt, men frågan är om Antonius hann hugga och leverera beställningen innan isarna lade sig. I november 1583 kvitterade han visserligen ut 20 daler för två leveranser till Stockholm.¹⁶ Vanligtvis betalades frakterna för hela säsongen på hösten, men om beställningen från september ingick är oklart.

En annan möjlighet är att det fanns färdigt huggna kolonner i Vestlax som genast kunde skeppas. Men man kan också ha använt de monoliter som kungen beställt för slottskyrkan i Stockholm 1580, ett alternativ som också Schéle lyfter fram. Bågen som förenar kolonnerna kan i så fall vara huggna på plats. Den 29 november skriver kungen till en stenhuggare i Linköping och ber om hjälp med utförandet av en gravvård

Två av kapitälerna i Mälsåker slottskapell har likadana ornament som kapitälerna i gravmonumentet över Katarina Jagellonica. Foto: Krister Engström.

Gravmonument över Katarina Jagellonica, Uppsala domkyrka. Formationerna på inre sidorna av kolonnerna visar att de är huggna av samma stenblock. Kolonnerna är i sin helhet huggna av färggrann Vestlaxmarmor, de små hörnpostamenten av vit dito, Antonius Timmermans skicklighet att polera når här sin höjdpunkt. Foto: Krister Engström.

Detaljer av gravmonumentet, tillskrivna Antonius Timmerman. Basen har högklassig polering och kapitalet har delvis förgyllts för att ytterligare förhöja prakten. Foto: Krister Engström.

över »Hennes saliga, i Gud afsomnade Majestät». ¹⁷ Samma dag skriver han också till Willem de Wyk och ber honom genast låta uthamra kopparplattorna som fortfarande fattades på tumban. Kungen ansåg att de redan borde ha varit klara, men han hade fått veta att Willem Boy inte skött sina uppgifter innan denne rest till Uppsala. ¹⁸ Att man då i stället tog vad man hade skulle förklara varför väggdekorationen och tumban inte verkar höra ihop.

Kolonnerna (H 383, Ø 51 cm resp. 43 cm) förenas av en bred båge med fyrpass i relief på undre sidan. Den betydligt sirligare tumban är gjord enligt en mindre skala än inramningen och även på den förekommer fyrpass på kanten av täckskivan. Ovannämnda korrespondens tyder på att Boy stod bakom gravvården; användningen av olika material i samma verk, som flerfärgad marmor, öländsk kalksten, brittisk alabaster och förgylld metall, är typisk för Boy. Av kolonnernas totala höjd utgör skaften 315 centimeter och de är därmed de längsta kolonnskulpter som bevarats av Vestlaxmarmor. De är långa även i jämförelse med antika kolonnskulpter som återanvändes i Rom under tidig kristen tid; de var sällan högre än tre meter. ¹⁹ Kolonnskulpter i gravmonumentet är mycket väl polerade och uppvisar en redan under antiken högt uppskattad cipollinoeffekt, ett mönster som påminner om lökringar. I Uppsalakolonnerna är »lökens» kärna röd och eftersom kolonnskulpter är huggna av samma stenblock är cipollinoeffekten på båda skaften dessutom nästan identisk. Båge är vända mot betraktaren vilket framhäver effekten och sannolikt är ett medvetet val, konstaterar Smeds. Johan III och Willem Boy kände troligen till att det var ett mönster som uppskattades vid kungahusen på kontinenten. Kolonnerna i Katarina Jagellonicas monument är de enda som påträffats med cipollinoeffekt. Bergets tektonik i Vestlax gjorde att de flesta kolonner bröts snett över de veckade bergartslagren. ²⁰ Men för drottningens monument hade Johan lyckats få kolonner brutna parallellt med lagringen, vilket gav röda lökringar med högt symbolvärde, och visade en prakt som var svår att överträffa.

Gravmonumentet var troligen inte helt färdigt vid begravningen, men kolonnerna torde ha varit på plats. Enligt Stockholms slotts räkenskaper i april 1586 mottog Arent Palardin »som hos Willem Boy arbetat på salig Drottningens Conterfäij» tio daler. ²¹ Det är den sista betalningen som man känner till för drottningens gravmonument. Det har tidigare ofta uppgetts att Boy ensam eller med hjälp av Palardin skulle ha stått för utförandet. Oberoende varifrån de två kolonnerna kom-

Den förenande bågen på Katarina Jagellonicas gravmonument har fyrpass på undersidan. Samma ornament återkommer på tumbans övre kant. Bågen med landskapsvapnen inramar riksvapnet. Foto: Krister Engström.

mit till Uppsala kan vi med stor sannolikhet säga att det är Antonius som med hjälp av sina drängar polerat dem.²²

Placeringen av tumban avviker från gängse bruk med gravmonument i nischer längs en vägg. Bågen inramar sexton landskapsvapen. Från vänster sett är vapnen Kexholm, Reval, Västmanland, Östergötland, Södermanland, Småland, Västergötland, Uppland, Storhertigdömet Finland, Egentliga Finland, Satakunda, Tavastland, Dalarna, Karelen, Ingermanland och Narva²³; det sistnämnda erövrades två år innan drottningens bortgång. I mitten högst upp på var sida om en konsol, på vilken den förgyllda kungliga silverkronan tidigare stått, ses vapnen för Uppland och Storhertigdömet Finland som vid det här laget fortfarande räknades till rikets kärnområden. Vapnen berättar om det svenska rikets omfattning vid tiden för drottningens död. Kronan och ett krönt riksvapen tillsammans med lejon som sköldhållare på väggfältet under bågen presenterar ett enat rike. Det är ett budskap som Johan III önskade att skulle förmedlas till kommande generationer. Nedanför symbolerna för ett enat kungarike finns en inskriptionstavla som ursprungligen var omgiven av sexton vapensköldar som visade drottningens anor från det polska kungahuset och huset Sforza av Milano. På tumbans södra sida håller förgyllda mässingsänglar det polska riksvapnet, på den norra sidan finns det svenska riksvapnet men änglarna saknas. På östra sidan kan man läsa att hon ansågs ha varit den enda vederkvickelsen för sina undersåtar.²⁴

Den latinska texten på koppartavlorna beskriver Katarina Jagellonicas liv, utifrån hennes eget perspektiv. Större delen ägnas åt Erik XIV:s kränkande behandling av Johan och henne. Eriks hot att utlämna henne till den ryske tsaren nämns och väcker hennes obehag. Även råd till läsaren ges, exempelvis en uppmaning att längta efter det eviga livets fröjder. Mot slutet av texten nämns att hon tyngd av sjukdom men lugn efter freden med Ryssland kan överlämna sin själ till Kristus.²⁵ Den kristna tron och den utrikespolitiska stabiliteten gav henne ro inför döden. Sammantaget demonstrerar texten den maktkamp mellan bröderna som formade hennes liv och en stark förtröstan på Gud. Enligt konstvetare Torbjörn Fultons tolkning formulerade Johan gravskriften för att berättiga sitt makttillträde.²⁶ Om så var fallet hade han insett lutherdomens betoning av ordet och använt inskrifterna i eget syfte. I alla fall lyckades han förmedla även sitt namn till eftervärlden. Även om han förespråkade den katolska liturgin gav det lutherska gravskicket en möjlighet som han inte missade att utnyttja. Som

helhet betraktad följer inredningen i koret den katolska traditionen medan inskriftstavlorna är ett uttryck för lutherdomens gravskick.

Utformningen av Katarinas monument är en kombination av stilmässigt motstridiga delar: kraftiga kolonner och en sirlig, liten tumba. Enligt min mening ger monumentet ett intryck av att Johan III prioriterade användningen av finländsk marmor framom en balanserad helhet. Marmorn tilltalade Johan estetiskt och cipollinoeffekten gav fördelar i konkurrensen om rikedom och prakt på regenternas sociala scen. Därtill förmedlade marmorn den avlidnas börd. I den västra riksdelen var marmorn fortfarande reserverad för kungahuset, men i den östra delen av riket hade Antonius huggit vapentavlor och gravhällar för adelns behov redan på 1560- och 1570-talen. Betydelsen av att monumentet delvis var gjort av marmor framgår även av inskriptionen över drottningens livsgärning. I en av de sista meningarna poängteras att hon ligger under en marmorgrav: HOC • SVB • MARMOREO : POSVI : MEA MEMBRA • SEPVLCHRO: (Under marmorgraven lade jag mina lemmar).²⁷ Symbolvärdet var alltså högt. Förutom de kungliga regalierna var kolonner viktiga symbolbärare för kungaparet. Även i deras monogram förekommer kolonnformade initialer, I R (Ioannes Rex) i Johans och K I (Katarina Jagellonica) i Katarinas.²⁸ På Johan III:s stora sigill från 1571 avbildas Johan sittande i en pelarförsedd tronstol.

I gravmonumentet över Katarina Jagellonica användes finländsk marmor i kolonnerna, den förenande bågen och de fyra hörnpostamenten under kolonnetterna av förgylld mässing. Marmordetaljerna framhäver och bidrar till betydelsen av monumentet samt fungerar som effektivt verktyg för att poängtera den dödas position och rang. I kolonnerna förenas Antonius yrkesskicklighet med det bästa och mest praktfulla material som Vestlax och det svenska riket kunde visa upp.

GRAVMONUMENT ÖVER EN KRIGSHERRE – POLITISK MANIFESTATION I REVAL

Vestlaxmarmor användes inte endast i kungliga gravmonument utan den fick också pryda åtminstone en krigsherres monument, nämligen Pontus De la Gardies (1520–1585). Det restes 1595 i Sankta Marias kyrka, i dag Tallinns domkyrka, och består av en tumba och ett epitafium med fyra kolonnetter av marmor. De la Gardie kom från Languedoc i Frankrike och tjänstgjorde i den danska militären. Under nordiska sju-

årskriget togs han till fånga av svenskarna och gick därefter över till den svenska sidan. Han blev friherre 1571 och 1580 gifte han sig med Sofia Johansdotter Gyllenhielm, dotter till kung Johan och Karin Hansdotter. Han bidrog till avsättandet av Erik XIV, och Johan anlitade honom som sändebud och förhandlare runt om i Europa under sin regenttid. Också Katarina Jagellonica korresponderade med honom. De la Gardies främsta militära framgång var slaget vid Narva den 6 september 1581 varmed Finska viken, så när som på Nöteborg vid Ladoga längst i öster, blev ett svenskt innanhav.²⁹

De la Gardie drucknade hösten 1585 när han återvände längs floden Narva från fredsförhandlingarna med ryssarna. Hustrun Sofia hade dött i barnsäng två år tidigare. De hade tre barn: Brita, Johan och Jakob.³⁰ Den sistnämnde skulle senare komma att bygga palatset Makalös i Stockholm på 1630-talet (se s. 130). År 1588 gav Johan III order om att hitta en lämplig konstnär för ett gravmonument över fältherren.³¹ Hans initiativ överensstämmer väl med det nya gravskicket enligt vilket de avlidnas förtjänster skulle äras med monument som förmedlade hjältarnas bragder till framtida generationer, men det var ändå familjen De la Gardie som skulle stå för kostnaderna. Priset för gravmonumentet steg till 1 470 daler innan det var klart 1595. Det är för övrigt den enda notering av kostnaderna för ett monument eller marmordetalj som framkommit i den här undersökningen; allt övrigt bekostades av kronan och har därför inte bokförts enskilt.

Efter reformationen hade de balttyska riddarna i Reval hållit fast vid katolicismen med domkyrkan uppe på Domberget som biskopsäte. I och med att Sverige fick kontrollen över Reval och Norra Estland 1561 grundades en svensk, luthersk församling i domkyrkan som blev begravningskyrka för den svenska aristokratin. Samtidigt infördes den redan i Sverige förekommande nya typen av gravskick. Gravmonumentet över Pontus De la Gardie och Sofia Gyllenhielm är ett av fyra bevarade.³² I dag står det till höger om altaret och täcker delvis ett fönster, vilket tyder på att placeringen ursprungligen varit en annan. Paret De la Gardie är avbildade i helfigur och utförda i basrelief, han i full rustning och hon i festdräkt samt fjäder i huvudbonaden enligt spanskt mode.

Efter fördraget i Pliusa 1583 rädde det vapenvila i sju år mellan Sverige och Ryssland, ett faktum som också noterats i inskriften på Katarina Jagellonicas gravmonument. De svenska intressena i Baltikum var dock inte helt säkrade. Gotland och Ösel tillhörde Danmark och en

Gravmonument över Pontus De la Gardie och Sofia Johansdotter Gyllenhielm i Tallinns domkyrka, tillskrivet Arent Passer och nu även Antonius Timmerman. Färgen på kolonnetterna växlar med ljuset i kyrkan. På tumbans framsida ses slagfältet i Narva. Foto: Andres Teiss.

eventuell dansk expansion till Estland var inte önskvärd ur svenskarnas synvinkel. Pontus De la Gardie hade med erövringen av Narva fått större kontroll över den ryska handeln, som man inte ville förlora. I den kontexten passade det sig väl med ett ståtligt monument för att markera den svenska närvaron söder om Östersjön. Ryska handeln fann dock nya utskleppningshamnar utanför svenskt territorium i Arkangelsk och Johan blev tvungen att medge att hans ambitioner att utvidga riket österut för att kontrollera den ryska handeln och skydda riket från rysk expansion inte gick enligt planerna.³³ Den politiska aspekten framkommer också i förhållandet av Pontus De la Gardies uppdrag i Baltikum.³⁴ På tumbans långsida är slaget vid Narva avbildat och minner om Pontus De la Gardies och Sveriges framgång 1581. Monumentet har tillskrivits Arent Passer (d. 1637) och ansågs länge vara gjort av estnisk Orgitamarmor. Juhan Maiste, som har undersökt Arent Passers verk, har en avvikande åsikt och menar att flera stensorter använts. Därtill tvivlar han, utgående från den ojämna kvaliteten, på att samma person skulle ha utfört helheten.³⁵ Han torde ha rätt.

Epitafiets huvudvåning uppdelas nämligen av fyra kolonnetter av rödådrad marmor, som avviker markant från det övriga materialet. Kolonnettskaften (H 83 cm, Ø 12 resp. 10 cm) är välpolerade och har den för Vestlaxmarmor karakteristiska färgen. Ingen har tidigare noterat att proveniensen för kolonnerna kunde vara Finland. Rester av guld antyder att åtminstone kapitälerna har varit förgyllda. Kolonnerna lyser på långt håll, vilket som nämnt var ett krav för högt uppsatta personers gravmonument. Här kommer marmorns inneboende lyskraft till sin rätt än i dag.

Kolonnettskaften i monumenten över Karl IX samt Pontus De la Gardie och Sofia Gyllenhielm är olika höga men har exakt samma diameter (12 cm i nedre kanten). Eftersom kolonnetterna har samma diameter i Strängnäs och Tallinn kan det tyda på att det fanns ett standardmått eller att kolonnskaften ursprungligen har ingått i samma leverans. Den höga kvaliteten på poleringen tyder på att de är Antonius verk. De avslutande ringarna i både nedre och övre kanten av kolonnetterna saknas vilket betyder att höjden justerats och att de således med stor sannolikhet är återanvända. På kolonnettskaften finns tunna skikt av hårdare silikatmaterial samt liknande band- och veckformationer som i berget vid stenbrottet i Vestlax. Efter mitt besök i domkyrkan i Tallinn hösten 2022 och diskussion med Smeds tycker vi oss kunna fastställa att stenmaterialet och dess behandling samt Johan III:s ini-

Detalj av gravmonumentet över Pontus De la Gardie och Sofia Johansdotter Gyllenhielm. På de två kolonnetterna till höger i epitafiet ses det mest karakteristiska för Vestlaxmamorn: färg, silikatknölar och veckformation. Foto: Andres Teiss.

tiativ till gravmonumentet är belägg för att revidera proveniensen för marmorn i nämnda kolonetter till Vestlax.³⁶

Användningen av Vestlaxmarmor visar att det var fråga om ett par som hade en hög position i den sociala hierarkin och som stod kungen nära. Kolonetterna i marmor är parvis ställda och indelar epitafiet i tre fält: i mitten Jesu uppståndelse, på sidorna de två allegoriska kvinnogestalerna Spes (hopp) och Fides (tro). I nedre partiet av minnestavlan finns en inskriftstavla omgiven av fyra apostlar. De avlidnas vapenbilder kröner epitafiet. För renässansen typisk rull- och beslagsornamentik förekommer. Maiste konstaterar att varken berättelser ur Bibeln eller De la Gardies förträfflighet återges i epitafiet utan symbolerna understryker alla människors dödlighet. Livet och förutsägelser om döden, som var typisk under medeltiden, *hodie mihi, cras tibi* (i dag jag, i morgon du) står att läsa på framsidan av tumban, vilket poängterar dödens allomfattande makt.³⁷ I det här monumentet har man således kombinerat äldre traditioner med nya idéer. Sett på nära håll används marmor för att framhäva livets förgänglighet, men sett på håll symboliserar de välpolerade kolonetterna rikedom och prakt. Att svenska kungen tog initiativet till ett gravmonument över en framgångsrik krigsherre i ett erövrat land är ett politiskt ställningstagande – en manifestation av erövrarens makt och närvaro för vilken den granna marmorn från Vestlax lämpade sig väl.

VESTLAX- KOLONNERN FÅR NYTT LIV PÅ 1600-TALET

UNDER 1500-TALET cirkulerade marmordetaljer mellan de kungliga slotten. De flyttades av olika skäl i enlighet med kungens önskan. Under 1600-talet när adelns byggnadsverksamhet tog fart hade marmorbrytningen i Vestlax upphört. Enligt bevarade dokument över de adliga slotten och palatsen uppges emellertid Finland som proveniens för en del marmordetaljer. Dessa marmordetaljer var således alla återanvända.

ÅTERBRUK AV BYGGNADSDETALJER

Antika kolonner var en av de viktigaste lyxartiklarna som cirkulerade under tidig kristen tid. Man plundrade antika städer i Afrika och byggde nya monument, exempelvis kristna kyrkor i Rom. Mindre stenblock hämtades också så att man på plats kunde hugga kapitäl och baser som gått sönder under transporten eller lämnats kvar på sin ursprungliga plats. Man gjorde även mosaik av överblivna delar samt vägg- och golvplattor av kolonner som skivades tunt.¹ Under 1200-talet transporterades marmor, som redan återanvänts en gång, från Bysans till Markuskyrkan i Venedig.²

Under renässansen återupptogs intresset för det grekiska arvet. Tillämpningen av klassiska förebilder, i synnerhet grekiska, ökade efter-

frågan på antika kolonner. Det var billigare och snabbare att flytta dem än att tillverka nya av ett möjligen sämre material. En antik kolonn hade dessutom ett större statusvärde, speciellt om den hade en cipollino-effekt.³ Ludvig XIV var särskilt intresserad av sådana kolonner under 1600-talet – då var de redan sällsynta och svåra att få tag på.⁴ Sex kolonner från hans lager har använts i Jungfrukapellet i kyrkan Saint-Sulpice i Paris. Kapellet restaurerades 2024 och att döma av fotografier verkar de vara grön-bruna med ljusare inslag. De ingick ursprungligen i betalningen av den lösesumma som kungen krävde av pashan i Tripoli efter att ha segrat över piraterna i Medelhavet.⁵

Under Vasatiden, liksom under tidigare perioder, återanvändes allt som gick att återanvända även i det svenska riket. Orsakerna var flera. Produktionen av olika varor var arbetsdryg och tidskrävande. För det mesta var det brist på betalningsmedel och för att minska utgifterna var det naturligt att återanvända så mycket som möjligt också i de kungliga slotten. Efter att kungen på 1600-talet blivit stationär och administrationen flyttat till Stockholm fick slotten runt om i riket förfalla. Slottet Tre Kronor blev det enda slott som representerade kungamakten. Det moderniserades enligt nya ideal och ritningar av utbildade arkitekter. Marmorkolonnerna passade inte längre in eller så var grunden för dålig. Följaktligen kunde kolonner från de kungliga slotten doneras som gåvor.

Det var inte endast lyxdetaljer som marmorkolonner som återanvändes utan allt byggnadsmaterial. Regenterna uppmanade byggmästarna att ta vara på allt som gick att använda efter bränderna i slotten. Metaller som koppar och silver lämpade sig också väl för återvinning. Kungen lät exempelvis smälta sitt bordssilver till riksdaler innan sista raten för Älvsborgs lösen till Danmark skulle betalas 1619.⁶ I princip återanvändes allt från möbler till kläder på ett eller annat sätt. De gavs som gåvor eller omformades för att passa i ett nytt sammanhang.⁷

Under trettioåriga kriget togs krigsbyten i syfte att förödmjuka fienden. Statusen överfördes till erövraren och det som beslagtogs blev symboler för stormakten Sverige. Konstsamlingarna som fanns bland krigsbytet gav den svenska kungen högre prestige. Erövrade målningar och släktporträtt samt samlingar av olika slag fungerade som propaganda. De tillförde kungen och högadeln ära och glans. Predikstolar, altarpopsatser och dopfuntar donerades till svenska kyrkor och böcker till Uppsala universitet. Därtill förstörades de kungliga biblioteken och adeln fick möjlighet att skapa privata bibliotek.⁸ Stormaktsställningen

förpliktade till att åstadkomma en kulturell uppgradering och krigsbytet utgjorde en viktig del av denna statushöjning.

JOHAN III:S EFTERTRÄDARE OCH VESTLAXMARMORN

Johan III:s son Sigismund ärvde den svenska kronan av sin far 1592; han hade då varit kung av Polen och storfurste av Litauen sedan 1587. Hans regeringsperiod kom att bli kort och turbulent, i Polen regerade han som Sigismund III till sin död 1632. Han styrde Sverige i huvudsak från Polen och vistades endast kortare perioder i sitt rike i norr, och då för att säkra sin plats på den svenska tronen. Han var i Sverige på sin fars begravning och sin egen kröning 1594. Följande gång kom han för att kriga mot sin farbror, hertig Karl som gjorde anspråk på kronan. Också religionsfrågan blev ett stridsäpple: kungen förespråkade katolicism och hertigen protestantism. På Karls initiativ sammankallades Uppsala möte, där det 1593 slogs fast att Sverige skulle vara ett protestantiskt land. De två sista åren av Sigismunds tid som kung av Sverige karakteriserades av inbördeskrig och maktkamp mellan hertig Karl och kungen. Motsättningarna ledde till att Sigismund, efter att han förlorat slaget vid Stångebro, avsattes från tronen i Sverige 1599.⁹

På grund av nämnda omständigheter var den kungliga byggnadsverksamheten blygsam i Sverige, och slottet Tre Kronor i Stockholm började sakta förfalla trots att en del reparationer utförts. Sigismund III:s intresse för arkitektur, som han ärvt av sin far, förverkligade han i Polen. Han renoverade slottet Wawel efter branden 1595 och efter att huvudstaden flyttats till Warszawa 1609 lät han uppföra ett nytt palats där.¹⁰ Under Sigismunds regering uppfördes också Sankt Kasimirs kapell i katedralen i Vilnius 1623–1636.

I Haga slotts räkenskaper finns en anteckning om att Sigismund hade en koppling till Vestlaxmarmor (se s. 152 f.). Enligt den skulle han ha fört kolonner från Finland till Polen.¹¹ Till dags dato har de dock inte gått att spåra. Med tanke på att Sigismund valde att bygga Sankt Kasimirs kapell i rött är det fullt möjligt att han hade användning för kolonner av finländsk marmor i något av sina byggen. Väggarna i kapellet är delvis beklädda med svart och vit marmor. Pilastrarna och kolonnerna är huggna av oxblodsfärgad Rancemarmor (kalksten) som skulle påminna om antikens porfyr.¹² Genom att kombinera röd och svart sten med riklig användning av guld och silver skapades en storsla-

gen interiör. Kapellet hade ursprungligen en balkong med utsikt över huvudaltaret i kyrkan och en loge för den kungliga familjen. En dörr ledde till en bro som förenade kapellet med storhertigarnas palats.¹³ Logen kan vara en idé Sigismund hade med sig från Sverige; intill slottskyrkorna i Stockholm och Uppsala hade det svenska kungaparet ett kapell från vilket de kunde följa med gudstjänsten.

Efter att Sigismund avsatts i Sverige 1599 utsågs hertig Karl till riksföreståndare. År 1604 utropades han till kung Karl IX och regerade till 1611. Under hans tid ombyggdes slottslängorna på Tre Kronor och en del inredningsarbeten utfördes.¹⁴ Före trontillträdet var Karl hertig över stora delar av Södermanland, Närke och Värmland med Nyköpingshus som främsta residens. Med sin första gemål Maria af Pfalz (1561–1589) hade han två döttrar, Margareta Elisabeth (f. 1580) och Elisabeth Sabina (f. 1582). De avled båda 1585 och kort därefter gjordes ett gravmonument över dem. Av handlingarna framgår att Staffan Stenhuggare och Mårten Pettersson arbetat på »16 stycken korintiska kapital» från januari till augusti 1587.¹⁵ De höggs antingen för kolonn-skaft som skulle återanvändas eller för nya som levererats utan kapital. Utformningen av gravmonumentet liknade av allt att döma monumentet över Mauritz Sture och Anna Horn af Åminne i Mörkö kyrka, som uppfördes på 1590-talet med monumentet i Strängnäs som förebild. I Mörkö bärs täcklocket på tumban upp av tre kolonnetter i varje hörn och två kolonnetter på långsidorna, inalles sexton. Det mesta av monumentet över döttrarna nedmonterades troligen efter hertiginnan Marias död 1589. Hertigen torde kort därefter efter ha planerat att uppföra ett minnesmärke över henne bestående dels av ett epitafium som bevarats (H 704 cm, B 348 cm), dels av en tumba som torde ha stått klar efter tre års arbete. Högst troligt ändrades tumban och utgör nu en del av monumentet över Karl IX.¹⁶ Det är möjligt att kolonnetterna från döttrarnas gravmonument användes i tumban över Maria.

Epitafiet som hertig Karl lät göra över sin första hustru Maria finns kvar och har tre våningar, den mellersta eller centrala delen har fyra kolonner. Smeds noterade vid vårt besök i Strängnäs att även de två yttersta kolonnerna (H 170 cm, Ø 17 cm i nedre kanten) i epitafiet är gjorda av Vestlaxmarmor.¹⁷ De inre kolonnerna som markerar det framskjutna mittpartiet är jämnt gråvita medan de yttre har en ådring typisk för marmor från Finland.

Hertig Karl önskade införa Vestlaxmarmor i minnestavlan över sin första gemål, men troligen redan i gravmonumentet över döttrarna.

Epitafium över Maria af Pfalz, Strängnäs domkyrka. De två yttersta kolonnskäften i det gavelformade epitafiets mittdel har vi tillskrivit Vestlax. Framför epitafiet monumentet över prinsessan Isabella, Johan III:s och Katarina Jagellonicas dotter. Foto: Krister Engström.

Ovan detalj av epitafiet. Den övre delen av den vänstra kolonnen har diskret veckformation typisk för Vestlaxmarmor. Foto: Krister Engström.

Hertigparet hade närvarat vid Katarina Jagellonicas begravning 1584 och sett kolonnerna från Finland.¹⁸ Karl ville inte vara sämre än kungen och med tanke på hans anspråk på kronan var valet av stensort för kolonnetterna välmotiverat. Vilka vägar marmordetaljerna kom till Strängnäs är oklart. Eftersom förhållandet mellan bröderna var inflammerat var Johan knappast intresserad av att fungera som mellanhand. Däremot kan han med tanke på kungamaktens renommé ha skänkt kolonnetterna.

Som hertig vistades Karl tre månader i Åbo kring årsskiftet 1601–1602 och han kan då ha blivit uppdaterad om verksamheten vid stenbrottet.¹⁹ I juli 1610, när verksamheten i Vestlax redan hade minskat avsevärt, bekräftade han som kung skattefrihet för fyra stenhuggare som bodde i Kimito: Nils Olofsson och Erik Simonsson i Vestlax, Sigfrid Simonsson i Brokärr och Erik Henriksson i Nivelax, som »en tijdh langh lathet bruke sigh uthi vår och kronans tjänst». Skattefriheten förutsatte att de skulle lära upp nya stenhuggardrängar.²⁰ Ett år senare avled Karl och begravdes i Strängnäs domkyrka 1612.

Redan som hertig hade han försäkrat sig om att det skulle finnas ett gravmonument över honom. Monumentet över Karl IX stod ursprungligen framför högaltaret i Strängnäs domkyrka, men har senare flyttats till norra sidan mellan första och andra pelaren från öster sett. Det omges av ett järngaller och på locket är en trähäst i förgylld rustning uppställd. Tumban (H 141 cm, L 255 cm, B 217 cm) omges av 12 fristående korintiska kolonnetter som bär upp bjälklaget under täcklocket. Robert Bennett och Erik Bohrn antar att kapitälerna härstammar från döttrarnas gravmonument.²¹ Det är möjligt, och därutöver kan också kolonnettskaften komma från samma monument. Vid vår undersökning 2021 upptäcktes utfyllnader ovanför en del av kapitälerna och små lappningar, vilket tyder på att kolonnettskaften i Karl IX:s gravmonument är återanvända. Om de ursprungligen prytt döttrarnas monument har fyra av de sexton kolonnetterna försvunnit.

Hörnkolonnetterna är mer eller mindre röda och de mellanliggande vita med inslag av smala svarta ränder. Bakom kolonnetterna delar pilastrar in sidorna i fält med inskriftstavlorna. Mellan pilastrarnas korintiska kapitäl finns smala skivor av rödådrad och vit sten. Vid ett besök 2021 gjorde vi bedömningen att de, liksom kolonnettskaften (H 63 cm, Ø 12 resp. 11 cm), med stor sannolikhet var gjorda av Vestlaxmarmor.²² Osäkerheten kring den vita marmorn fick oss dock att göra ett nytt besök 2025. De vita kolonnerna är mycket fint slipade vilket gör att de kristallina kornen verkar grövre än i det andra materialet. Det är möjligt att

Gravmonument över Karl IX, Strängnäs domkyrka. Stora delar av monumentet är troligen återanvända, liksom de röda hörnkolonnetterna och inskriftstavlorna som vi har tillskrivit Vestlax. Proveniensen för de vita marmordetaljerna är oklar. Foto: Krister Engström.

Detalj av gravmonument över Karl IX. Två kolonnetter av 12 som omger tumban. Den röda är en av fyra med rätt matt yta som vi har tillskrivit Vestlax. Foto: Eva Johansson.

de vita inskriftstavlorna är huggna av samma stenmaterial, men enligt Smeds går det inte att fastställa att stendetaljerna härstammar från Vestlax med enbart okulär granskning.²³ Gravmonumentet har genomgått flera restaureringar, som inte har utretts i den här undersökningen. Att säkerställa proveniensens för de vita kolonnetterna blir en uppgift för framtida forskare.

Gustav Vasas näst yngsta son, hertig Magnus, avled 1595 och fick ett gravmonument i Vadstena klosterkyrka som är av samma typ som minnesmärket över Karl IX. De 14 kolonnetskäften är huggna av polerad kalksten och kapitälerna samt baserna av sandsten.²⁴ August Hahr konstaterar 1910 att materialet var grå kalksten med undantag av kolonnetterna som var av »olikfärgad marmor».²⁵

Karl IX efterträddes av sin son Gustav Adolf (regent 1611–1632). Efter hans kröning blev slottet Tre Kronor kungens permanenta bostad. Också han var intresserad av byggnadsverksamhet och lät bland annat uppföra en ny kanslilänga. För att få en förbindelse mellan kanslibyggnaden och trumpetargången revs en bit av gångens östra del 1622–1623 och några kolonner togs då bort. Därtill gjorde han en hel del reparationer på slottet, där förfallet hade gått så långt att dörrar och fönster inklusive karmar måste repareras eller till och med bytas ut.²⁶

Liksom Karl IX önskade Gustav II Adolf hålla liv i stenhuggarverksamheten i Vestlax fastän marmorn blivit svåråtkomlig. Han bekräftade skattefriheten för stenhuggarna på nytt 1613, men nu hade två av dem flyttat från Vestlax till Nordvik, på västra sidan av Kimito – eventuellt för att söka nya fyndigheter. Därtill önskade han att det i Vestlax skulle tillverkas »en stoor hoop sådane Pelare som de tillförenne dersamme städz brutitt hafue».²⁷ Brevet är således en bekräftelse på att det skepades kolonner från Finland fastän de inte omnämns i Johan III:s korrespondens. Kolonnerna av Vestlaxmarmor i slottskyrkan i Stockholm stod av allt att döma på plats då Gustav II Adolf gjorde sin beställning.

Gustav II Adolf moderniserade den svenska armén, vilket var av avgörande betydelse i det trettioåriga kriget som han gick med i. Behovet att manifestera makten med symboler på hemmaplan steg i takt med framgångarna. Westfaliska freden 1648 innebar att Sveriges nya ställning som stormakt befästes. Efter att Gustav II Adolf stupat vid Lützen ledde rikskanslern Axel Oxenstierna en förmyndarregering tills Kristina (1626–1689) blev myndig och regent 1644. Det gjordes då en hel del förändringar i kungsvåningen. I ett utförligt inventarium över slottet från den 3 juli 1651, som gjordes med anledning av

ny slottsbokhållare, upptas flera uthuggna öppna spisar, så kallade »skorstenar» i drottningens ombyggda och nyinredda våning. Proveniensen nämns endast för en uthuggen spis, för den av »finsk» marmor i stora matsalen.²⁸ Inventariet är belägg för att en spis från Vestlax hade fått stå kvar under flera regentperioder. På 1600-talet ansågs marmor från Finland fortfarande så dyrbar och speciell att den fick specifikt omnämnande i inventariet.

År 1642 började Kristina bygga ett lusthus i Kungsträdgården i Stockholm och ett år senare var byggnaden färdig. Den finns fortfarande i hörnet av Västra Trädgårdsgatan och Lantmäteribacken och har byggts om flera gånger. Ursprungligen fanns en öppen arkad uppburen av fem kolonner av finländsk marmor mot Kungsträdgården.²⁹ Då lusthuset uppfördes bröts det inte längre marmor i Vestlax – följaktligen kan vi utgå från att kolonnerna hade använts på någon annan plats. Närmast till hands ligger slottet Tre Kronor där Kristinas far Gustav II Adolf låtit riva en del av Trumpetargångens östra del. Längden på dessa kolonner torde ha lämpat sig väl för arkaden i lusthuset.

I källarvåningen i Kristinas lusthus var alla rum välvda, inklusive loggia som bars upp av nämnda marmorkolonner. Golvet var lagt med sten från Öland. En loggia förekom ofta i nordiska renässansträdgårdar, men eleganta kolonner i äkta och dyrbart material hörde enligt Nils G. Wollin till sällsyntheterna. Marmorkolonnerna från Finland nämns endast i inventariet från 1661; de räknades alltså till de värdefulla pjäserna i byggnaden. Loggia var dessvärre byggd på dålig grund och förföll rätt snabbt, men bågarna mellan kolonnerna är fortfarande synliga på fasaden mot Kungsträdgården.³⁰ Den korta tid lusthuset var intakt bidrog det till uppgraderingen av Stockholms arkitektur, vilket var önskvärt under stormaktstiden. Den uppgiften fyllde Vestlaxkolonnerna väl.

Drottningen regerade i tio år innan hon abdikerade 1654, konverterade till katolicismen och flyttade till Rom. Kronan gick till hennes kusin Karl X Gustav (regent 1654–1660) som inte visade något intresse för trädgården och lusthuset. För att ge arkaden bättre stabilitet fick gaveln emellertid tre fönsteraxlar i stället för fyra och plintarna byttes ut till bredare för att bära upp valvet. Under Karl XI:s tid repareades huset på nytt och loggia byggdes in. Den östra väggen delades in med blindarkader, synliga på Carl Hårlemans ritningar från 1750. Kolonnerna försvann antagligen i den här ombyggnaden eftersom de inte kommit fram i senare renoveringar.³¹

Under Kristinas och Karl X Gustavs regeringar stärktes Sveriges stormaktsställning i och med freden i Brömsebo 1645 och Roskilde 1658. Vid fredssluten måste Danmark avstå från Gotland, Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Bornholm samt Trondheim. Efter freden i Roskilde var det svenska riket som störst. I Polen hade Vasarna fortfarande inte gett upp tanken på svenska kronan, och ett år efter sin kröning 1655 anföll Karl X Gustav Polen. Kriget gick inte helt enligt plan, och svenskarna blev tvungna att koncentrera sig på att bevara territorierna vid Östersjön. I freden i Oliva 1660 erkände Polen-Litauen Sveriges rätt till Livland, och den polska kungen Johan II Kasimir, son till Sigismund III, avstod från anspråken på den svenska kronan.³²

År 1667, under Karl XI:s regeringstid (1660–1697), var det åter dags för reparation av trumpetargången och trappan på slottet Tre Kronor. En del marmorkolonner togs ner och återuppsattes med nya delar. Följande år togs dubbelgången med de smäckra kolonnerna ner.³³ Tio år senare fick den nyutnämnda hovarkitekten Nicodemus Tessin d.ä. (1615–1681) möjlighet att uttala sig om slottets kondition. Han hade kommit till Sverige från Stralsund 1636 och ritat många av högadelns palats i Stockholm med omnejd. Han ansvarade också för ombyggnaden av Mälsåker slott. Efter en femårig studieresa till Tyskland, Italien, Frankrike och Holland fick han i uppgift att rita och övervaka uppförandet av kronans byggnader innan han trädde i hovets tjänst. Hans arkitektur karakteriseras av en blandning av intrycken från sina resor under studieåren och senare.³⁴

Tessin d.ä. ansåg att förfallet gått så långt på innergårdens södra sida att det inte gick att reparera längre. Kolonnerna på trappans viloplan och trumpetargången hade »givit sig utur sine rum» och brädtaget över gången var ruttet. Han föreslog att hela gången skulle rivas och byggas upp efter nya ritningar. För att spara kostnader kunde de kolonner som fortfarande stod användas i nybygget. Det blev dock inget nybygge utan endast det mest akuta åtgärdades.³⁵

Arkitekten Nicodemus Tessin d.y. (1654–1728), son till Tessin d.ä., övertog arbetet på Stockholms slott efter faderns död. Även han gjorde flera studieresor, bland annat till Rom och Paris där han uppehöll sig i två repriser. Hans största förebild var Giovanni Lorenzo Bernini (1598–1680). Tessin tillämpade Berninis romanska barock i sin arkitektur samt den fria och teatralt fylliga barocken i skulpturkonsten. Från Frankrike och Versailles tog han med sig en elegantare barockklassicism. År 1681 blev Tessin utnämnd till slotts- och hovarkitekt

och under slutet av stormaktstiden var han det karolinska enväldets främsta arkitekt.³⁶

I början av 1690-talet kom Tessin d.y. att ansvara för en omfattande ombyggnad av norra flygeln. I samband med moderniseringen ställde han många frågor till Karl XI om slottskyrkan. Tessin menade att man ännu inte kunde tala om arkitektur i svenska kyrkor; man hade använt en massa olika material utan eftertanke och struktur och mot alla gällande regler.³⁷ Den dåliga grunden i slottskyrkan hade lett till att kolonnerna som bar upp valvet hade satt sig. Tessin ansåg också att kolonnerna var felplacerade – man kunde varken se eller höra och rummet påminde mer om en slags pelarhall än en kyrka. I den finländska marmorn såg han också idel problem:

hwad den Finska Marmorn betreffar, är den j sigh sielf mycket grof, så att man inthet kan bringa densamma till någon rätt glantz, ja och wedh fuchtig Wäderleek mycket af sigh wädskar, som uthan twifwel är orsack, att han sedan är uthur bruck kommen. Så äro och mäst alla colonnerne flickkade, och emoth all Regler och Proportion huggne;³⁸

I motsats till Johan III, som ansåg att Antonius var specialist på polering, tyckte Tessin att Vestlaxmarmorn saknade glans. Han förmodade att den dåliga kvaliteten var orsak till att stenen inte längre användes. Utformningen av kolonnerna avvek också avsevärt från de klassiska förebilderna. Samtidens proportionslära hade inte följts. Tessin underkände såväl materialet som hantverket och såg ingen orsak att bevara kolonnerna. På hans förslag togs de ner och skickades på Karl XI:s befallning till den tyska församlingen i Karlskrona.³⁹ Tydligt ansågs de fortfarande användbara. Karl hade genast efter freden i svensk-danska kriget 1679 beslutat att bygga örlogsstaden Karlskrona på ett område som danskarna ockuperat och försökt återta under kriget. Efter den svenska segern blev Skåne svenskt. Flottans huvudbas flyttade därmed från Stockholm till den nyanlagda staden.⁴⁰

Till skillnad från sin far ansåg Tessin d.y. att det inte var någon idé att spara gamla delar av slottet i Stockholm. Enligt honom krävdes genomgripande förändringar för att slottet skulle bli en tillräckligt magnifik skapelse för en enväldshärskare.⁴¹ På 1690-talet förnyade han slottskyrkan som blev luftig och öppen. Kolonnerna ersattes av halvkolonner och pilastrar längs väggarna och den nya altaruppsättningen blev synnerligen färgrik. Den tillverkades av trä och målades i

färger som skulle påminna om marmor. Tessin beskrev färgerne noggrant genom att referera till olika stensorter, främst italiensk marmor; kolonnerna tänkte han sig guldmålade som »brocatello di Spagna», pilastrarna skulle vara gröna som »verde antico» och nicherna röda med grå fläckar och vita ådror. Skulpturerna skulle föra tankarna till vit marmor. Martin Olins benämning »marmoraltaret i trä» är beskrivande för uppsättningen.⁴² Kyrkan stod klar kort innan branden 1697 då slottet Tre Kronor totalförstördes – förutom murarna i den nya, norra längen. Därefter fick Tessin i uppdrag att planera ett nytt kungligt slott som blev inflyttningsklart långt efter hans död 1754.

Regenterna använde således marmor från Finland också under 1600-talet. I början av seklet försökte man fortsätta brytningen av marmor i Vestlax men med klen resultat. I samband med reparationer på slottet Tre Kronor togs marmorkolonner ner och gavs åt adeln. På basis av dokument om rivningsarbetena är det högst troligt att kolonnerna från dubbelgången i rikssalsgaveln och trumpetargången samt från östra arkaden återanvändes.

STORMAKTSTIDEN OCH ADELN

Under Sveriges stormaktstid upplevde adeln en guldålder. Grunden för adelns förbättrade ekonomiska situation var de svenska framgångarna i trettioåriga kriget. Kronan betalade för insatserna i kriget med jord och gods, vilket gav adeln resurser att manifestera sin position i riket.⁴³ Deras egendom ökade i takt med rikets framgångar.

Trettioåriga kriget bestod egentligen av flera krig som i huvudsak ägde rum på tysk mark 1618–1648. Habsburgska husets ambition att med Ferdinand II i spetsen återställa katolicismen i hela tysk-romerska riket ledde till en kamp om makten mellan katoliker och lutheraner. Samtidigt kämpade habsburgska huset och dess utmanare Frankrike om herraväldet i Europa.⁴⁴ Krigsrov var tillåtna och med byten från kyrkor, kloster, slott och bibliotek höjdes både rikets och adelns privata kulturkapital avsevärt. Gustav II Adolf förde en medveten förvärvspolitik genom att påbjuda plundring av bibliotek. Erövrade boksamlingar och handskrifter skulle utgöra en grund för att höja utbildningsnivån i Sverige.⁴⁵

Fredsavtalet i Westfalen 1648 innebar att maktbalansen i Europa förändrades. Frankrike gick segrande ur kriget medan Spanien försvagades, liksom påvemakten.⁴⁶ Enligt fredsavtalet erhöi segrarmakterna

landområden som kompensation för krigskostnaderna. Sverige fick områden i Vorpommern, vilket betydde att floden Oderns mynning låg på svenskt territorium. Längre västerut ingick hamnen och staden Wismar i Mecklenburg samt biskopsstiftena Bremen och Verden vid Nordsjön i de nya svenska besittningarna. Med tanke på kampen om Östersjöhandeln och tullintäkter var landvinningarna välkomna. För adelns del betydde det förläningar och slott på de erövrade områdena, för att inte tala om alla krigsbyten i form av konstskatter.

Adeln hade också en stark politisk ställning. Många var medlemmar i riksrådet, dåtidens regering, och hade ett starkt inflytande under förmyndarregeringarna. Adelsståndet hade traditionellt tjänat kungen som krigare, men utvecklades så småningom till en politisk, administrativ och kulturell elit. Enligt tradition hade adeln företrädde till tjänsterna inom statsförvaltningen, men brist på tjänstemän gjorde att Vasaregenterna började tillsätta utländska och icke-adlade personer. Det väckte en oro hos adeln som såg sin ställning hotad. I sin regentförsäkran 1611 fastställde emellertid Gustav II Adolf att de högsta ämbetena skulle reserveras för dem.⁴⁷

För att understryka rangordningen indelades adeln i tre klasser i riddarhusordningen 1626: Främst stod herreklassen med grevar och friherrar. Andra klassen, riddarklassen, bestod av obetitlade riksråd och riksrådsättlingar. De övriga utgjorde svenneklassen eller lågadeln. Första och andra klassen utgjorde högadeln, det vill säga aristokratin. Med utnämningen till greve eller friherre följde speciella friheter och jordegendomar. Därmed ökade de ekonomiska möjligheterna för de betitlade att exempelvis grunda städer, bygga skolor och slott.⁴⁸ I enlighet med 1634 års regeringsform förstärktes adelns makt ytterligare. Under Kristinas tid som drottning satt aristokratin rätt säkert på makten. Hon var mycket generös med att förläna adelskap och egendomar, vilket satte spår i adelns interna hierarki och maktbalans. Det ledde även till att adeln blev rikare på kronans bekostnad i och med att beskattningsrätt medföljde förläningarna.⁴⁹ Men Kristina var mån om att högadeln inte skulle bli för mäktig och hota hennes ställning.⁵⁰ Risken att falla i onåd fanns.

Den växande byråkratin förändrade förvaltningskulturen och ledde också till högre kompetenskrav, vilket åsidosatte de högadliga. Officerarna hade normalt ingen eller obetydlig utbildning, medan de nyadlade ofta hade studerat flera språk, historia, filosofi och politik samt bekantat sig med hovliv och krigföring i Europa. De gjorde en så

Hertigdömet Södra Finlands vapen. Johan van Aveelen / Erik Dahlbergh. Stenhugggarmästaren och hans dräng i arbete med vinkelhake, träklubba och pikmejsel.

kallad peregrination, en bildningsresa. När de återvände vannlade de sig om att klättra på karriärstegen. De var flitiga, ambitiösa och anpassade sig lätt till förändring, vilket innebar att de utmanade adelsståndet. Högadeln ansågs konservativ och var mån om att bevaka sin makt-position och plats i kungens närhet.⁵¹ Inom högadeln uppstod spänningar och motsättningar. Den gamla högadeln ansåg att de som hade färska greve- och friherretitlar inte formellt tillhörde rikets maktelit; de saknade den gemensamma status som de aristokratiska släkterna fått genom att styra landet tillsammans med kungen i många sekel. Grupperingarna hade även olika målsättningar: de nyadlade strävade efter makt inom statsapparaten, medan aristokraterna ansåg att makten tillhörde dem och försökte hindra att regenten blev enväldig.⁵²

Gustav Adolf hade haft för avsikt att omgestalta Stads-holmens östra del efter en brand 1626. Han önskade att området skulle byggas »staden till ära och nytta» med målet att visa upp en rikare och mera välmående huvudstad, men därav blev inget.⁵³ De nyadlade hade å sin sida behov av att legitimera sin position på det sociala maktfältet. Det gjorde de med palats av mindre storlek, men med extravaganta inredningsdetaljer från Frankrike. Hade man fått avlagda kolonner av finländsk marmor i gåva av regenten hade man dessutom bevis på att man stod högt i gunst. Att adeln var involverad i projektet att försköna Stockholm framgår exempelvis av Axel Oxenstiernas ansökan om att få köpa en tomt för ett palats. Han uppgav att huset skulle byggas honom själv till nytta och staden till prydnad.⁵⁴ Byggnadsverksamheten blomstrade under 1600-talet trots att det ansågs opassande för högadeln att idka borgerliga näringar. Palatsen var viktiga investeringsobjekt och blev mittpunkten för adelns representation och sociala liv i Stockholm.⁵⁵

En bidragande orsak till kännedomen om adelns byggnadsverksamhet är planschverket *Suecia antiqua et hodierna* (1661–1716) av Erik Dahlbergh. Då det tillkom stod Sverige på höjden av sin militära makt och verket skulle visa landets högtstående byggnadskonst och långa his-

toria för högt uppsatta gäster och ambassadörer. Palatsen i verket överensstämde dock inte alltid med verkligheten – i planschverket gav de inte sällan intryck av att vara betydligt större och ståtligare. Bilden av landskapsvapnet för Söderfinland som visas i boken är placerat i stenhuggarmiljö med den i verket enda avbildade hantverkaren. Det är inte uteslutet att det är Antonius som stått som förebild och som fick visa att också stenhuggaryrket stod på en hög nivå i stormakten Sverige.⁵⁶

Högadeln innehade en stark position fram till reduktionen 1680 då en stor del av de gods som adeln fått indrogs av Karl XI för att förstärka kronans ekonomi. Därefter hade aristokratin inte längre möjlighet att bygga stora palats och ingen ställning att manifestera. Riksråden blev samtidigt nedgraderade till kungliga råd och kungen enväldig.⁵⁷ Nya sociala nätverk skapades och patronagesystemet uppstod med ömsesidigt beroendeförhållande mellan patron och klienter. Aristokratin knöt till sig adliga och icke adliga ämbetsmän för att framföra sina intressen. Systemet gav även adelns damer större inflytande.⁵⁸

Förändringarna i adelns maktposition ägde rum under en politiskt orolig tid då Sverige var tvunget att försvara sin stormaktsställning. Sverige allierade sig med Frankrike 1672, till en del för att freden med Danmark skulle bestå. Den svensk-franska alliansen ledde i förlängningen till att Frankrikes fiender slöt sig samman och förklarade Sverige krig. Svenskarnas motgångar i kriget som fördes i Tyskland väckte danskarnas hopp om att återta de områden som tillfallit Sverige i freden i Roskilde 1658. Med stöd från Nederländerna förklarade Danmark Sverige krig 1675. I det skånska kriget visade sig den svenska flottan vara svagare än den varit i mitten av seklet, men i striderna till lands hade man bättre framgång. I freden 1679 förblev Skåne svenskt. Östersjöpolitiken hade internationaliserats genom att sjömakterna England och Nederländerna blandade sig i de nordiska ländernas politik. Handeln med mastträd, järn, tjära och hampa var för viktig för att låta ett rike dominera Östersjön. Efter det skånska kriget var Sverige djupt skuldsatt och 1680 drog Karl XI in adelns jordegendomar. Därmed minskade adelns inflytande avsevärt och kungens politiska såväl som ekonomiska makt stärktes.⁵⁹ Det karolinska enväldet varade till 1718.

Trots bristen på krigsframgångar och ekonomiska resurser under 1600-talet önskade de svenska regenterna förvandla Stockholm till en huvudstad värdig en stormakt. Uppgiften föll på adelsmännens axlar. I och med att kungen bosatte sig permanent i Stockholm behövde de bostäder i huvudstaden för att kunna utföra sina åligganden och

bevaka sina intressen.⁶⁰ I enlighet med kungens förhoppning att palatset skulle överensstämma med rikets politiska ställning internationellt uppfördes flera praktfulla byggnader i närheten av det kungliga slottet. De palats som presenteras nedan tillkom under den livligaste byggperioden på 1600-talet. Av byggherrarna i det följande tillhörde Gustaf Soop, Per Brahe d.y. och Axel Oxenstierna högadeln sedan flera generationer. Jakob De la Gardie och Carl Piper erhöi också grevetitlar, men uppfattades som uppkomlingar inom aristokratin. Gemen-samt för dem alla var att de strävade efter att skapa och upprätthålla goda relationer till regenten.⁶¹ Deras slott och palats associeras även på ett eller annat sätt med marmorkolonner från Finland.

PALATSET MAKALÖS – RIKET OCH BYGGHERREN TILL HEDER

Ståtligast av de nya adliga byggena var palatset Makalös som tillhörde fältherren, greven och riksrådet Jakob De la Gardie (1583–1652). Han växte upp både i Reval och vid sin morfar Johan III:s hov. Han gick i sin fars, Pontus De la Gardies, fotspår och blev överste vid 18 års ålder. Där-efter följde den ena krigsframgången efter den andra. Han blev riksråd 1613 och åtta år senare utnämndes han i Gustav II Adolfs frånvaro till den högsta befattningen i svenska armén. Efter att han utnämnts till greve gifte han sig med Ebba Brahe som varit Gustav II Adolfs ungdomskärlek. I äktenskapet förenades den franska släkten De la Gardie med en av landets äldsta adelssläkter. Jakob gifte sig enligt givet mönster in i en socialt viktig grupp. Efter att Gustav II Adolf stupat 1632 blev han invald i drottning Kristinas förmyndarregering och kom följaktligen att samarbeta med Axel Oxenstierna som i praktiken fungerade som landets regent. Jakob De la Gardie intresserade sig också för rikets interna frågor och var en person att räkna med socialt, politiskt och ekonomiskt. Han hade gott affärssinne och tog väl hand om sina många egendomar. Enligt tidens sed markerades en hög samhällsställning med ett stenhus och hans palats skulle bli makalöst.⁶²

Som privat arkitekt och byggmästare anlätades Hans Jakob Kristler. Denne hade tidigt lämnat sin födelsestad Strasbourg och verkade som byggmästare i Livland innan han anställdes av De la Gardie. Palatset Makalös uppfördes 1635–1642 söder om Kungsträdgården alldeles vid Strömmen, mitt emot kungliga slottet. Det sträckte sig från platsen där Karl XII:s staty står i dag till nuvarande Operans östra sida.

Placeringen kan jämföras med palatsen vid Canal Grande i Venedig. Byggnaden hade två våningar, men under det höga taket med fall åt alla fyra håll fanns ytterligare tre och på takterrassen ett lusthus med utsikt åt alla håll. Fasaderna var rikt dekorerade med statyer som påminde om ägarens bravader i krig. Ovanför huvudportalen avbildades krigsguden Mars och på motsvarande plats på sjösidan havsguden Neptunus omgiven av delfiner. Bottenvåningen pryddes av en arkad med åtta korintiska kolonner på båda långsidorna. De tunna skulpturerna var av gulaktig slätpolerad marmor och de korintiska kapitälerna av sandsten.⁶³ De upptas i ett inventarium från 1649 under rubriken »Utan på huset»: »16 st:r Pelare aff huggen Finsk Marmorsteen, medh een Jernstångh fäst y Muren, för hwar Pelare.»⁶⁴ Förutom drott-

Palatset Makalös, Sigismund von Vogel, 1647. Kopparskicket graverades några år efter att palatset färdigställts. Till vänster är hantverkarna fortfarande fullt sysselsatta. Byggmästaren med sin hund övervakar arbetet.

ning Kristinas lusthus är Makalös den byggnad där det gått att spåra Vestlaxmarmor via inventarielistorna. Enbart det faktum att kolonnerna upptas i förteckningarna är ett tecken på deras fortsatta värde och betydelse som lyxartikel.

Den fasta inredningen är noggrant beskriven i nämnda inventarium. Dörrarna var av ek med intarsia i svart och rött trä. De viktigaste rummen hade spisar av polerad sten och golv och tak målade med historiska eller allegoriska motiv. Förgyllda detaljer bidrog till prakten.⁶⁵ Interiören förefaller trots allt ha varit sparsmakad i jämförelse med de nyadlade ämbetsmännens överdådiga inredningar enligt franskt mönster i slutet av 1600-talet (se s. 146). Det är framför allt storleken på palatset och den enastående fasaden som manifesterade ägarens och rikets storhet.

I ett tidigt skede av bygget, den 2 november 1635, slöts ett avtal om huggningen av arkadgalleriets kapital med bildhuggaren Hans Kriessen som fick 12 daler kopparmynt per styck för de sexton korintiska kapitälerna.⁶⁶ Några år senare, den 12 februari 1639, upprättades ett kontrakt med bild- och stenhuggaren Albrecht Dreyer om slipningen av sexton kolonnskäft.⁶⁷ Slipningen gjordes antagligen i samband med att kolonnerna sattes på plats. Hur Vestlaxkolonnerna kommit till Makalös är oklart, men De la Gardie kan ha fått dem av Gustav II Adolf som belöning för sina insatser i krig. Möjligt är att de kom från den rivna östra längen på Stockholms slott som hade »uthuggna pelare».⁶⁸ Det är anmärkningsvärt att Jakob De la Gardie fick så många kolonner att de räckte för två fasader, mot Strömmen och mot Kungsträdgården. Det fanns säkert flera riksråd som skulle ha tackat ja till några av dem.

Den rika utsmyckningen och kolonnerna signalerade att även adeln var arkitektoniskt och kulturellt bevandrad. Palatset som helhet manifesterade rikedom, och marmorkolonnerna visade att ägarna hade goda kontakter till kungahuset – ett budskap som Jakob De la Gardie säkert gärna förmedlade till aristokraterna. Han var visserligen framgångsrik överbefälhavare, riksråd och greve, och hans mor var dotter till Johan III och Karin Hansdotter. Men hans far, fransmannen Pontus De la Gardie, härstammade från en borgarsläkt, vilket inte accepterades av makteliten. Familjens släktavla konstruerades därför om och visade därefter att släkten härstammade ända från den heliga Birgitta.⁶⁹ Efter att ha gjort väl ifrån sig i ryska kriget 1609–1617 fick Jakob De la Gardie dessutom förläningar med rätt till skatteuppbörd.

Tack vare förvärvad egendom och en justerad börd kunde paret De la Gardie föra ett imponerande ståndsmässigt liv i palatset Makalös.⁷⁰ Parets vänskapsband med drottning Kristina ledde till att hennes kröningståg startade från Jakobsdals slott som tillhörde familjen.⁷¹ Antalet betjänter och hantverkare i deras palats uppgick till sammanlagt 80 personer. Middagarna följde ett visst mönster med sträng hierarki. Om det inte var fråga om en middag med inbjudna gäster satt fjorton personer inklusive värdparet vid huvudbordet, vid vilket man serverades tjugofyra rätter. Barberaren och hovmästaren som uppskattades högst bland tjänstefolket hade en plats vid värdparets bord. Antalet rätter för det övriga tjänstefolket berodde på vilken plats man hade i hierarkin. Skraddarens bord fick nöja sig med sex rätter. Det minsta antalet rätter var två. Hierarkin i matlagen avspelade fyraståndssamhället där alla hade sin givna plats och roll.⁷²

Efter Jakob De la Gardies bortgång 1653 övergick palatset till sonen Magnus Gabriel De la Gardie. Huset var då i dåligt skick, men av ett detaljerat reparationsförslag av byggnadsingenjören J. P. Kirstenius från april 1660 framgår att kolonnerna stod kvar. Trots förfallet imponerade palatset på Gerhard Stalhoffs samma år. Han ansåg att Makalös var den praktfullaste av alla byggnader i Stockholm, en verklig »fursteboning». I sin beskrivning av palatset nämner han portikerna som vilade på kolonner av sten.⁷³ Augustin von Mörsperg hade också han lagt märke till marmorkolonnerna i slottskyrkan i Tre Kronor 1592. Båda besökarna kom från Danmark och i deras ögon väckte Vestlaxkolonnerna åtminstone uppmärksamhet men kanske också viss beundran. Marmordetaljerna utgjorde en väsentlig del av prakten.

Vid tiden för Stallhoffs besök hade Magnus De la Gardie beställt flera ombyggnadsförslag, men de förverkligades inte. Delar av balustraden och flera spisar fördes däremot till Venngarns slott i Sigtuna som han ärvt av sin far. Även de lejon som varit infattade i balustraden flyttades till Venngarn, liksom golvplattor av olika slag.⁷⁴ Alla detaljer kom väl till pass vid utbyggnaden av slottet under arkitekt Jean de la Vallées ledning i slutet av 1660-talet.⁷⁵

Magnus De la Gardie avled 1686 på Venngarn. Innan dess hade Makalös indragits till kronan vid reduktionen 1680 och efter 1690 börjat användas som arsenal. Avsevärda förändringar gjordes under senare delen av 1740-talet. Arkaderna och portalerna revs och enligt Carl Hårlemans ritningar blev fasaden enkel och stram.⁷⁶ I det här skedet försvann kolonnerna av Vestlaxmarmor spårlöst. Under senare

delen av 1700-talet byggdes Arsenalen om till teater och 1825 brann byggnaden nästan ner till grunden.⁷⁷

AXEL OXENSTIERNAS BESVIKELSE

Axel Oxenstierna (1583–1654) tillhörde en av rikets äldsta adelssläkter och som rikskansler och förmyndare för drottning Kristina var han den mäktigaste. Liksom andra samtida adelsmän önskade han få finländsk marmor till sina byggen.

Tidö slott uppfördes 1625–1641 med avbrott och ombyggnader. På 1630-talet började Oxenstierna intressera sig för marmorbrottet i Vestlax och möjligheten att återuppta verksamheten. Han var friherre till Kimito och hade besökt orten 1623.⁷⁸ Som framgått hade både Karl IX och Gustav II Adolf försökt hålla liv i marmorbrytningen i Vestlax i början av 1600-talet, men kort därefter hade verksamheten lagts ner.⁷⁹ Palatset Makalös var också under byggnad och om De la Gardie redan fått marmorkolonnerna kände Oxenstierna säkert till det. Det är också troligt att han sett marmorkolonnerna i slottet Tre Kronor, men det fanns ingen som kunde skänka bort marmordetaljer efter att kungen hade stupat. Att återuppta brytningen i Finland var en möjlighet att få eftertraktade kolonner.

När Axel Oxenstierna efter flera krigsår i Tyskland återkom till Tidö slott 1636 var han missnöjd med hur byggnadsarbetena framskridit och lät riva en hel del. Byggnadsverksamheten fortsatte efter ett kort uppehåll enligt Simon de la Vallées ritningar.⁸⁰ Becksjudare Johan Hieronymus Altendörffer som befann sig i Kimito hade uppenbarligen bekantat sig närmare med stenbrottet och föreslog 1637 för Oxenstierna att en vallonsk mästare bosatt i Eskilstuna skulle skickas till Vestlax för att hugga trappor, kolonner och annat finare stengods samt lära upp unga pojkar.⁸¹ Det ledde till att friherren samma år uppmanade sonen Johan Oxenstierna att under sin resa till Finland undersöka möjligheterna för marmorbrytning.

Johan Oxenstierna redogör för resultatet av besiktningen i Vestlax i ett brev daterat den 12 juli 1637 på Meldola gård i Pemar. Han berättar att han sänt stenhuggaren mästare Hindrik från Sverige till stenbrottet men denne hade vägrat åta sig arbetet eftersom det skulle ta för lång tid att komma åt marmorn. Gråberget måste avbrännas till ett djup på omkring 2,70 meter och han hade endast redskap för att hugga marmor. Det skulle bli dyrt och ta åtminstone en månad. Så länge kunde

han inte vänta.⁸² Som orsak till Hindriks brådska uppges arbetet på en portal – möjligen på Tidö slott där byggnadsarbetet pågick.⁸³ Axel Oxenstierna konstaterar i sitt svarsbrev att han måste nöja sig med Gotlandssten om det inte gick att få marmor från Kimito. Han ber dock sonen ännu en gång undersöka berget och möjligheten att bryta marmor.⁸⁴ Den 2 augusti berättar Johan följande om Vestlax för sin far: »Om stenbruket kan jagh så mycket skriffva att ther väl något till marmorsten finnes, men det besta ähr kalkberget, hvarom jagh menar att jagh vill göra en förordningh förähn jagh bortreser.»⁸⁵ En förordning var kronans sätt att säkerställa att gällande regler följdes.

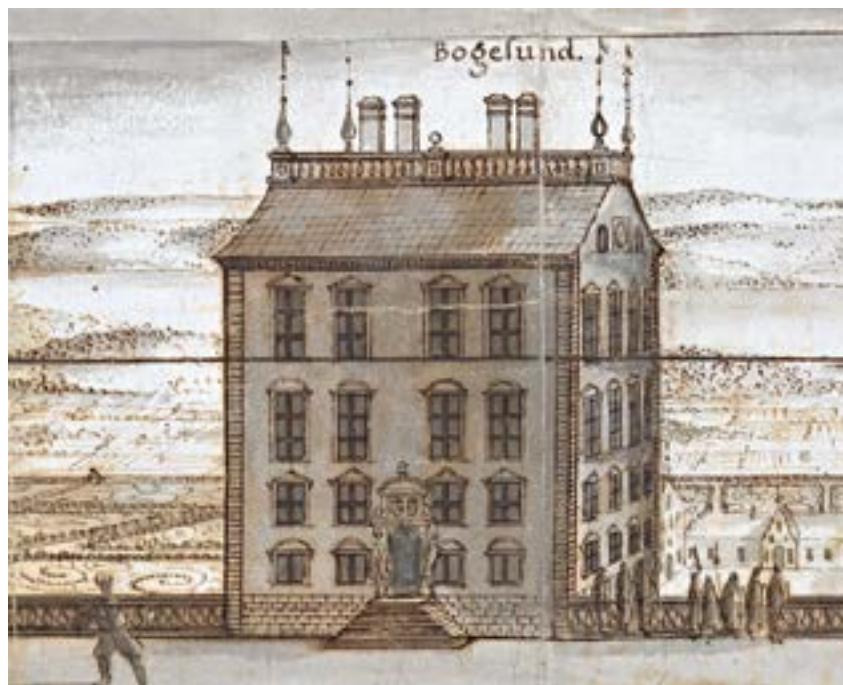
Axel Oxenstierna,
porträtt Michiel Janszoon
van Miereveld, 1635.
Oxenstierna är klädd i
den moderiktiga stora
spetskragen.

Under de följande åren underrättade Altendörffer Axel Oxenstierna om den vackra och goda, vita kalkstenen i Vestlax. År 1641 besökte David Friederich Siegroth, assessor i Bergskollegiet, stenbrottet. Han uppger att han hittat en vacker vit »alabaster» och föreslog för Oxenstierna att en mästare skulle anställas och att en stuga och smedja borde byggas.⁸⁶ År 1660 undersöktes marmorberget igen på uppdrag av Bergskollegiet men också denna gång kom man till slutsatsen att brytningen skulle bli för dyr. Samma år befallde Johan Oxenstiernas änka, grevinnan Margareta Brahe, att det skulle göras en ny undersökning av både kalk- och marmorfyndigheterna; hon ansåg det oroande att den nytiga kalkbränningen skulle upphöra.⁸⁷ Resultatet av undersökningen känner man inte till.

När Axel Oxenstierna försökte återuppta verksamheten vid stenbrottet på 1630-talet var han Sveriges högst uppsatta ämbetsman. Drottning Kristina var fortfarande omyndig och Gustav II Adolf hade stupat några år tidigare vilket betydde att han i praktiken styrde landet. Att marmorbrytningen i Vestlax inte kunde återupptas måste i hans position ha varit svårt att acceptera: den nyadlade Jakob De la Gardie hade fått kolonner av finländsk marmor till sitt palats medan han fick nöja sig med grå Gotlandssten. På 1640-talet inledde Oxenstierna arbetet med två flygelbyggnader på Fiholm, men någon huvudbyggnad uppfördes inte. Därtill förstörades Jäders kyrka med ett gravkapell för släkten Oxenstierna. Omkring tio år senare började Oxenstiernska palatset i närheten av kungliga slottet i Stockholm byggas, men i och med att Axel Oxenstierna avled 1654 stannade arbetet upp. Den flygelbyggnad som hann uppföras är statligt byggnadsminne.

BOGESUND OCH MÄLSÅKER

Per Brahe d.y. (1602–1680) på Bogesund och Gustaf Soop (1624–1679) på Mälsåker slott tillhörde börsadeln. Brahe d.y. hörde till Gustav II Adolfs gunstlingar, men efter kungens död drog han inte jämt med Axel Oxenstierna och förvisades till Finland. Där var han generalguvernör i två omgångar, 1637–1640 och 1648–1651. När Per Brahe d.y. anlände till Finland första gången bosatte han sig på Åbo slott. Hans familj hade redan tidigare band till Kimito som hans far hade fått 1569 som ersättning för en omstridd förläning i västra riksdelen. Redan efter två år återgick Kimito till kronan, men Brahe kände troligen till att marmor bröts på Kimitoön.⁸⁸

Bogesunds slott, teckning Erik Dahlbergh. Det bevarade postamentet (s. 138) har troligen ingått i den skissaktigt tecknade portalen i mitten av fasaden.

Brahe d.y. hade ärvt Bogesund i nuvarande Vaxholms kommun av sin far som köpt gården 1620. Han visste antagligen att både Jakob De la Gardie och drottning Kristina fått återanvända kolonner av finländsk marmor. Han ville inte vara sämre när han i slutet av 1640-talet lät uppföra ett nytt slott invid den gamla gården i Bogesund. I slottet har ett postament för en kolonn bevarats som antagligen hört till huvudportalen. Det kan han eventuellt ha tagit med från Åbo. En annan möjlighet är att drottning Kristina fungerade som mellanhand eller att han fick portalen av henne; hans kontakter till kungahuset var då goda.⁸⁹ Kristina bidrog till att han utnämndes till riksdrots (president för Svea hovrätt) 1640.⁹⁰

Postamentet och basen för kolonnen är huggna av samma marmorstycke. Det rektangulära postamentet är 80 cm högt och bredden på sidan vid nedre kanten 50,5 cm. Utgående från basen (H 19 cm, Ø 33 cm) var tjockleken på kolonnskftet nästan densamma som på skaftet i Täby kyrka. Marmorn är grå- och vitrandig med mycket små röda inslag. Det visar att även nästan helt vit sten använts för utsmyckning av slotten. Piedestalen har stått ute och ytan har vittrat, vilket gör att de karakteristiska knölna framträder väl.⁹¹ Arkitektoniskt var Bogesunds slott betydligt enklare än palatset Makalös. Endast portalen

Postament på Bogesunds slott. Basen för en kolonn är vänd mot väggen och därför osynlig. Den gråvita arkitekturdetaljen är den största i sitt slag som vi har tillskrivit Vestlax. Foto: Krister Engström.

avslöjade riksdrots Per Brahe d.y.:s rang och nära kontakt till kungahuset.

Det var Johan III:s hovmarskalk Hans Åkesson Soop (1552–1619) som köpte Mälsåker på Selaön i Mälaren 1608 och lät bygga ett rektangulärt stenhus i två våningar.⁹² Sonsonen, riksrådet Gustaf Soop lät förstora slottet enligt arkitekten Nicodemus Tessin d.ä.:s ritningar. Slottet fick då sin nuvarande utformning och stod klart i slutet av 1670-talet. Kapellet på Mälsåker har genom en undersökning av murbruket 1990–1991 daterats till 1650-talet och inte till början av seklet som man tidigare trott.⁹³ I kapellet, som fortfarande i stort sett är intakt, finns fyra kolonner och ute på gården under ett solur finns två kolonnndelar, så kallade strumpor.

Efter Olssons undersökning (1940) har marmordetaljerna i både Bogesund och Mälsåker slott tillskrivits Vattholma; han ansåg att arkitekturdelarna på Mälsåker hörde till gruppen »samma rödaktiga marmor» som saknade proveniens.⁹⁴ Inga tidigare geologiska undersökningar av kolonnerna har spårats. I september 2021 granskade vi

marmordetaljerna och anser att färg, struktur och de för blotta ögat synliga knölna motsvarar kännetecknen för Vestlaxmarmor.⁹⁵ Kolonndelarna på gården reviderade vi också till Vestlax. Enligt Smeds uppvisar de inga likheter med marmor från Vattholma.⁹⁶ Detta utesluter inte att de kan ha huggits i Vattholma. Men varifrån kolonnerna och kolonndelarna kommit till Mälsåker är en svårare fråga.

Kolonnerna har av allt att döma inte huggits om, men antagligen återanvänts eftersom de är kantstötta. Den till höger från ingången

Mälsåker slott. Fyra kannelerade kolonner bär upp valven i kapellet. De toskanska kolonnerna har bekräftats härstamma från Vestlax. Foto: Krister Engström.

sett är 258 centimeter hög (skaftet H 197 cm, Ø 54 resp. 46 cm) och kolonnskäften är kannelerade (räfflade). Två kapitäl har fembladiga blommor och två har fyra blad som bildar en på kant stående kvadrat. Liknande bladdekoration återfinns på kapitälet på kolonnerna i Uppsala domkyrka (se bild s. 105). Kolonnskäften är gjorda med stor precision. I Nordiska museets samlingar finns två kapitäl som är huggna av samma marmor som kolonnerna på Mälsåker. Det ena har samma dimensioner som kapitälen i Mälsåker. Samma slags sten har även hittats vid utgrävningarna vid Stockholms slott.⁹⁷ Det tyder på att det möjligen funnits flera kolonnskäft som gått förlorade.

Kolonndelarna (H 107, Ø 58 resp. 53 cm) på gården är dekorerade med beslagsornamentik och fyr- och fembladiga rosor. Enligt Olsson härstammar de från kyrkan på Stockholms slott där de utgjorde de nedre delarna av de kolonner som byttes ut till monoliter vid ombyggnaden. Han förmodar att de skaft som försvunnit var slätpolerade.⁹⁸ Kolonndelarna på Mälsåker uppvisar påfallande likheter med de rikt dekorerade kolonner som finns på innergården i Schlesiska Wawel (Piastdynastins slott i Brieg, i dagens Polen).⁹⁹ I Brieg är kolonnskäften visserligen försedda med vinrankor, men under 1500-talet förekom olika kombinationer; på domstolsbyggnadens fasad i Brügge har till exempel dekorerade strumpor kombinerats med kannelerade skaft. Förebilderna för denna dekorationsstil kan ha hämtats från en mönsterbok eller av Franciscus Pahr.

Konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg förmodade i slutet av 1940-talet att kolonnerna och kolonndelarna på Mälsåker var gjorda för Uppsala slott under Johan III:s tid: »Det ornerade cylinderpartiet har ursprungligen utgjort 'strumpa' till kolonnen och har med ringen uppåt varit inpassat mellan det kannelerade skaftet och basen.»¹⁰⁰ Diametern inklusive ringen (56 cm) på kolonndelarna och det uppmätta kolonnskäftets diameter (54 cm) visar att de kan ha hört ihop. Lundberg preciserar inte var kolonnerna stått i Uppsala slott. Slottet stod färdigt 1616 och inga större förändringar torde ha gjorts före branden 1702.¹⁰¹ Det kan dock inte uteslutas att kolonnerna skulle

Mälsåker slott, kolonndelar som postament för ett solur. »Strumporna» är dekorerade med bältsornamentik. En beläggning av växtlighet har lagt sig på den största delen av ytan. Vi har reviderat kolonntrumorna från Vattholma till Vestlax. Foto: Krister Engström.

Familjen Piasts slott i Brieg, kolonnerna på borggården. Strumporna är smyckade med förfinad bältsornamentik och kan ha utgjort förebild för motsvarande kolonndelar i Mälsåker. Foto: Eva Johansson.

ha kommit till Uppsala 1577 då Antonius levererade huggen sten till slottet eller senare. I en idé till sektionssritning över södra flygeln på 1580-talet av Lars Gezelius är kannelerade kolonner utan nedre kolonn-delar inritade i övre kungsvåningen.¹⁰² Kolonnerna i kapellet på Mälsåker kan möjligen ha stått där och aldrig hört ihop med de dekorerade kolonn-delarna på gården och de två i Museum Tre Kronor. Varken Olssons eller Lundbergs tolkningar grundar sig på samtida belägg.

Det förefaller dock mera trovärdigt att marmordelarna kom från slottet Tre Kronor. Liksom Brahe d.y. hade Gustaf Soop goda förbindelser till drottning Kristina och han var kammarherre hos henne när kapellet på Mälsåker byggdes. Drottningens givmildhet och slösaktighet är väl känd, och hon var eventuellt också frikostig med att skänka bort byggnadsdetaljer från slottet Tre Kronor. Som konstaterats renoverades paradvåningen före hennes trontillträde, och hennes far Gustav II Adolf gjorde mera grundläggande ingrepp för att åtgärda förfallet. Det återstår för kommande forskare att försöka reda ut var kolonnerna och kolonn-delarna ursprungligen stått och när de kommit till Mälsåker slott.

Med slotten manifesterade högadeln sin makt. Marmorportalen på Bogesund och marmorkolonnerna på Mälsåker slott var en bekräftelse på ägarnas position och nära relation till regenten. Kolonnerna i kapellet på Mälsåker hör till de få som bevarats i sin helhet. Från bas till kapitäl är kolonnerna ett exempel på synnerligen fint hantverk från 1500-talet. Av portalen på Bogesund finns tyvärr endast en väderbiten piedestal kvar, men även den talar om att Vestlaxmarmorn var eftertraktad av högadeln som ännu i mitten av 1600-talet hade en rätt säker position inom alla samhällsområden. Läget skulle dock förändras, de så kallade uppkomlingarna inom ämbetsmannakåren började i allt högre grad gynnas till exempel med kungliga förläningar.¹⁰³

KUNGLIG GÅVA TILL NYADLADE CARL PIPER

Carl Piper (1647–1716), greve och kungligt statsråd, kom från en rik ämbetsmannasläkt. Han adlades 1679 i samband med att han fick tjänst i Kammarkollegiet där han arbetade med den nära förestående reduktionen. Kung Karl XI hade stort förtroende för honom och Piper hann utnämnas till kansliråd innan Karl XII besteg tronen 1697. Knappt hade den nye kungen installerats innan Piper upphöjdes till friherre och greve. Samma år utnämndes han till kungligt statsråd.

Pipers äktenskap utgjorde en resonemangsallians: hustrun Christina Törne medförde rikedom och ekonomiskt kunnande från sitt borgarhem medan Carl, son till en häradshövding, bidrog med anseende och politiskt kunnande. Det innebar att han då och då syntes i kungens närhet. Han hade adlats för sin flit, men uppfattades som en uppkomling av bördsadeln. Pipers mål var att avancera i hierarkin, vilket han lyckades väl med. Av sin samtid uppfattades han som obildad och maktlysten, och som en person som utnyttjade sin position till det yttersta. Hans arbete med reduktionen gjorde honom speciellt illa omtyckt av höga-

Carl Piper, porträtt av David Kock efter David Klöcker Ehrenstrahl, oljemålning på duk, 1600-tal. Piper utnämndes till kungligt råd och kunde klä sig i rött som tecken på att han stod kungen nära. Han bär peruk vilket var högsta mode på 1600-talet.

Petersenska huset, Gamla stan, interiör. Baserna och kolonnskäften är troligen de som Karl XI skänkte åt Carl Piper i slutet av 1600-talet. De ursprungliga kapitälerna torde ha varit av jonisk kolonnordning. Foto: Krister Engström.

deln.¹⁰⁴ Men efter hand som Pipers ställning blev mer betydande började allt fler vända sig till honom för att få sina ärenden framförda till kungen. Många, även högadliga, gick via hustrun Christina och hennes släkt för att öppna dörrarna till Carl Piper. De blev ett centralt politiskt par under cirka tio år efter att Karl XII tillträtt tronen.¹⁰⁵

I slutet av 1600-talet bodde Piper med hustrun Christina i det palats som numera är känt som Petersenska huset, namngivet efter handels-

mannen Herman Petersen i slutet av 1700-talet. Paret Piper hade fått palatset i bröllopsgåva av Christinas far Olof Hansson Törne 1690.¹⁰⁶ I samband med Tessin d.y:s omfattande ombyggnad av slottskyrkan i slottet Tre Kronor på 1690-talet skänkte Karl XI dubbelkolonnerna som omgett kyrkoportalen till sin gunstling Carl Piper.¹⁰⁷ Av en rekonstruktionsritning av portalen framgår att kolonnerna varit placerade på yttre sidan om pilastrarna. I Museum Tre Kronor finns ett postament med en lilja som har stått under den ena försvunna pilastern, den andra har lämnats där den hittades vid utgrävningarna (se bild s. 94).¹⁰⁸ Marmorkolonnerna förmedlade Pipers sociala status och förbindelser till kungen. Att han lyckades bli del av regentens sociala nätverk avspeglade sig även i de sex döttrarnas namn. De första fick namn

Rekonstruktion av portalen till slottskyrkan i Stockholms slott, Jean de la Vallée, antagligen från 1600-talet. Av bilden framgår hur postamentet och dubbelkolonnerna varit placerade innan de restes i Petersenka huset.

efter släktingar, men när fadern steg i makthierarkin fick de kungliga namn. Detta var ett sätt att visa lojalitet.¹⁰⁹ Kungens gåva förutsatte i allmänhet också en gengåva som kunde vara förväntad lojalitet.

Piper behövde ett representativt hem som motsvarade ägarens samhällsställning. Palatset inreddes med möbler, textilier och konstföremål som arkitekt Nicodemus Tessin d.y. beställt från Frankrike i samband med renoveringen av huset. Fyra vävda tapeter har bevarats och visar hur inredningsidealen ändrades i och med att förebilderna för ståndsmässig inredning inte längre kom från Spanien utan från Frankrike. Enligt Tessin var det viktigt att tapeter och möbelklädsel hade en enhetlig färgsättning. Spegelarna och lampetterna hade tillverkats i Italien.¹¹⁰ I den här eleganta miljön passade fyra färggranna kolonner väl in. De medförde kunglig glans och visade att den nya ägaren hörde till kungens inre krets. Ingen som trädde in i förstugan kunde undgå att märka kolonnerna av Vestlaxmarmor. Hörde besökaren till bördssadeln väckte kolonnerna antagligen mera avund än beundran. I dessa sociala kretsar hade paret Piper inte varit särskilt ansedda, men efter reduktionen gällde andra regler. Nu kunde man också uppnå en hög ämbetsmannapost genom kunskap och flit.

Kolonnerna står i dag i den restaurang som är inrymd i den tidigare förstugan i Petersenska huset (bild s. 144). De orange-röda kolonnskäften är återanvända, medan kapitälerna troligen har gjorts senare. Liksom i alla undersökta kolonner förekommer den mjuka veckningen även här. Skäften är väl polerade och formade med otrolig precision. Vid en granskning den 12 juni 2022 uppmätte jag tre av dem; den fjärde är delvis inbyggd i bardisken och nedre delen svåråtkomlig. Diametern i nedre och övre kanten är densamma på de uppmätta kolonnskäften (40 resp. 34 cm). Skäften är exakt lika höga (243 cm), men höjden kan ha justerats i samband med flyttningen. Ett av skaften har skadats i något skede. De har med skicklighet lappats med inlagda smala rätvinkliga bitar av samma marmor. Det är möjligt att arbetet gjorts redan vid stenbrottet. Poleringen avviker från exempelvis kolonnerna i Katarina Jagellonicas gravmonument. Eftersom kolonnerna i Piperska palatset hade stått utomhus över hundra år innan de togs ner är det möjligt att det fanns behov att slipa och polera dem innan de restes på nytt. Poleringsmedlet verkar dock ha varit ett annat än det som användes på 1500-talet, så de kan ha behandlats långt senare. Oberoende av när slipningen skett har den delvis bitit på silikatknölna. Materialets färg, struktur och knölar samt dokumenten tyder på att de härrör från Vestlax.¹¹¹

Det var Clas Åkesson Tott som ägde palatset före Christina Pipers far. Från hans tid härstammar en rumsdisponering uppgjord 1666, av vilken det framgår att det ursprungligen fanns en smal förstuga i bottenvåningen. Konstvetare Claes Ellehag menar att den sannolikt utvidgades till en hall med fyra marmorkolonner under Totts tid.¹¹² Med tanke på kungens gåva är det dock mera troligt att den förstora- des först i början av 1690-talet.

Förutom palatset vid Munkbron lät Piper bygga ett palats på den intilliggande tomten som han köpt 1694. Dessvärre har både räkenskaper och ritningar från dess byggnadstid försvunnit.¹¹³ Enligt Ellehag var det nya palatset troligen enkelt inrett och aldrig menat som bostad för familjen utan hyrdes ut. Piper insåg också att deras samhällsställning och ståndsmässiga leverne även förutsatte en lantgård. Han uppförde två enklare hus och anlade en storslagen barockträdgård på Kungsholmen. Anläggningen var betydligt mindre än börsadelns gods men användes på samma sätt för rekreation.¹¹⁴ Platsen för trädgården kallas Piperska muren i dag.

Piper deltog i stora nordiska kriget med Karl XII och dog i rysk fångenskap 1716.¹¹⁵ Pipers änka bodde kvar i palatset som stannade i familjens ägo till 1753 då kung Adolf Fredrik köpte huset. Tre år senare övergick det till Herman Petersen, direktören för Ostindiska kompaniet. Palatset är numera fideikommiss och fortfarande i släkten af Petersens ägo.¹¹⁶

Enligt min kännedom har ingen tidigare noterat att kolonnerna i Petersenska huset tidigare stått i Stockholms slott och att de hugits av finländsk marmor. Lika lite har de associerats med makt och kunglig gunst. De bevarade kolonnerna visar i första hand att Johan III placerade de rödaste kolonnerna i portalen till slottskyrkan för att understryka att det var fråga om en kunglig helgedom av rang. Man kan dock konstatera att materiell rikedom, som återanvända kolonner, ändå inte räckte för att nå den mest eftertraktade sociala scenen – för Pipers del högadelns krets.

MARMORKOLONNEN I TÄBY KYRKA

Efter reformationen hade kyrkornas inredning blivit rätt asketisk. De många altarna försvann och det tog tid innan gravkapellen tog form. På 1600-talet började regenterna förse kyrkorna med dyrbara inredningsdetaljer. En stor mängd krigsbyten från trettioåriga kri-

get bidrog till utsmyckningen av kyrkor som hade en nära koppling till gåvogivaren.

I samband med ombyggnaden av slottet Tre Kronor på 1690-talet skickade Karl XI som nämnt kolonnerna av finländsk marmor från slottskyrkan till tyska församlingen i Karlskrona, medan predikstolen och andra inventarier skänktes till Täby kyrka. Slottsfogden på Stockholms slott Göran Stiernhoff, hemmahörande i Täby, fungerade som mellanhand. Predikstolen, som i slottskyrkan stod på en murad

Predikstolen i Täby kyrka, skänkt av Karl XI till Täby församling på 1690-talet. Foto: Krister Engström.

Kolonnen är ett exempel på fint stenhuggarhantverk och röd »ren» sten, det vill säga utan föroreningar, från Vestlax. Foto: Krister Engström.

fot, står i Täby kyrka på en kolonn (H 155 cm, skaf-tet 90 cm Ø 34 cm resp. 29 cm) som enligt tidigare forskning använts som solvisare. Kolonnen har möjligen haft sin plats i övre trädgården söder om slottet Tre Kronor.¹¹⁷

Kolonnen i Täby kan ha tagit modell av liknande kolonner i Serlios arkitekturverk. I båda fallen är kaneleringen uppdelad; räfflorna på nedre delen av kolonnerna skiljer sig från den övre delen.¹¹⁸ I Täby är sockeln profilerad och soluret är inristat på övre sidan av kapitälet. Sockenskri-varen beskriver soluret 1763, efter att predikstolen hade flyttats från den södra sidan till den norra: I tre hörn står Anno MDLXXXII och i det fjärde hörnet SA GOER J. W. B. som Hahr tolkar som »så gör jag Willem Boy». I den yttre ringen är följande text inhuggen: »WACHTER IDER IFRA SYNDEN, TY TIDEN AER KORT OCH DOEDEN SNEL» (Vakta eder ifrån synden, ty tiden är kort och döden snabb). Klockslagen från fyra på morgonen till åtta på kvällen och Johan III:s initialer I. R. S. (Johannes Rex Suecorum) är inristade i en ring som omger Vasavapnet i mitten.¹¹⁹ Soluret är inristat 1582 och enligt belägg fick Täby församling predikstolen 1692.¹²⁰ Kolonnen är otroligt välbevarad, vilket talar emot uppgiften att den skulle ha stått ute i hundra år. Den profilerade foten tyder på att den ursprung-ligen kan ha tjänat som postament för en staty.

Vid undersökningen 2021 bedömde Smeds att kolonnen i sin helhet med stor sannolikhet är hug-gen av marmor från Vestlax.¹²¹ Kolonnskaf-tet är på grund av sin ringa storlek praktiskt taget det enda Vestlaxföremålet med nästan enbart homogent rödaktig marmor. Det innebär att föroreningar i form av knölar saknas. I de mörkaste partierna kan dock enstaka mörka biotitkorn iakttas, precis som i kolonnerna i Uppsala domkyrka (bilder s. 104 f.). Vid granskningen 2021 kunde vi konstatera att i syn-nerhet kolonnskaf-tet är ett exempel på synnerligen

fint stenhuggararbete, både i fråga om material och exakthet i utförandet. Kolonnen fyller än i dag sin funktion som prydnad i kyrkan. På 1600-talet förmedlade den därtill kunglig glans. Den medeltida kyrkan fick en tidsmarkör från Vasatiden och därmed en rikare historia.

VESTLAXKOLONNER TILL HAGA SLOTT PÅ 1800-TALET

Balkongen vid entrén på Haga slott i Solna bärs upp av fyra parställda marmorkolonner, som också före Smeds och min granskning har tillskrivits Finland. De hör med stor sannolikhet till de kolonner som stått i slottskyrkan i Stockholm och som Karl XI skänkte till tyska församlingen i Karlskrona i samband med ombyggnaden.¹²² I april 1694 skriver Nicodemus Tessin d.y. till kungen:

wijd Skiepz bron ligger ett Skiep uthj hwilcket man i morgon skall begynna att inlasta een dehl af dhe Colloner och Piedestaller som här i Slåtz kyrckian hafwa stått hwilcka nu till Carls Crona efter Kongl: Majjt:ts nådigste skriftel: befallningh skohla transporteras iembwähl resten sedan skall afhemptas med een Galiot [...].¹²³

Det framgår att en del av kolonnerna och piedestalerna lastades på ett skepp vid Skeppsbron och resten skulle transporteras med ett mindre fartyg. Drygt ett år senare, den 9 juli 1695, begärde dock Amiralitetskollegiet dem tillbaka eftersom man fått kännedom om att de inte passade.¹²⁴

I sände Oss tillbakare dhe Steen Columnner hwilka stådt för detta här i Slotts kyrkian, och I begärt att få betiäna Eder af wid den tyska kyrkian i Carlsrona, medan wij nu mera erfahre at samme Columnner där intet skohle wara tiänlige.¹²⁵

Inga belägg har dock påträffats som skulle visa att kolonnerna skickades tillbaka och var de i så fall hamnade. Två år senare, 1697, lades grundstenen för Tyska kyrkan i Karlskrona. Det hade således i ett tidigt skede stått klart att kolonnerna inte var lämpliga. Av Daniel Juslenius avhandling 1700, skriven kort efter den stora slottsbranden i Stockholm, framgår att det var allmänt känt att kolonner från Vestlax tidigare fanns i slottskyrkan i Stockholm.¹²⁶ Det visar att kolonnerna tagits ner före branden.

Haga slott, entrén.
Kolonnerna är huggna
av Vestlaxmarmor och
är troligen fyra av de 14
kolonner Gustav IV Adolf
köpte från Karlskrona.
Foto: Eva Johansson.

Karlskrona brann 1790 och av kyrkan återstod endast de svårt skadade yttermurarna. Med anledning av branden fick arkitekten Olof Tempelman i juli 1791 order att resa till staden för att ge ett utlåtande om kyrkans tillstånd och om reparationsbehovet. Han föreslår att de

fyra pelarne utanför ingången, två runda, två fyrkantiga, böra nu uppföras, då det mesta af kapitälerna och stycken af kolonnernas lif [skaft] ligga nedre vid kyrkan, alldeles tillhuggna och färdiga. Församlingen äger i sitt förråd 14 st. ditskänkta marmorkolonner och därtill 9 st. kapitäl, lika många baser m. m., men hvilka i anseende till sin otillräckliga längd ej kan nyttjas på annat sätt, än att därmed framdeles dekorera altaret och Öppningarne till de stora nieher eller utbyggnaderna.¹²⁷

Så här långt går det bra att följa kolonnerna, som Tessin d.y. uppgett att var gjorda av finländsk marmor. Elva år senare, 1802, hittas följande information i Haga slotts räkenskaper under »inköp av diverse»:

14 st. Colonner med kapitäl och Baser af finsk marmor, köpte från Tyska församlingen i Carlskrona dit de blifvit förde i Gustaf Adolfs tid från Pohlen dit de kommit i Konung Sigismunds tid från Finnland.¹²⁸

I marginalen har antecknats att marmordelarna ligger vid gamla arsenalen i Stockholm.¹²⁹ För kolonnerna och de övriga delarna betalades 420 riksdaler den 24 oktober 1802.¹³⁰ I förteckningen över stenhuggeriarbeten på Haga slott upptas för slottstenhuggare Johan Adolph Göthes räkning 480 riksdaler för omhuggning, slipning och polering av fyra kolonner 1803. Det framgår också att kolonnerna transporterats från arsenalen till Göthes verkstad.¹³¹ Det är troligt att Gustav IV Adolf (regent 1792–1809) köpte kolonnerna för Haga slott som uppfördes enligt Carl Christoffer Gjörwells ritningar 1802–1805. Redan ett år efter påbörjat byggnadsarbete stod marmorkolonnerna i entrén på plats. Konstvetare Ursula Sjöberg menar att de torde ha utgjort en utgångspunkt för planlösningen. Hon uppger också och att de före branden använts i Tyska kyrkan i Karlskrona, vilket inte överensstämmer med ovannämnda brev från Amiralitetskollegiet och Tempelmans iakttagelser.¹³² Enligt min mening är det mera troligt att de blivit liggande i kyrkans lager.

Anteckningen i räkenskaperna om Sigismund och Gustav II Adolf är dock förbryllande. Sigismund var kung av Polen 1587–1632, samt av Sve-

rige 1592–1599 och Gustav Adolf stupade 1632. Som tidigare framgått är det möjligt att Sigismund förde kolonner av Vestlaxmarmor till Polen eftersom han gärna använde rött stenmaterial i sina byggnadsprojekt. De kan ha levererats direkt från stenbrottet, men i fogderäkenskaperna i Finlands riksarkiv nämns inga frakter till Polen. Transporten kan visserligen ha skötts av polska fartyg eller av riksmarskalk Klas Fleming (d. 1597), överamiral och ståthållare över Finland och Estland, och en av Sigismunds förtrogna. Det är fullt möjligt att Fleming bistått med marmortransporter och i så fall kan frakten ha betalats i Polen. Den sista skutlasten med huggen sten till Stockholm levererades enligt fogderäkenskaperna 1594 (se bilaga s. 182). Det var samtidigt den enda frakten under Sigismunds tid som svensk regent. Han kunde givetvis även ha omdirigerat lasten innan han återvände till Polen. Däremot förefaller det ologiskt att kronans krigsbyte skulle ha bevarats i Tyska kyrkans lager i Karlskrona. Dessutom tillhörde området Danmark på Gustav II Adolfs tid.

För att eventuellt hitta belägg för att finländsk marmor exporterats till Polen undersökte jag hösten 2022 tillsammans med arkeolog Hubert Kowlaski fynd i marmor som han påträffat i Wislafloden utanför Warszawa. Kowalski och hans dykargrupp hade där funnit en pråm med arkitekturdetaljer som svenska armén hade haft för avsikt att forsla till Sverige via Danzig under polska kriget 1655–1660.¹³³ Inga fragment av marmor från Vestlax fanns dock bland fynden. I en inventeringslista över de krigsbyten som tagits från Warsawa 1656 ingår »4 st Pelare af Marmor deer Koppar Beleten stodo uppå.¹³⁴ Det var knappast de kolonner som hamnade på Haga slott. Det krävs ytterligare forskning för att få klarhet i nämnda regenters delaktighet i leveranser av marmordetaljer från Sverige till Polen och tillbaka till Sverige igen. Om uppgifterna i Haga slotts räkenskaper stämmer var Vestlaxkolonnerna praktpjäser med så högt ekonomiskt och symboliskt värde att det lönade sig att flytta dem av och an i Europa.

Vid vårt besök på Haga i november 2022 kunde Smeds bekräfta att marmorkolonnerna (H 357 cm, skaftet 290 cm, Ø 44 cm i nedre kanten) vid entrén kommer från Vestlax.¹³⁵ Marmorn innehåller de knölar som karakteriserar det övriga materialet. På kolonnen längst till höger finns därtill en liknande omböjning som i berget vid stenbrottet i Vestlax (bild s. 35). Det vänstra kolonnnskaftet skiljer sig dock från de övriga i ett hänseende: det har vittrat en aning på framsidan uppe till höger. På baksidan av samma kolonnnskaft finns utbuktningar som troligen också

kommer att vittra sönder inom en snar framtid. Det är förvånade att förändring finns på baksidan dit väder och vind inte borde nå. Kanske det är detta fenomen Tessin d.y. menade när han talade om att kolonnerna »wedh fuchtig Wäderleek mycket af sigh wädskar».¹³⁶ Alla fyra kolonnskäften är väderbitna och sträva på framsidan medan sidorna mot väggen bättre har bevarat sin släthet och glans. Två kolonnskäft har lappats med inlagda smala bitar av samma slags marmor som kolonnerna, och en bas har reparerats med grön Kolmårdsmarmor. Kapitälerna är huggna av samma marmor som skäften, men utformningen avviker från de övriga som vi undersökt. Våra efterforskningar har visat att det varken i de kungliga eller Statens fastighetsverks stenlager finns byggnadsdetaljer av finländsk marmor.¹³⁷ Inom ramen för den här undersökningen har det sålunda inte gått att spåra alla 14 kolonner som Gustav IV Adolf köpte.

Gustav IV Adolf byggde Haga slott som bostad för sina barn 1802–1805. Han ansågs vara sparsam och då föreföll det naturligt att för grunden använda sten som varit avsedd för det stora Haga slott som Gustav III låtit påbörja i närheten och som aldrig slutfördes. Förutom byggnadssten och kolonner återanvändes parketten från Fredrikshov i Stockholm i rummen för de kungligas bruk.¹³⁸ Gustav Adolf antas, som nämnts, ha utgått från Vestlaxkolonnerna i planeringen av slottet. Det är svårt att avgöra om det var av sparsamhet eller en tillfällighet efter att Tempelman hittat kolonnerna i lagret i Karlskrona eller båda. Oavsett önskade Gustav Adolf sannolikt anknyta till rikets historia och återanvända lyxartiklar från sina föregångares tid. På 1700-talet förefaller Vestlaxmarmorn helt ha fallit i glömska. Med Gustav IV Adolf togs den till heders på nytt och tack vare honom kom några kolonner tillbaka till ett kungligt slott. Cirkeln slöts. I dag påminner de om en tid då byggandet av storslagna miljöer enbart var i kungliga händer.

VESTLAXMARMOR – EN MÅNGSIDIG BYGGSTEN

DET ÄR OKLART NÄR marmorbrytningen började i Vestlax på Kimitoön, men glansperioden inföll under Johan III:s tid. I undersökningen har det framkommit att 15 kolonner, fem kolonndelar och 10 kolonnetter bevarats i Sverige. Av kolonnerna är en del helt och hållet gjorda av Vestlaxmarmor, medan andra består av marmorskaft med bas eller kapitäl av annat stenmaterial. Också ett bord och ett litet antal utgrävningsfynd har hittats. I dokumenten nämns därutöver 31 kolonner av varierande storlek som inte gått att spåra. Sammantaget känner vi alltså till 46 kolonner av Vestlaxmarmor. Dessutom levererades golvplattor och portaler samt, utgående från utgrävningsfynden, fasadmaterial av samma stensort. Undersökningen har visat att det förekom fler frakter än vad man tidigare känt till och att de bevarade pjäserna utgör en bråkdel av vad skutornas bärkraft tillät.

Statsgeolog Sten-Anders Smeds har funnit att hårdare knölar av silikater samt identiska veckformationer förekommer både i stenbrottet i Vestlax och i de undersökta arkitekturdetaljerna. Han har också kunnat konstatera att kolonnnskaften i gravmonumentet över Katarina Jagellonica är huggna av ett enda stenblock. Genom en kombination av arkivstudier och geologisk undersökning kan de undersökta objekten med några undantag anses vara huggna av Vestlaxmarmor. Bland dem ingår ett betydande antal arkitekturdetaljer som tidigare tillskrivits Vattholma. Källmaterialet om Vattholma är mycket bristfälligt och

enligt vår undersökning användes Vattholmamarmor främst under medeltiden som byggnadssten i Uppsala domkyrka.

Marmorn från Vestlax är för det mesta vit-grå-röd. En nyans kan dominera, men färgerna förekommer separerade. Den röda färgen var eftertraktad eftersom den associerades med makt och hade ett stort symbolvärde. Granskningen av röd sten vid de europeiska hoven har visat att man på många håll använde kalksten eftersom det rādde brist på marmor. Jämfört med de europeiska regenterna var Johan III lyckligt lottad i och med att han hade tillgång till inhemsk rödaktig marmor. Dessutom hade välpolerad marmor en betydligt bättre glans än kalksten. Den glittrade och gnistrade i ljusets sken, vilket bidrog till att marmor uppskattades högre.

Johan III förstod arkitekturens betydelse i skapandet av en ny kultur och identitet för det unga kungariket. Under hans tid blev slotten till det yttre mer enhetliga och monumentala samt inredningarna mer praktfulla. För det här ändamålet var den rödaktiga »finska» marmorn betydelsefull. Den bidrog till storslagenhet och glans samt manifesterade makten och legitimiteten till kronan. Under Johan III:s regeringstid levererades golvplattor, öppna spisar, portaler och kolonner. Han uppskattade den finländska marmorn för den granna färgen och Antonius Timmermans skicklighet att polera den. Ingen annan i det svenska riket kunde åstadkomma samma kvalitet. Att Johan reserverade dessa marmordetaljer för de viktigaste rummen i kungs- och drottningvåningen samt för slottskyrkan i Stockholm avslöjar att marmorn användes för att imponera på utländska sändebud. Marmorn var ett medel för att förverkliga expansionen i Östersjöområdet. Makt och byggnadskonst var nära förbundna med politik under den pågående centraliseringsprocessen i Europa.

Uppgifterna om Svartsjö och Uppsala slott i dokument och utgrävningsfynd är knapphändiga. Arbetet där gick betydligt långsammare än i Stockholm. Det har framgått att arkitekturdetaljer flyttades mellan de tre slotten samt att det beställdes och även levererades huggen sten från Finland till Uppsala slott, men där har inget fynd kunnat tillskrivas Vestlax. Från Svartsjö finns bara en relief som materiellt bevis på att man använt Vestlaxmarmor. Under Johan III:s tid blev endast Stockholms slott nästan klart, i de två övriga slotten återstod en hel del arbete. Granskningen ger även belägg för att slotten var dåligt byggda. Grunden gav ofta vika och kolonnerna hölls inte på plats. Byggmästarnas kännedom om hållfasthet var inte den bästa

och kungens brådska att slutföra olika arbetsskeden påverkade kvaliteten negativt.

Kolonnerna i Katarina Jagellonicas gravmonument i Uppsala domkyrka har länge ansetts vara gjorda av Vestlaxmarmor, men man har inte noterat att de är huggna av ett stensstycke och att de så kallade lökringarna med cipollinoeffekt är vända mot betraktaren, vilket Smeds noterat i samband med den här undersökningen. Vad vi känner till lyckades man bryta endast två kolonner med cipollinoeffekt i Vestlax. Cipollinokolonner i grågröna nyanser från antiken var eftertraktade av de europeiska regenterna men svåra att få tag på under renässansen. Att de innersta lökringarna i drottningens gravmonument är röda höjer ytterligare deras värde.

Ny information är att det användes marmor från Finland även i andra gravmonument än drottningens. I Strängnäs domkyrka finns fyra kolonner i gravmonumentet över Karl IX och två kolonner i epitafiet över hans första gemål. Det har inte heller varit känt att det finns fyra kolonner av finländsk marmor i epitafiet över Pontus De la Gardie och Sofia Johansdotter Gyllenhielm i Tallinns domkyrka i Estland. Tidigare har hela äreminnet ansetts vara gjort av estnisk Orgitakalksten. Marmorn i gravmonumenten över Magnus Ladulås och Karl Knutsson i Riddarholmskyrkan i Stockholm har även reviderats från Vattholma till Vestlax.

Johan använde Vestlaxmarmor i monument i politiskt syfte. Med monumenten visade han kungarikets långa anor samt sin egen rätt till kronan. I Uppsala, rikets kröningsstad, kan marmor liksom i Stockholm ha använts som en visuell maktmanifestation. I Svartsjö hade den finländska marmorn framför allt ett affektionsvärde för Johan III, medan gravmonumentet i Tallinn signalerar svenskarnas närvaro i området. Med monumenten försäkrade Johan III sig därtill om att minnet av kungligheter och för riket viktiga personer bevarades. I textavlorna i gravmonumentet över drottning Katarina Jagellonica framhävs även hans egna meriter. Han använde Vestlaxmarmor som byggsten på olika sätt beroende på om det gällde slott eller monument. Den finländska stenen var, om inte avgörande, så åtminstone ett betydande verktyg i maktmanifesteringen när Sverige började ta plats på den politiska scenen i Europa.

Trots att brytningen av marmor upphörde i början av 1600-talet fortsatte intresset för den finländska stenen under stormaktstiden, vilket man inte känt till tidigare. När adelns position förstärktes förvänta-

des de bygga palats både i närheten av det kungliga slottet i Stockholm och utanför staden för att visa att stormakten Sverige stod på en hög kulturell nivå. I samband med ombyggnaderna av Stockholms slott i slutet av 1690-talet fick adelsmän återanvända kolonner av Vestlaxmarmor i gåva från regenten, vilket demonstrerade status och makt. Marmorkolonnerna i fasaderna på palatset Makalös manifesterade till exempel familjen De la Gardies samhällsposition och sociala status, men samtidigt bidrog de till att försköna Stockholms stadsbild och höja rikets kulturella nivå i enlighet med kungens önskan att skapa en huvudstad värdig en stormakt.

Även om dokumentation är knapphändig kan man utgå ifrån att det var regenten som gav marmorkolonner till adeln. Gåvan bekräftade förhållandet mellan kungen och mottagaren. Kolonnerna skänktes som belöning eller förmedlade krav på förpliktelser och lojalitet. För mottagaren var gåvan ett bevis på kunglig gunst. Granskningen visar att det var rådsherrar som fick gåvor i form av marmorkolonner. I slutet av 1600-talet var kungens gåva också en påminnelse om meritokratins insteg. Kunskap blev viktigare än börd i utnämningen av ämbetsmän samtidigt som aristokratins makt försvagades på alla samhällsområden.

En hög samhällsställning var emellertid ingen garanti för att få kolonner av Vestlaxmarmor. Axel Oxenstierna försökte i mitten av 1630-talet återuppliva marmorbrytningen, dock utan resultat. Fastän han hade varit Gustav II Adolfs närmaste man och var friherre till Kimito fick han nöja sig med Gotlandssten för sina palats.

I samband med ombyggnaderna av Stockholms slott donerades kolonner också till församlingarna. Utsmyckning av kyrkorna var ett sätt att skapa en ny identitet och höja den kulturella nivån, och både Tyska kyrkan i Karlskrona och Täby kyrka fick motta gåvor i form av Vestlaxkolonner. En intressant upptäckt är att kolonner av finländsk marmor upptas i inventarierna. I det praktfullaste av alla adelspalats, Makalös, upptas 16 kolonner av denna marmor i inventarielistan. I drottning Kristinas lusthus har det funnits fem kolonner av finländsk marmor enligt inventariet från 1660. Ny information är att kolonnerna i Petersenska huset är gjorda av finländsk marmor och att de tidigare stått i portalen till slottskyrkan på Stockholms slott. De är de mest homogent rödfärgade kolonnerna som påträffats. Därtill har en piedestal på Bogesunds slott tillskrivits Vestlax.

Kolonnerna av Vestlaxmarmor ansågs vara en lyxartikel och var så även i början av 1800-talet när Gustav IV Adolf återanvände fyra kolon-

ner av den finländska stenen i Haga slott. Dessa kolonner härstammar med stor sannolikhet från kyrkan i slottet Tre Kronor i Stockholm. Därifrån har de via tyska församlingens lager i Karlskrona kommit till Haga. De bevarade kolonnerna och kolonnetterna belyser regenternas och adelns maktambitioner. Arkitekturdetaljerna visar att europeiska stilideal rätt snabbt nådde Norden och att regenterna ville överglänsa vararanda. I dag talar de bevarade Vestlaxkolonnerna om en tid när det svenska riket sökte sin plats i Europa under maktcentraliseringens tid.

Av undersökningen framgår att Vestlaxkolonner behandlades som lyxartiklar samt att de återanvändes under stormaktstiden. Tack vare återanvändningen har de bevarats för eftervärlden. Det är uppenbart att Vestlaxmarmorn utgjorde en viktig del av skapandet av Sverige som ett kulturellt högtstående kungarike under 1500- och 1600-talen. Stenhuggaren Antonius Timmermans skicklighet hade stor betydelse för uppskattningen.

Att den finländska marmorn användes som verktyg för att legitimera kungens rätt till kronan och för att manifestera regenternas och adelns makt har inte noterats tidigare. De kungliga gåvorna i form av marmorkolonner avspeglar också kampen mellan den etablerade aristokratin och de nyadlade om en plats i regentens närhet. Vestlax stenbrott låg centralt invid rikets viktigaste seglingsled och kunde vid rätt tidpunkt leverera en behövlig produkt. Granskningen av Vestlaxmarmor ökar förståelsen och kunskapen om skapandet av Sverige som en kungamakt med ambitioner att expandera. I dag väcker de bevarade marmordetaljerna till liv Finlands och Sveriges gemensamma historia och de kan i bästa fall leda till flera liknade fynd.

Strandstenar i Vestlax. Foto: Eva Johansson.

Definitioner

Sten-Anders Smeds

Kalksten I kalksten är det huvudsakliga karbonatmineralet kalcit/kalkspat CaCO_3 , även aragonit CaCO_3 . Kalksten kan bildas genom olika sedimentära processer, både oorganiskt kemiska och organiskt biogena. Ur hårt vatten på land vid källor, eller ur havsvatten, fälls karbonatet ut kemiskt vid uppvärmning och bildar till exempel kalktuff vid kallkällor. Romarnas travertin är en sådan kalksten. Organismer med karbonatskal eller -skelett (kalcit eller aragonit) dör och sjunker till botten. Mikroskopiskt små organismer bildar krita, skrivkrita. Större organismer som alger, svampdjur och koraller kan bygga upp revstrukturer, biohermer, i havet och vid dessa revkalkstenar trivs andra djur: rudister, musslor, trilobiter, brachiopoder, bläckfiskar och sjöiljor med mera.

Dolomitsten är ofta bildad sekundärt då kalksten reagerar med magnesiumrikt havsvatten och består huvudsakligen av karbonatmineralet dolomit $\text{Mg,Ca}(\text{CO}_3)_2$. Termen dolomit används dock ofta, men dolomitsten är att föredra när det gäller bergarten.

Karbonatsten är en övergripande term som gäller bergarter dominerade av de vanligaste karbonatmineralen, mineral med en CO_3 -grupp, oftast kalcit CaCO_3 , även aragonit CaCO_3 , och/eller dolomit $\text{Mg,Ca}(\text{CO}_3)_2$ i bergarten dolomitsten.

Urkalksten är ett ord som använts för vårt urbergs prekambrisk kalksten, då till skillnad från mycket yngre makrofossilförande kambrosiluriska och mesozoiska kalkstenar i till exempel Lumparfjärden vid Åland, Öland, Gotland och Skåne.

Marmor efter grekiska *marmaros*, sten, klippblock – folketymologiskt sammanblandat med obesläktade *marmairō*, skimra, blänka, glänsa – definieras som en omkristalliserad, metamorf bergart med mer än 50 procent karbonater, enligt punkt 3.1.291 i den europeiska standarden

om naturstensterminologi, SS-EN 12670:2019. Detta innebär att distinktionen kräver vetenskaplig laboratorieanalys av effekter av metamorfosen, det vill säga omvandlingen vid högre tryck och temperatur vilken kan ske vid en bergskedjeveckning. Den karakteriseras bland annat av omkristallisation, det vill säga tillväxt av mineral Korn och nybildning av andra mineral samt förstöring av fossil. Ett fenomen som forskare upptäckte för mindre än 200 år sedan och som i praktiken innebär retroaktiv bedömning av en term med rötter i antiken.

I ett tillägg till denna standard finns en icke-vetenskaplig definition, tillämpad inom handel, konsthistoria och byggnadsteknik: en massiv och till spegelglans polerbar natursten, använd för dekorationer och byggnader, med en hårdhet motsvarande de vanligaste karbonaterna.

Med denna praktiska definition kan många konsthistoriskt betydande stensorter behålla sina vedertagna namn med *marbre*, *marble*, *marmi*, när de annars skulle bli degraderade till kalkstenar enligt den ovannämnda vetenskapliga definitionen. Ett exempel är den svartgula *marmore portoro di Porto Venere* av vilken kung Gustav III köpte sex stora kolonner för sitt slottsprojekt i Haga och som återfinns i Nationalmuseum i Stockholm. Andra exempel är stensorter från Belgien, där ingen vetenskapligt definierad marmor finns, men landet står för ett sevärt *Musée de Marbre* i Rance över landets tidigare enorma marmorindustri.

Med polerbarheten och mineralhårdheten följer dock att vissa stensorter som inte ens är karbonatstenar kallas marmor i handeln, främst då silikatiska gröna serpentiniten av magmatiskt ursprung, till exempel antikens *verde antico*, *marmorum thessalicum*/*thessalisk marmor*, Italiens *verde alpi* samt Norges *Lilleberg*.

I ett annat tillägg nämns att ren marmor innehåller mer än 95 procent karbonater och oren marmor 50–95 procent. Bland dessa orena kan nämnas dem med Fe-Mg-silikatmineral, ofta svarta vilka efter metamorfos ger mineralet serpentin med grön färg, till exempel Sveriges marmor av Kolmårdstyp, Irlands *Connemara Marble* och Portugals *Verde Serpa*. Andra föroreningar ger andra färger, svart-grått-rött i Vestlaxmarmor.

Brecciemarmor/-karbonatsten är en genom tektoniska krafter sönderdriven bergart som »klistrats ihop» till en ny bergart. Vanligen med kantiga bergartsfragment. Ett par sådana stensorter är *breccia papale* från Sicilien och *breccia medicea* från Servezza i Toscana, bägge välbekanta för konsthistoriskt intresserade turister i Rom.

Säljbar marmor En tredje distinktion mellan kalksten och marmor, en informell sådan belagd i åtskilliga vetenskapliga och ekonomiska arbeten: karbonatsten brytbar och säljbar för användning som byggnadssten kallas marmor, medan samma karbonatsten strax intill, osäljbar på grund av felaktig färg eller sprickighet, och därför obruten, kallas kalksten. Denna kan sedan ha brutits och krossats och eventuellt malts till jordförbättringsmedel, fyllmedel i färger och tandkrämer, bränts till bränd kalk för användning i murbruk eller till framställning av cement. Namnskicket har förekommit i Bergslagen, »grön kolmårdsmarmor finns som ett lager i vit kalksten», och även i Vestlax, och kan fortfarande spåras till exempel i Sveriges officiella bergverksstatistik, men hittas främst i otaliga geologiska beskrivningar där termerna inte alltid använts konsekvent.

Marmorering är en måleriteknik som imiterar olika stensorter och som kan utvecklas till fulländning. Målningen sker på olika underlag men kan oftast avslöjas av ljudet från en lätt fingerknackning. Ett exempel på högklassig marmorering är trapphallen i Drottningholms slott med imitationer av olika belgiska varianter av *Rouge Belge*: *rouge de Rance*/*marbre vieux de Rance* samt den blekare *rouge royal* från stebrotten vid Philippeville.

Slutnoter

INLEDNING

1. FRA, Fogderäkenskaperna, Näse kungsgård 1562–1595, Åbo slott 1566–1573, Halikko fögderi 1566–1608 och Södra Finlands fögderi 1566–1608.
2. Enligt historiker Åke Sandström som forskat i regional handel, är det ytterst sällsynt att stenvaror dyker upp i tullhandlingarna. I något undantagsfall kan sådana varor redovisas med marginalteckningen »Tullfrij». Sandström i e-post till författaren 2.4.2021.
3. Cornell 1925.
4. Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010; Nilsén & Bengtsson 2010.
5. Kloppman et al. 2014.
6. Bedoire 2010, 42–45. Se även Billig & Odlander Haubo 2007. I båda verken uppges arkitekturfragmentet vara av Lenabergsmarmor. Besök på Drottningholms slott tillsammans med Smeds 22.11.2022.
7. Schéle 1950; Åhman 1985; Lindroos m.fl. 1999.
8. Smeds e-post till författaren 17.12.2021 om rödaktig-gråaktig marmor.
9. Gerritsen & Riello 2015, 2–3.
10. Aspelin 1900, 35–38; Rinne 1935, 257–276.
11. J. Gardberg (1944) 1981; Lindroos m.fl. 1999; Litzen 1980.
12. Westra 1988.
13. Reinikainen 2001, 37–40.
14. Åhman 1985, 7.
15. Andersson 1992; Friberg & Sundnér 1996.
16. Kryza & Uhler et al. 2011 om användningen av kalksten från Salzburg i Polen och Litauen; Pivko 2017 om kalksten från Slovakien som använts som marmor i Slovakien och Polen; Szmydki 2012 om importen av röd och svart sten från Belgien för Sigismund III; Abramauskienė 2009 om rekonstruktion av spisar från de litauiska storhertigarnas palats.
17. Ehrström 1996, 8–41.
18. Harrison Lindbergh 2022; Ericson 2004.
19. Haikari et al. 2023.
20. Ericson 2004, 186.
21. Ågren 1985, 9–11; Anderson 1987, 423.
22. Ågren 1985, 17–18; Anderson 1987, 388; se Kamen (1997) 1998.
23. Selen 2002, 80.
24. Harrison Lindberg 2022, 118–120.
25. Anderson 1987, 454–457; McKay 2009, 387–391.
26. Lundberg 1957, 31–34, 40–41. Besök i slottet El Escorial 30.9.2023.
27. Holmberg 1987, 272.
28. Grundberg 2006, 45; se Akşit 2000.
29. Field s.a; Grundberg 2006, 44.
30. Gustav Vasa till hertig Johan 10.8.1556, *Handlingar rörande Sveriges historia* 1911, 438; Ericson 2004, 47.
31. Harrison Lindbergh 2022, 153–155.
32. Mattsson 2018, 142, 148.
33. Mattsson 2018, 164, 168, 177.
34. Harrison Lindbergh 2022, 198, 212, 273–275.
35. Harrison 2021, 13–16.

MARMORN UNDER 1500-TALET

1. Wardzyński 2022, 356; se Barry 2020.
2. Harrison Lindbergh 2022, 132 & bildbilaga; Bedoire 2015, 297.
3. Wardzyński 2022, 356.
4. Wardzyński 2022, 355, 357–358; Pivko 2017, 53, 60.
5. Dubarry de Lassale 2001, 17, 23; Dubarry de Lassale 2005, 21, 25.
6. Dubarry de Lassale 2001, 38. Nyare forskning har visat att det bröts både marmor och kalksten i Sarrancolin. Samlingstermen karbonatsten är således mer geologiskt korrekt. Smeds i e-post 16.10.2025.
7. Dubarry de Lassale 2001, 23, 29.
8. Mouquin 2018, 48–52; Smeds i diskussion med författaren.
9. Peltier 2023, 157.
10. Žygis 2022. Grå sandsten från Gotland har använts för frisen i kapellet i Sankt Kasimir.
11. Florence Peltier (Musée du Marbre, Rance) i e-post till Smeds, t.ex. 22.5.2012 & 28.3.2013. Jag vill tacka Smeds som riktat mitt intresse på användningen av så kallad Rancemarmor i Norden och var stenbrotten var belägna i Belgien; Bengtsson 2010, 63.
12. Smeds i e-post till författaren 17.12.2021 och 5.9.2023 om definition av marmor, kalksten och karbonatsten.
13. Se Eskola et al. 1919 och Åhman 1973.
14. Smeds i diskussion med författaren.
15. Greenhalgh 2009, 171–173.
16. Smeds i e-post till författaren 5.9.2023 om definition av marmor, kalksten och karbonatsten.
17. Mouquin 2018, 49.

18. Smeds hänvisar till Högberg 1962 i en diskussion med författaren 2024.
19. Smeds i diskussioner med författaren 2024.
20. En altarthall i Gamla Uppsala kyrka har tillskrivits Vattholma och en dopfunt i Stavby kyrka i Uppland visar strukturen med »spolar» karakteristisk för stensorten, Smeds i e-post till författaren 17.12.2021.
21. Hisinger 1790, 34.
22. Johan III till onämnd, 10.1.1588, Granlund 1875, brev nr 461, 301.
23. Erdmann 1857, 14.
24. Åhman 1973, 25.
25. Pettersson 1871. Pettersson uppger att det pågick brytning vid kalkbrotten i Vattholma i mitten av 1850-talet.
26. J. Gardberg 1939, 28–30.
27. *Registrum Ecclesiae Aboensis* 1996, 31; Hiekkänen 2020, 133, 218, 237, 274, dopfuntar i Åbo domkyrka och kyrkorna i Masku, S:t Marie och Vemo.
28. J. Gardberg (1944) 1981, 200. J. Gardberg hänvisar till Gabriel Nikanders arkiv. I dag finns dokumentet inte i handskriftssamlingen vid Åbo Akademis bibliotek, inte heller i Riksarkivet i Helsingfors och Åbo eller i Riksarkivets samlingar i Sverige.
29. Sawenius reseberättelse 1824–1825, 152–155, FRA.
30. Sawenius reseberättelse 1824–1825, 152–155, FRA; se Eskola 1919 & Seitsaari 1955.
31. Lindroos m.fl. 1999, 47.
32. Eskola et al. 1919, 70–71; Smeds till författaren 17.3.2023, om Vestlax geologi.
33. Erdmann 1857, 14; Åhman 1973, 25.
34. Smeds och författarens besök i Vattholma 25.9.2021.
35. Smeds i e-post till författaren 17.12.2021.
36. Åhman 1973, 5. Se Smeds e-post 17.12.2021; Smeds och författarens besök vid stenbrotten, Vattholma 25.9.2021 & Vestlax 15.8.2022.
37. Smeds i e-post till författaren 17.12.2021.
38. Smeds i e-post 17.12.2021 & 5.9.2023 & 17.3.2023.
39. Smeds i e-post 5.9.2023.
40. Smeds i e-post 5.9.2023.
41. Se Westra 1988.
42. Se Lovén 2010.
43. Svanberg 1983, 87–89, 96.
44. von Stiernman 1882, 175. Se även Rinne 1935, 270 & J. Gardberg (1944) 1981, 200. Se Friederich 1932, bild 106, om liknande sigill i katedralen i Strasbourg, samt Aminoff 1978, 8, samt bildinlaga om liknande frälse-sigill.
45. Brev från Gustav Vasa till Anthonio stenhuggare 19.7.1556, *Handlingar rörande Sveriges historia* 1911, 408.
46. Brev från Gustav Vasa till hertig Johan 10.8.1556, *Handlingar rörande Sveriges historia* 1911, 438.
47. Gardberg 1959, 340; Törnblom 1997, 91–104.
48. Litzen 1980, 192–193, 198–199; Törnblom 1997, 100–101.
49. FRA, Näse gårds och Halikko fogderis räkenskaper: år 1562 (956), 50; år 1563 (984), 66; år 1564 (1008), 108; år 1566 (1063), 70; år 1568 (1104), 54.
50. FRA, Fogderäkenskaperna 1571 (1171), 1; J. Gardberg 1939, 34.
51. Gardberg 1959, 341. Hertig Johan till Antonius Steenhuggare 8.3.1559, Leinberg 1891, 5.
52. Gardberg 1959, 341.
53. Gardberg 1959, 398; se även Gardberg 1959, 397 om tidigare forskares tolkning av kontinuiteten i stenhuggarverksamheten.
54. Matell 1990, 121.
55. Erik XIV:s brev 28.2.1565, FRA, Lagus samling, Kungliga brev I, 195; Gardberg 1959, 398.
56. RA, Räntekammarböcker 1565, volym 42, 9.
57. Alm 1996, 60, 62, 66.
58. Impola 2011, 46; Nikula 1938, 307.
59. Impola 2011, 46.
60. Impola 2011, 46.
61. von Stiernman 1882, 174.
62. Impola 2011, 5–7, 17.
63. Lager-Kromnow 1973–1975.
64. Aminoff 1978, 8, bildinlaga 16.11.1568, vapenbild I:6. Underskrifterna publicerades i Sveriges riksdagsakter II:1, 224.
65. Impola 2011, 7, 13–14, 17.
66. Register för adelns skattepliktiga gods före 1576. Antonius nämns under »Södre finland, halicko häredt, Kimito sochn». Kuggböle upptas ibland under Dalby, RA Kammarkollegiet Ämnessamlingars arkiv, Kammarkollegiet Finska cameralia/vol 2 (Adeln).
67. Impola 2011, 7–8, 46, not 69.
68. Friheten bekräftades årligen, sista gången 1592, FRA, Näse gårds och Södra Finlands räkenskaper 1592 (1521), 49. År 1588 uppges att hemmanet ligger i »Treskeby? (Träskö?)» i stället för Vestlax, FRA, Fogderäkenskaperna, Näse gård, 1588 (1484), 33.
69. Johan III till Jörenn Olsson, 3.8.1574, FRA, Fogderäkenskaperna 1574 (1320), 53.
70. J. Gardberg (1944) 1981, 200; FRA, Generalregistret för bosättningen i Finland, Kemiö, Kyrkosundskär.
71. J. Gardberg 1944 (1981), 78.
72. Pihl 2012, 157–158, 164.
73. Pihl 2012, 157–158.
74. Gardberg 1959, 340; Litzen 1980, 199.
75. Erik XIV till Antonius Timberman 28.2.1565, FRA, Lagus samling, Kungliga brev I, 195.

76. Harrison Lindbergh 2022, 282–290; Gezelius 1990, 38.
77. J. Gardberg (1944) 1981, 201.
78. FRA, Södra Finlands räkenskaper 1580 (1376), 2. Se även Lappalainen 2007 om penningssystemet under stormaktstiden och Lagerqvist & Nathorst-Böös 1985 om dalernas fluktuering under 1500-talet.
79. Unnerbäck 1996, 231; Johan III till Arffwidh Göstafsson 12.7.1576, Granlund 1875, brev 191, not 3, 116.
80. Olsson 1940, 96–97.
81. Eichhorn 1869, 617.
82. Johan III till Anders Mälare 3.6.1574, Granlund 1875, brev 460, not 1, 215.
83. Haggrén 1997, 38.
84. FRA, Fogderäkenskaperna, 1571 (1169), 68, 69, 71.
85. FRA, Fogderäkenskaperna, 1572 (1206), 37.
86. J. Gardberg 1981, 174.
87. FRA, Fogderäkenskaperna 1573 (1320) 50, Kontr.
88. FRA, Södra Finlands fogderäkenskaper 1575 (1281), 64; Fogderäkenskaperna 1576, (1302), 67.
89. Ruuth 1916, 254.
90. Johan III till Jörgen Olsson 13.6.1588, FRA, Lagus samling, Kungliga brev, 1588–1590, 76–77.
91. FRA, Näse gårds och Södra Finlands räkenskaper 1590 (1508), 74.
92. FRA, Näse gårds och Södra Finlands räkenskaper 1595 (1551), 45.
93. FRA, Näse gårds och Södra Finlands räkenskaper 1588 (1484), 64.
94. Unnerbäck 1996, 236.
95. Johan III till Hanns Mölnhusse 13.6.1588, FRA, Lagus samling, Kungliga brev 7, 1588–1590, 76–77.
96. Johan III till Hans Stenhuggare 31.12.1588, FRA, Lagus samling, Kungliga brev 7, 1588–1590, 76.
97. Johan III till Hans Stenhuggare 4.1.1589, FRA, Lagus samling, Kungliga brev 7, 1588–1590, 76.
98. FRA, fogderäkenskaperna, Näse gårds och Södra Finlands räkenskaper 1590 (1508), 73; Södra Finlands räkenskaper 1591 (1517), 38.
99. Olsson 1940, 103–104.
100. Johan III till Anders Mälare 2.1.1572, Granlund 1875, brev 2, 4–5; Olsson 1940, 96.
101. Olsson 1940, 143–144.
102. Fulton 1990, 70.
103. Johan III till slottslofven 11.6.1588, Granlund 1875, brev 463, not 1, 225.
104. Gezelius 1990, 40. Intendent Marek Pyzowski guidade mig i museet Piast i Brieg, augusti 2023; det är första gången byggmästare omnämns som arkitekter i de undersökta dokumenten. Hierarkin i yrkesbenämningen nådde Sverige med bröderna Pahr.
105. Gardberg 1959, 499–500.
106. Gardberg 1959, 500.
107. Lindstedt 1928, 471–472; Andersson 1992, 36–37.
108. Dubarry de Lassale 2005, 20.
109. Besök med Smeds i Vestlax 15.8.2022.
110. Smeds till författaren 17.3.2023 & 5.9.2023.
111. Svanberg 1983, 79.
112. Andersson 1992, 40–49; se Svanberg 1983.
113. Lindstedt 1928, 478–480, 483, 485–486; Andersson 1992, 51; Greenhalgh 2009, 173.
114. Gardberg 1959, 513–514; J. Gardberg 1939, 30.
115. Se Lindroos m.fl. 1999, om kalkhanteringen i Vestlax.
116. Hahr 1940a, 6–12, 44–45; Alm 1996, 113; Bedoire 2015, 151, 184–185.
117. Mattsson 2018, 36–44.
118. Mattsson 2018, 55.
119. Citerad i Mattsson 2018, 120.
120. Gardberg 1985, 68–71.
121. Axel-Nilsson 1950, 27–28.
122. Ericson 2004, 15; Axel-Nilsson 1950, 29–30.
123. Olsson 1961, 98, 101, 315; se Serlio 1996 & 2001.
124. Mattsson 2018, 233, 236.
125. Axel-Nilsson 1950, 15–16; Bedoire 2015, 169; Olsson 1961, 556.
126. Fulton 1990, 93; se även Bedoire 2015, 170–177 om bröderna Pahr's verksamhet i Sverige.
127. Bedoire 2015, 170–171.
128. Hahr 1940a, 10.
129. Eichhorn & Odelberg 1872, 28–29.
130. Johan III till Anders Mälare 27.3.1572, Granlund 1875, brev 3, 6.
131. Alm 1996, 113.
132. Bedoire 2015, 192.
133. Larsson 2010; Fulton 1996, 124–125.
134. Se Olsson 1940.
135. Axel-Nilsson 1950, 30–31.
136. Axel-Nilsson 1950, 32.
137. Kryza et al. 2011, 5.
138. Kryza et al. 2011, 5–6.
139. Sandström 1990, 207, 209–210.
140. Ruuth 1916, 245, fotnot 3.
141. Gardberg 2003. Guy Mickelsson i e-post 13.8.2021.
142. Sandström 1990, 211.
143. Johan III till Henrich Claesson 30.5.1585, RA, Riksregistret, SE/RA/1112:1/B/70 (1585).
144. Jedeur-Palmgren 1965, 15. Se även Kerkkonen 1959. Kerkkonen anser att man använde sig av den estniska lästen som var 2 000 kilo.
145. Jedeur-Palmgren 1965, 13–16; Guy Mickelsson i e-post 15.11.2023.
146. Uträkningen grundar sig på följande mått: höjd 315 cm, diameter 50 cm, stenvikten för kalcit 2,8 ton/m³.

VASAKUNGARNA OCH VESTLAXMARMORN

1. Se Harrison Lindbergh (2020) 2022.
2. Ericson 2004, 154.
3. Olsson 1940, 95–97.
4. Olsson 1940, 95–102. Förebilderna för tapeterna kom från Johannes Magnus historiebok, se Ericson 2004, 140; se Ljungström 2023.
5. Harrison Lindbergh 2022, 205; Olsson 1940, 101.
6. Matell 1990, 121; se även Fulton 1990, 69–94.
7. Matell 1990, 121.
8. Lindroos m.fl. 1999, 50–51.
9. Ehrström 1996, 27.
10. Landell 1995, 31.
11. Landell 1995, 33.
12. Hahr 1907, 120–122; Landell 1995, 33.
13. Erik XIV till Nils Boije 30.8.1563, RA, Riksregistraturret 1563, 39, 279; Erik XIV till Antonius Timberman 28.2.1565, FRA, Lagus samling, Kungliga brev I, 195.
14. Dubarry de Lassale 2005, 55, 154.
15. Erik XIV till Nils Boije 30.8.1563, RA, Riksregistraturret 1563, 39.
16. Holmberg 1987, 272.
17. Jag vill tacka Erik Kampmann, slottsfogde på Kungliga slottet i Stockholm, för att han uppmärksammade mig på den avbildade osmanen på bordets fot.
18. Gillgren 2009, 60–66, 74–75.
19. Harrison Lindbergh 2022, 124.
20. Huldén 2008, 199.
21. Harrison Lindbergh 2022, 137, 139; Ekelund 2023, 16.
22. Masters 2021.
23. Harrison Lindbergh 2022, 130–133.
24. Harrison Lindbergh 2022, 129, 276.
25. Ericson 2004, 233–237, 242–244, 247–249.
26. Johan III till Anders Målare 27.3.1572, Granlund 1875, brev 3, 6.
27. Hahr 1907, 122; se Olsson 1940 & 1961, Unnerbäck 1996 och Sundquist 1971.
28. Ehrström 1996, 26; slottet finns avbildat på tavlan i epitafiet över kyrkoherden Bengt Tynesson och hans familj från 1584 i Sänga kyrka.
29. Johan III till Anders Målare 17.5.1572, Granlund 1875, brev 7, 12–13.
30. Olsson 1940, 113.
31. Johan III till Anders Målare 27.3.1572, Granlund 1875, brev 3, 6.
32. Johan III till Anders Målare 27.3.1572, Granlund 1875, brev 3, 6. År 1571 gjordes en resa med Erich Finssons skuta, FRA, Näse gårds och Halikko fögderis räkenskaper 1571 (1171), 12.
33. Johan III till Anders Målare 10.4.1572, Granlund 1875, brev 4, 8–10.
34. Johan III till Anders Målare 29.1.1573, Granlund 1875, brev 459, not 1, 212.
35. Johan III till Anders Målare 29.1.1573, RA, Riksregistraturret.
36. Johan III till Anders Målare 18.2.1573, Granlund 1875, brev 14, 18.
37. Johan III till Anders Målare 25.2.1573, Granlund 1875, brev 17, 21–22.
38. FRA, Fogderäkenskaperna, 1573 (1236), 2; 1573 (1236), 36.
39. Johan III till Anders Målare 8.5.1573, Granlund 1875, brev 19, 26.
40. Olsson 1940, 111–112.
41. Ehrström 1996, 27.
42. Johan III till Anders Målare 25.5.1573, Granlund 1875, brev 17, 21–22.
43. Johan III till Anders Målare 27.3.1572, Granlund 1875, brev 3, 6.
44. Johan III till Anders Målare 26.3.1573, Granlund 1875, brev 18, 22; Johan III till Peder Larsson i Uppsala två brev i april, Granlund 1875, brev 460, not 1, 214.
45. Se bild, Upmark 1891, 67; En pilaster är en flat vägg- eller murpelare. Den har bas och kapitäl som en kolonn.
46. Johan III till Anders Målare 15.1.1572, Granlund 1875, brev 2, 4–5.
47. Johan III till Anders Målare 15.9.1572, Granlund 1875, brev 11, 16.; Johan III till Anders Målare 8.1.1573, Granlund 1875, brev 12, 17; Johan III till Anders Målare 18.2.1573, Granlund 1875, brev 14, 18–19.
48. Johan III till Anders Målare 8.5.1573, Granlund 1875, brev 19, 26.
49. Johan III till Anders Målare 24.5.1573, RA, Riksregistraturret vol. 58, 143.
50. Johan III till Mester Philip 24.6.1576, Granlund 1875, brev 27, 33; Johan III till Mester Philip 26.6.1576, Granlund 1875, 460 not 1, 215; Ehrström 1996, 27.
51. FRA, Fogderäkenskaperna 1574 (1320), 50.
52. Olsson 1940, 143–144.
53. Ericson 2004, 95, 99–100, 106–109.
54. Johan III:s fullmakt för Franciscus Pahr för att bli byggmästare på Uppsala slott 17.6.1572, Granlund 1875, brev 114, 70; Gezelius 1990, 38–44.
55. FRA, Södra Finlands och ladugårdars räkenskaper, 1316 (1577), 74.
56. Johan III till Philip Kern 14.3.1579 & till Lasse Helgeson 8.5.1577, Granlund 1875, brev 465 och 465 not 1, 231–232.
57. Hahr 1930–32, 52.
58. Ericson 2004, 139–141.
59. Ericson 2004, 144–146.

60. Gardberg 1985, 52–54; Ericson 2004, 218–220; Aquilera-Lopez & Huhtamies 2021, 63.
61. Olsson 1940, 132–133.
62. RA, Riksregistraturet 14.6.1576.
63. Johan III till M. Pilipz 16.10.1577, Granlund 1875, brev 29, 35.
64. Olsson 1940, 154–155, 157.
65. Olsson 1940, 155.
66. Gardberg 1959, 341, not 407.
67. Eichhorn & Odelberg 1872, 40; Johan III till Nils Hansson och sekreteraren Oluf Suerkelson 7.1.1588, Granlund 1875, brev 465, not 1, 233.
68. Olsson 1940, 153, 156, 162.
69. Olsson 1940, 174–175, 182.
70. Ruuth 1916, 254.
71. Johan III till Göstaf Gabrielsson i Reval och Antonius Stenhuggare 9.5.1586, Granlund 1875, brev 67, 51.
72. Johan III till Göstaf Gabrielsson i Reval och Antonius Stenhuggare 9.5.1586, Granlund 1875, brev 67, 51.
73. Johan III till Willem Stenhuggare 10.1.1588, Granlund 1875, brev 461, 215.
74. Johan III till Willem Boij 20.4.1588, Granlund 1875, brev 463, 228.
75. Olsson 1940, 179–180.
76. Bebyggelseregister, Riksantikvarieämbetet.
77. Olsson 1940, 150.
78. Olsson 1940, 150.
79. Johan III till Erik Björnsson 28.5.1580, Granlund 1875, brev 460, not 1, 216.
80. Johan III till Wellem Boije 15.6.1580, Granlund 1875, brev 40, 42.
81. Diskussion mellan Smeds och författaren i Vestlax försommaren 2023.
82. Johan III till Henrik Claesson 30.5.1585, RA, Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/70 (1585); Johan III till Göstaf Gabrielsson i Reval och Antonius Stenhuggare 9.5.1586, Granlund 1875, brev 67, 51.
83. Olsson 1940, 187.
84. Ericson 2004, 161–163.
85. Ericson 2004, 181, 184, 186–189.
86. Ericson 2004, 195, 197, 199–202, 208.
87. Czaika 2009, 11–14, 17–26.
88. Ericson 2004, 206, 209–210.
89. Johan III till Willem Stenhuggare 10.1.1588, Granlund 1875, brev 461, 217.
90. Olsson 1940, 190; Johan III till Willem Stenhuggare 10.1.1588, Granlund 1875, brev 461, 221.
91. Johan III till Willem Stenhuggare 10.1.1588, Granlund 1875, brev 461, 219; Olsson noterar att Granlund läst »swarfede» i stället för »skarfwede», Olsson 1940, 192, not 11.
92. Johan III till Willem Boij 20.1.1588, Granlund 1875, brev 462, 303.
93. Citerad i Olsson 1940, 187.
94. Johan III till Willem Boij 20.4.1588, Granlund 1875, brev 463, 227.
95. Greenhalgh 2009, 171–173; se Barry 2020.
96. Citerad i Olsson 1940, 192.
97. Olsson 1940, 192.
98. RA RK, Räntekammarböcker, volym 58, 1588–1591; Ruuth 1916, 255.
99. Olsson 1940, 190.
100. Johan III till Willem Boij 20.1.1588, Granlund 1875, brev 462, 303.
101. Olsson 1940, 190.
102. von Mörsperg 1592, 214: »Die Schlosskirch hat König Johannes erbauen / ist gross / hat 10 marmelsteinerne Säulen von Farben / so auss Finland dahin geführt worden: Der Altar und viel Bilder sind auss weissem Marmel / daran viel verguldt.»
103. von Mörsperg 1592, 215: »Die Capell ist von weissem Marbel gar zierlich gebaut.»; se även Olsson 1940, 194–195.
104. von Mörsperg 1592, 214–215.
105. Olsson 1940, 189–190.
106. Wexionius 1650, cap. 24; översättning från latin av Robert Luther 21.11.2021.
107. Upmark 1901, 94, not 1; Cornell 1925, 9, 20–21.
108. Olsson 1940, 192; Fulton 1994, 183.
109. Hahr 1907, 125; Ehrström 1996, 27, 30; Eichhorn & Odelberg 1872, 33–34; Willem Boy efterträdde Anders Målare efter att han avlidit 1586.
110. Ehrström 1996, 27; Eichhorn 1889, 161.
111. Gezelius 1990, 40.
112. Gezelius 1990, 41, 44; Fulton 1990, 88, 91.
113. Gezelius 1990, 46; se Sundquist 1971.
114. Johan III till Göstaf Gabrielsson i Reval och Antonius Stenhuggare i Finland 9.5.1586, Granlund 1875, brev 67, 51.
115. Ruuth 1916, 254.
116. Johan III till Matz Månsson 30.3.1583, Granlund 1875, brev 465, not 1, 232.
117. Sundquist 1971, 17, citat av Samuel Kichels beskrivning av Uppsala slott ingår.
118. Johan III till Filip Kern 28.1.1590, Granlund 1875, brev nr 461, 98.
119. Fulton 1994, 180, 182.
120. Gezelius 1990, 42.
121. Sundquist 1971, 19–20.
122. Gerard Stalhoffs reseberättelse är citerad i Sundquist 1971, 20.
123. Sundquist 1971, 186.

124. Sundquist 1971, 26–27, 54–58, 61–65; Fulton 1990, 80–81.
125. Ehrström 1996, 39; Nordberg 1940, 314; Sundquist 1971, 186.
126. Nordberg 1923–24; Olsson 1940, 199–200.
127. Olsson 1940, 167.
128. Smeds och författarens besök i Museum Tre Kronor 21.9.2021 och 20.3.2024.
129. Olsson 1940, 195–196.
130. Källström & Söderlund 2003.
131. Nordberg 1940, 324–325.
132. Ehrström 1996, 39.
133. Wollin, Lappkatalog, s.a.
134. Smeds och författarens besök i ett lager som tillhör Statens historiska museum 29.9.2021. Se även Landell 1995 om hur marmorreliefen hittades.
135. Wollin 1938; Wollin s.a.; Gustafsson-Belzacq 1994. Se även Landell 1995.
136. Gustafsson-Belzacq 1994.
137. Mia Ulin på Vasaborgen i e-post till författaren 24.9.2021; arkivarie Kerstin Åberg i e-post 9.9.2021.
138. Smeds och författarens besök i Uppsala slott 24.11.2022.
139. Berg & Hermodsson 2002, 225.
140. Fulton 1990, 83, 90.
141. Olsson 1940, 195–196, not 28.
15. Schèle 1950, 72–74. Staffan murarmästare var tillbaka i Åbo i mitten av november, Gardberg 1959, 504.
16. FRA, Södra Finlands räkenskaper 1583 (1419), 25 (Kvittensregister).
17. Hahr 1940b, 144.
18. Hahr 1940b, 146.
19. Greenhalgh 2009, 187–188.
20. Smeds noterade cipollinoeffekten i samband med ett besök i Uppsala domkyrka.
21. Olsson 1940, 144.
22. Flera besök med Smeds i Uppsala domkyrka.
23. Bengtsson 2010, 57.
24. Bengtsson 2010, 56, 59–62.
25. Bengtsson 2010, 61–62.
26. Fulton 1994, 234–235; för utförlig beskrivning av gravmonumentet och möjliga förebilder, se Fulton 1994, 212–213, 229–235.
27. Bengtsson 2010, 60.
28. Gillgren 2009, 131.
29. Gardberg 1985, 115–119, 125–127.
30. Gardberg 1985, 127. Maiste uppger att Sofia Gyllenhielm skulle ha dött av pesten, Maiste 2014, 83.
31. Maiste 2014, 99.
32. Mäeväli 2004, 11–14.
33. Ericson 2004, 258, 270–273.
34. Maiste 2014, 84; en utförlig beskrivning och tolkning av gravmonumentet 67–95.
35. Johan III till Göstaf Baneer i Reffele 29.3.1588, Granlund 1875, brev 454, 208; Maiste 2014, 102; Perens & Kala 2002, 20–21.
36. Författarens besök i Tallinn 21.9.2022.
37. Maiste 2014, 75.

SYMBOLRIKA GRAVMONUMENT FRÅN JOHAN III:S TID

1. Lindahl 1969, 106; se Maiste 2014, 47–51.
2. Maiste 2014, 67.
3. Maiste 2014, 89.
4. Johan III till Anders Målare 3.6.1574, Granlund 1875, brev 460, not 1, 215.
5. Olsson 1937, 375–377; se Annerbäck 2011.
6. Olsson 1937, 379, 381, 384–386.
7. Olsson 1937, 375; Kivijärvi 1993, 11. Kivijärvi har huggit De tre gracerna / Kolme sulotarta (1981) i Vestlaxmarmor (höjd 35 cm), Serlachiusmuseet Gustaf, Mänttä, Finland.
8. Besök med Sten-Anders Smeds i Riddarholmskyrkan 23.9.2021.
9. Bengtsson 2010, 55, 58.
10. Makowska 2015, 79–80; Tomaszewaska-Szewczyk 2004, 1–2.
11. Bengtsson 2010, 57.
12. Bengtsson 2010, 64.
13. Eenberg 1703–1704, 29–30.
14. Johan III till Lasse Olsson 5.9.1583, RA, Riksregistret.

VESTLAXKOLONNERNAS FÅR NYTT LIV PÅ 1600-TALET

1. Greenhalgh 2009, 189.
2. Del Bufalo 2004, 112.
3. Del Bufalo 2004, 92, 109, exempel på röd cipollino-effekt.
4. Mouquin 2018, 26.
5. Eydoux 1975, 71–80. Ludvig XIV fick välja ut den marmor han behövde för byggandet av Versailles bland ruinerna i Leptis Magna i Libyen. Knappt 300 kolonner skeppades till Toulon 1688 och 1690. De lagrades på kajen vid Seine i närheten av Louvre och därifrån distribuerades de till olika byggen, exempelvis till kyrkan Saint-Sulpice. Se även Mouquin 2018, 26, om den obetydliga användningen av de antika kolonnerna i Versailles.
6. Grimberg 1932, 358.

7. Hur gåvor påverkade både givare och mottagare samt deras sociala förhållande under Gustav Vasas tid, se Ekelund 2023.
8. Bursell 2007, 16–18, 28, 30.
9. Harrison 2021, 21–22.
10. Norrman 1978, 239–240.
11. RA, Haga slotts räkenskaper, 1802, f. 25, 64.
12. Žygas 2022, 18–22.
13. Žygas 2022, 20.
14. Nordberg 1940, 225–227, 261.
15. Bennett & Bohrn 1974, 11.
16. Bennett & Bohrn 1974, 11–15, 29.
17. Besök med Smeds i Strängnäs domkyrka 27.9.2021.
18. Mattsson 2018, 289.
19. Gardberg 1959, 538.
20. FRA, Riksregistraturet, avskrifter av brev rörande Finland, Karl IX:s registratur 1610: 333–333 v, 28.7.1610.
21. Bennett & Bohrn 1974, 11, se även 15, 19, 26, 28.
22. Sten-Anders Smeds och författaren undersökte gravmonumenten i Strängnäs domkyrka 27.9.2021.
23. Sten-Anders Smeds och författaren gjorde ett nytt besök i Strängnäs domkyrka 7.10.2025.
24. Bennett 1985, 16.
25. Hahr 1910, 72.
26. Nordberg 1940, 232–233, 261.
27. FRA, Riksregistraturet, avskrifter av brev rörande Finland, Gustaf II Adolfs registratur 1611–1613: 362–362 v, 5.6.1613.
28. Nordberg 1940, 266, 268.
29. Olsson 1961, 297; Karling 1931, 156–158.
30. Wollin 1928, 596.
31. Wollin 1928, 599; Juvander 2001, 30–31, 58–59, 72; arkitekt Per Ahrbom i e-post till författaren 1.12.2021.
32. Harrison 2021, 226.
33. Nordberg 1940, 298.
34. Bedoire 2015, 247, 254, 263.
35. Nordberg 1940, 310.
36. Bedoire 2015, 285–286.
37. Tessin till Konungen, Åtskillige frågor, (Karl XI) s.a., Cornell 1925, 7–8.
38. Tessin till Konungen, Åtskillige frågor, (Karl XI) s.a., Cornell 1925, 9.
39. Tessin till Karl XI 24.4.1694, Cornell 1925, 20–21; se även Juslenius 2005, 41.
40. Villstrand 2011, 191.
41. Snickare 2002, 104, 111.
42. Olin 2002, 173–175.
43. Harrison 2021, 154–156.
44. Villstrand 2011, 96, 100, 113–114.
45. Bursell 2007, 13, 28.
46. Villstrand 2011, 121–122.
47. Lappalainen 2007, 31, 33.
48. Ullgren 2015, 17–18.
49. Lappalainen 2007, 38–40; Hakanen & Haikari 2023, 110.
50. Harrison 2021, 156.
51. Hakanen & Haikari 2023, 109, 111.
52. Lappalainen 2007, 44–46.
53. Olsson 1951, 20.
54. Olsson 1951, 20.
55. Ellehag 1994, 16–18.
56. Dahlbergh 1661–1715, 1726.
57. Bedoire 2015, 73, 285; Lövgren 1984, 73.
58. Haikari et al. 2023, 109.
59. Villstrand 2011, 172, 185–186, 190–193; se även Harrison Lindbergh 2025.
60. Alm 1996, 104.
61. Ullgren 2015, 15.
62. Ullgren 2015, 33–34.
63. Axel-Nilsson 1984, 93, 106–108.
64. Axel-Nilsson 1984, bilaga 8.
65. Axel-Nilsson 1984, 126–152 & bilaga 8.
66. Axel-Nilsson 1984, 111.
67. Axel-Nilsson 1984, 98.
68. Olsson 1940, 157.
69. Lappalainen 2007, 49.
70. Lappalainen 2007, 45, 53.
71. Boëthius 1931, 634.
72. Ullgren 2015, 35.
73. Axel-Nilsson 1984, 157, 165.
74. Ljungström 2004, 74–77.
75. Slottskyrkan från 1600-talet i Venngarns slott är bevarad. Kolonnerna i kyrkan är av trä och marmore-rade. Vestlaxkolonnerna flyttades alltså inte dit.
76. Axel-Nilsson 1984, 177–178.
77. Axel-Nilsson 1984, 175–187.
78. J. Gardberg 1935, 210 och 1944 (1981), 124.
79. J. Gardberg (1944) 1981, 202.
80. Alm 1996, 100–102.
81. J. Gardberg 1935, 210; Oxenstierna hade skickat Altendörffer och omkring 50 arbetare från Preussen till Kimito för att sjuda tjära till beck enligt en ny metod.
82. Johan Oxenstierna till Axel Oxenstierna 12.7.1637, RA, Axel Oxenstiernas skrifter och brev.
83. Upmark 1918, 90.
84. Brev från Axel Oxenstierna till Johan Oxenstierna 25.7.1637, RA, Axel Oxenstiernas skrifter och brev.
85. Brev från Axel Oxenstierna till Johan Oxenstierna 25.7.1637, RA, Axel Oxenstiernas skrifter och brev; från Johan Oxenstierna till Axel Oxenstierna 2.8.1637, RA, Axel Oxenstiernas skrifter och brev.
86. J. Gardberg 1935, 212.

87. J. Gardberg 1935, 47–48, 212–213. Margareta Brahe var syster till Per Brahe d.y. Efter Johans död (1657) innehade hon Kimito friherreskap. Hon avled 1669.
88. J. Gardberg (1944), 1981, 122.
89. Dahlbergh 1661–1715, 1726.
90. Teerijoki 2008.
91. Besök med Smeds på Bogesunds slott 29.9.2021.
92. *Biografiskt lexicon* 1852, »Hans Åkesson Soop».
93. Svidén 2016, 104–105. På ett fotografi i rapporten finns två små kolonnetter som i likhet med kolonn-delarna användes som piedestaler i trädgården. Piedestalerna som har försvunnit kan också ha varit av marmor.
94. Olsson 1940, 195–196.
95. Jag vill tacka tidigare slottsintendent Berit Edling på Stockholms slott för att hon uppmärksammat mig på att det finns Vattholmamarmor på Bogesunds och Mälsåker slott. Med hänvisning till *Kimitobygdens historia* ansåg hon att det är troligt att kolonnerna kommer från Vestlax. Tillsammans med Smeds har vi kunnat konstatera att alla arkitekturdetaljer i slottet med stor sannolikhet härstammar från Vestlax.
96. Besök tillsammans med Smeds på Mälsåker 27.9.2021.
97. Svidén 2016, 104–105. Olsson 1940, 195–196 och not 28; i Stockholms stadsmuseums samlingar finns små utgrävningsfynd av samma marmor från Olssons utgrävningar.
98. Olsson 1940, 195–196 och not 28.
99. Se Fulton 1994, 171, 174–176.
100. Lundberg 1948, 462.
101. Fulton 1990, 80; Martell 1990, 197.
102. Sundquist 1971, plansch.
103. Anderson 1987, 186.
104. Norrhem 2010, 11, 18–19, 23–25.
105. Norrhem 2010, 36–41.
106. Ellehag 1998, 68.
107. Upmark 1901, 94, not 1; Olsson 1940, 162.
108. Nordberg 1923–1924, 141.
109. Norrhem 2010, 26–28.
110. Norrhem 2010, 22, 25, 28; Eriksson 2016.
111. Tillsammans med Smeds besökte jag Petersenska huset i mars 2024 för att få bekräftelse på min iakttagelse.
112. Ellehag 1998, 68; Ellehag 1994, 144, 149.
113. Ellehag 1998, 68–69.
114. Ellehag 1998, 70. Det finns inga marmorkolonner i Piperska palatset i Gamla stan. Vid renoveringen av trapphuset 2018 fastställdes att dubbelkolonnerna är huggna i gotländsk sandsten från 1690-talet. E-post, fastighetsingenjör Anna Birath, Stadsholmen 16.11.2022.
115. Ellehag 1998, 70, 76.
116. Ellehag 1998, 70, 76.
117. Brandel 1918, 106–109; Olsson 1940, 168; Nordberg 1940, 260.
118. Serlio 2001, 495.
119. Brandel 1918, 106; Hahr 1910, 102.
120. Brandel 1918, 106.
121. Besök med Smeds i Täby kyrka 24.9.2021. Kontrollbesök av Smeds vid en senare tidpunkt.
122. Upmark 1901, 94, not 1; Cornell 1925, 9, 21–22. Åtskillige Frågor s.a. & Nicodemus Tessin d.y. till Konungen 24.4.1694.
123. Nicodemus Tessin d.y. till kung Karl XI 24.4.1694, Cornell 1925, 20–21.
124. Upmark 1901, 94, not 1.
125. Citerad från RA, Riksregistraturet i Anderson & Kindström 1951, 84.
126. Juslenius 1700, 3, för översättning till svenska se Juslenius 2005, 41.
127. Citerad i Anderson & Kindström 1951, 94.
128. RA, Haga slotts räkenskaper 1802, 64.
129. RA, Haga slotts räkenskaper 1802, 64.
130. RA, Haga slotts räkenskaper 1802, 267.
131. RA, Haga slotts räkenskaper 1803, 30; Sjöberg 2009, 235.
132. Sjöberg 2009, 233, 235, 237, 250–251; Sjöberg 1994, 182–183.
133. Se Kowalski 2012.
134. Inventeringslista 1656, 3, RA, Husgerådskammarens arkiv, serie D II a volym 4 (1654–1660). Enligt Jonas Wiséen lät Karl XII hämta kolonner från en nedriven kyrka i Polen för kyrkoportalen i Karlskrona. Wiséen 1810, 138.
135. Besök med Smeds på Haga 23.11.2022. Jag vill tacka konstvetare Herman Bengtsson som tipsade mig om att kolonnerna på Haga anses vara huggna av finländsk marmor.
136. Cornell 1925, 9.
137. Vi är tacksamma för att vi fick möjlighet att undersöka de kungliga stenlagren och Statens fastighetsverks stenlager 23.11.2022.
138. Sjöberg 1994, 183.

Källor och litteratur

ARKIVKÄLLOR

Finland

RIKSARKIVET (FRA)

- Bergstyrelsens arkiv
 - S. Savenius reseberättelse 1824–1825
- Egentliga Finlands fogderäkenskaper
 - Halikko fogderi 1566–1608
 - Näse kungsgårds räkenskaper 1562–1595
 - Södra Finlands fogderi 1566–1608
 - Åbo slotts räkenskaper 1566–1573
- Gabriel Nikanders samling (FRA Åbo)
 - Generalregistret över bosättningen i Finland 1539–1809: Kimito/Kemiö 1540–1713
- Lagus samling, kungliga brev
 - Riksregistraturet, avskrifter av brev rörande Finland, Gustaf II Adolfs registratur 1611–1613
 - Riksregistraturet, avskrifter av brev rörande Finland, Karl IX:s registratur 1610

ÅBO AKADEMIS BIBLIOTEK

- Handskriftssamlingarna
 - John Gardbergs samling
 - Gabriel Johan Nikanders samling

ÅBO LANDSKAPSMUSEUMS ARKIV

- Dahlströms arkiv

Sverige

RIKSARKIVET (RA)

- Oxenstiernska samlingen, skrifter och brev
 - Axel Oxenstierna av Södermöre//E 678
 - Johan Axelsson av Södermöre//E 978
- Riksregistraturet
 - Erik XIV:s brev 1563
 - Johan III:s brev 1573, 1583, 1585

Kammararkivet

- Strödda kamerala handlingar* 1549–1589: 1578, 1587 1520–1828 konungens beställningsregister 1570, odat. 1588
- Strödda räkenskaper och handlingar* t o m 1630
- Beställningsregister 1554–1578
- Räntekammarböcker* 1526–1630, 1565; 1558–1598

Kammarkollegiets arkiv

- Landskapshandlingar
- Upplandshandlingar: Uppsala slott
- Ämnessamlingars arkiv
- Kammarkollegiet Finska cameralia: Register för adelns skattepliktiga gods före 1576

Slottsarkivet

- Haga, räkenskaper 1802–1803
- Husgerådskammarens arkiv 1654–1660

RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)

- Gustafsson-Belzacq, Marianne,
 - »Konserveringsrapport, Rengöring av marmorrelief med hundmotiv, Gamla Svartsjö slott, Sänga sn. Uppland, utförd av praktikant Stefan Holmgren & Marianne Gustafsson-Belzacq», 1994

- Wollin, Nils G., »Rapport över utgrävningarna vid Svartsjö slott», 1938

Bebyggelseregistret (BEBR)

Vitterhetsakademins handskriftssamling

- Johan Wiséen, »Samlande underrättelser om Calskrona från dess anläggning till nuvarande tid», 1810

STATENS HISTORISKA MUSEER (SHM)

- Wollin, Nils G., »Lappkatalog över grävningarna vid Svartsjö slott 1937–38»

UNIVERSITETSBIBLIOTEKET, LUNDS UNIVERSITET

- De la Gardieska arkivet, Släktarkiven, De la Gardie 6:2A
- Pontus De la Gardie

TRYCKTA KÄLLOR

- Cornell, Henrik (utg.), Tessin, Nicodemus, *Nicodemus Tessin d. y.:s Brev till Konungen 1689–1726*, Uppsala: Appelbergs Boktryckeri 1925.
- Dahlbergh, Erik, *Suecia antiqua et hodierna. I–III*, Stockholm: 1661–1715, 1726.
- Eenberg, Erik, *Kort berättelse af de märkvärdigste saker som för de främmande äre at bese och förnimma uti Upsala stad och näst om gränsande orter*, Uppsala: Werner 1703–1704, 29–30.
- Granlund, Victor, *Konung Johan III:s Bygnads- och befästningsföretag. Brefur riks-registraturet 1568–1592. I–II*, Stockholm: Historiskt bibliotek 1875.
- Handlingar rörande Sveriges historia. Konung Gustav den förstes registratur. XXVI, 1556*, utgivna av Riksarkivet, Stockholm, 1911.
- Juslenius, Daniel, *Aboa Vetus et Nova* 1700.
- Juslenius, Daniel, *Aboa Vetus et Nova, Vanha ja uusi Turku, Åbo förr och nu, Turku Old and New*, Tuomo Pekkanen & Virpi Seppälä-Pekkanen (suom.), Frans Johan Rabbe & Laura Mattsson (övers.), Gerard McAlester (transl.), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Leinberg, K. G., *Hertig Jobans af Finland diarium öfver utgångna bref*, Helsingfors: J. Simelii arfvingsars boktryckeri 1891.
- Mörsperg von, Augustin, »Augustin von Mörspergs skildring av Stockholms slott från 1592», *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1929, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1929, 213–216.
- Registrum Ecclesiae Aboensis, eller, Åbo domkyrkas Svartbok = The Black Book of Åbo Cathedral*, Reinhold Hausen, Jüri Kokkonen (transl.), Elisa Pispala (ed.), Helsingfors: Nationalbiblioteket 1996 [faksimil].
- Serlio, Sebastiano, *Sebastiano Serlio on architecture, Vol. 1*, Hart Vaughan & Peter Hicks (transl.), Yale University Press 1996.
- Serlio, Sebastiano, *Sebastiano Serlio on architecture, Vol. 2*, Hart Vaughan & Peter Hicks (transl.), New Haven: Yale University Press 2001.
- von Stiernman, A. A., *Presterskapets redogörelser om forntida minnesmärken i Finlands kyrkor*, R. Hausen (utg.), Helsingfors 1882.
- Wexionius, Michael O., *Epitome Descriptionis Sveciæ, Gothice, Fenningiæ et Subjectarum provinciarum*, Aboæ 1650.
- Wiséen, Jonas, *Samlade underrättelser om Carlskrona från dess anläggning till nuvarande tid* 1810.

E-POST

- Per Ahrbom, arkitekt, 1.12.2021 om renoveringen 2000.
- Anna Birath, fastighetsingenjör, 16.11.2022 om kolonnerna i Piperska palatset.
- Guy Mickelsson, lärare i sjösäkerhet, 13.8 och 21.8 2021 om skeppsläst på 1500-talet; 15.11.2023 om 1500-talets skutor.
- Håkan Pihl, chefsgeolog på Nordkalk, 7.2.2020 om förekomsten av röd marmor i södra Finland och dess uppkomst.
- Åke Sandström, FD i historia, 4.2.2021 om tullfria stentransporter till kronan.
- Sten-Anders Smeds, statsgeolog, 17.12.2021 om rödaktig-gråaktig marmor från Vattholma och Vestlax; 22.10.2022 om marmorns uppkomst; 17.3.2023 om Vestlax geologi; 5.9.2023 om definition av marmor, kalksten och karbonatsten; 5.9.2023 fakta om våra marmorsorter; 16.10.2025 om franska bergarter.
- Mia Ulin, verksamhetsansvarig, Vasaborgen, 24.9.2021 om utgrävningarna vid Uppsala slott på 1960-talet.
- Kerstin Åberg, arkivarie, 9.9.2021 om utgrävningarna vid Uppsala slott på 1960-talet.

LITTERATUR

- Abramauskienė, Rosa, »Reconstructions of the Fireplaces from the Palace of the Grand Dukes of Lithuania», *The Palace of the Grand Dukes of Lithuania and its Restoration within the context of the European Experience*, National Museum – Palace of the Grand Dukes of Lithuania, 2009.
- Aguilera-López, A. Jorge & Mikko Huhtamies, *Supporting the Armadas. Sweden as Spain's Naval Subcontractor (1571–1598)*, Helsinki: University of Helsinki 2021, <http://hdl.handle.net/10138/340436>
- Ahlstrand, Jan Torsten, *Arkitekturtermer. Fyrspråkigt lexikon över arkitektur- och stadsplanetermer*, Lund: Studentlitteratur 2001.
- Akşit, İlhan, *The Topkapı Palace*, Istanbul: Akşit Kültürve Turizm Yayincılık 2000.
- Alm, Göran et al., *Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst*, Lund: Signum 1996.
- Alm, Göran, »Arkitekturen», Göran Alm et al., *Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst*, Lund: Signum 1996, 43–113.

- Aminoff, Torsten G. (red.), *Gentes Finlandiae IV*, Helsingfors: Finlands riddarhus / Finlands adelsförbund 1978.
- Anderson, Perry, *Den absoluta statens utveckling*, Lund: A/Z Förlag 1987.
- Andersson, Thord, »Hugga i sten», Gunnel Friberg (red.), *Natursten i byggnader, Teknik och historia*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, Statens historiska museer 1992, 34–54.
- Anderson, William & Lars-Göran Kindström, *Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet 1951.
- Annerbäck, Lin, »Varför öppnades Magnus Ladulås gravtumba?», Stockholms medeltidsmuseum, *Stockholmskällan* 2011.
- Aspelin, J. R., »Den finska stenindustrins banbrytare», *Finskt Museum* 1900:3, 33–38.
- Axel-Nilsson, Göran, *Dekorativ stenbyggarkonst i yngre vasastil*, [Diss.], Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning 1950.
- Axel-Nilsson, Göran, *Makalös. Fältberren greve Jakob De la Gardies hus i Stockholm*, Stockholm: LiberFörlag 1984.
- Barry, Fabio, *Painting in Stone. Architecture and the Poetics of Marble from Antiquity to The Enlightenment*, New Haven and London: Yale University Press 2020.
- Bedoire, Fredric, *Den svenska arkitekturens historia*, Stockholm: Norstedts 2015.
- Bedoire, Fredric, »Drottningholm under Hedvig Eleonora», Göran Alm & Rebecka Millhagen (huvudred.), *Drottningholms slott. Från Hedvig Eleonora till Lovisa Ulrika* (band I), Karlstad: Votum i samarbete med Kungl. Hovstaterna och Statens fastighetsverk 2010.
- Bengtsson, Herman, »Uppsala domkyrka. VI Gravminnen», volym 232 av *Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien och Riksantikvarieämbetet, Uppsala 2010.
- Bennett, Robert, *Vadstena klosterkyrka. 3 Gravminnen*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1985.
- Bennet, Robert & Erik Bohrn, »Strängnäs kyrka, II:1 Gravminnen», Södermanland Band II:1, *Sveriges kyrkor, volym 159, Konsthistoriskt inventarium*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1974.
- Berg, Lena & Örjan Hermodsson, *Dannemora bergsområde. Atlas över Sveriges bergslag*, Stockholm: Jernkontoret 2002.
- Billig, Thomas & Stina Odlander Haubo, »Johan III:s slott. Byggnadsarkeologiska upptäckter ger ny kunskap om det första Drottningholm», *Eleonora-Posten*, 2007:3. *Biografiskt lexikon*, »Hans Soop (Åkesson)» 1852.
- Boëthius, B., »Jakob P. De la Gardie», *Svenskt biografiskt lexikon*, [urn:sbl:17379](https://runeberg.org/sbl/17379) [läst 20.3. 2022].
- Brandel, Sven, »Täby kyrka (Uppland)», *Kyrkor i Danderyds skeppslag*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner 1918, 69–133.
- Bursell, Barbro, »Krigsbyten i svenska samlingar/War-booty in Swedish Collections», *Krigsbyte War-Booty*, Utställningskatalog, Livrustkammaren, 23.11.2007–2.2.2009, Värnamo 2007, 13–48.
- Czaika, Ostfried, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, Stockholm: Föreningen Biblis 2009.
- Del Bufalo, Dario, *Marbre de couleur, Pierre et architecture de l'Antiquité au XIIIe siècle*, Motta Arles: Actes Sud Editions 2004.
- Douhan, Bernt, »Uppsala slott», Bernt Douhan (red.), *Uppsala slott. Vasaborgen*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1990, 19–30.
- Dubarry de Lassale, Jacques, *Identification des marbres*, Pove del Grappa: Vial 2001.
- Dubarry de Lassale, Jacques, *Utilisation des Marbres*, Turin: Vial 2005.
- Eichhorn, C. & H. Odelberg, *Guillaume Boyen (Willem Boy), peintre, sculpteur et architecte belge – étude biographique*, Bruxelles: Librairie C. Muquardt 1872.
- Eichhorn, C., »Om Sveriges äldre historia», *Framtiden, Tidskrift för fosterländsk odling*, band 2, 1869, <http://runeberg.org/framtiden/2/0335.html>
- Eichhorn, C., »Svartsjö slotts byggnadshistoria under renässansen», *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, 1889:2, 156–163.
- Ehrström, Inger, »Vasaslottet på Svartsjö», Lennart Nilsson (red.), *Färingsöboken*, Stenhamra: Färingsö hembygdsförening 1996, 8–41.
- Ekelund, Sofia, *Tbette efterskreffne haffwer Konl. Mjt bortskenck, Materiell kultur och sociala relationer vid Gustav Vasas hov*, Stockholm: Stockholms universitet 2023.
- Ellehag, Claes, *Fem svenska stormaktsbarn under 1600-talet*, Nordiska museets handlingar 117, Uddevalla: Bohusläningens Boktryckeri AB 1994.
- Ellehag, Claes, *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, Lund: Signum 1998.
- Erdmann, Axel, *Den geologiska kartan öfver Fyris-åns dalbäcken*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner 1857.

- Ericson, Lars, *Johan III, en biografi*, Lund: Historiska Media 2004.
- Eriksson, Axel, »Nationalmuseum förvärvar och återför kulturarv», pressmeddelande 30 juni 2016, 2016. <https://www.magasinett.net/2016/06/%E2%80%8Bnationalmuseum-forvarvar-och-aterfor-kulturarv/> [läst 22.11.2023].
- Eskola, Pentti et al., *Suomen kallekikivi*, Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino 1919, 1–265.
- Eydoux, Henri-Paul, *Monuments méconnus, Paris et Île-de-France*, tome I, Paris: Perrin 1975.
- Field, Jacob F., Süleymaniye Mosque, Istanbul, <https://www.britannica.com/topic/Suleymaniye-Mosque>, s.a., [läst 6.4.2024].
- Friberg, Gunnel & Barbro Sundnér (red.), *Stenen i tiden. Från 1000-talet till 1940. Natursten i byggnader*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1996.
- Friederich, Karl, *Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. bis zum 18. Jahrhundert*, Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H. 1932.
- Fulton, Torbjörn, »Byggnadsskulpturen», Göran Alm et al., *Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst*, Lund: Signum 1996, 115–165.
- Fulton, Torbjörn, *Stuckarbeten i svenska byggnadsmiljöer från äldre Vasatid*, [Diss.], Uppsala: Uppsala universitet 1994.
- Fulton, Torbjörn, »Skulpturen», Göran Alm et al., *Signums svenska konsthistoria, Renässansens konst*, Lund: Signum 1996, 291–367.
- Fulton, Torbjörn, »Slottet ur konstvetenskaplig aspekt», Bernt Douhan (red.), *Uppsala slott. Vasaborgen*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1990, 69–96.
- Gardberg, Carl Jacob, »Antonius Timmerman», *Suomen Kansallisbiografia Studia Biographica 3:1*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003, 326–327.
- Gardberg, Carl Jacob, *Åbo slott under den äldre Vasatiden*, Helsingfors 1959.
- Gardberg, Carl Jacob, *Tre Katarinor på Åbo slott*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1985.
- Gardberg, John, *Kimito friberreskap*, Helsingfors: Mercators Tryckeri och Förlags AB 1935.
- Gardberg, John, »Ur vår kalk- och marmorbrytnings äldsta hävder», *SFV-kalendern 1939*, 28–37.
- Gardberg, John, »Civilförvaltningen och beskattningssystemet», *Kimito-bygdens historia I*, Sagalunds hembygdsmuseum, Ekenäs (1944) 1981, 63–135.
- Gardberg, John, »Bergsbruk», *Kimito-bygdens historia I*, Sagalunds hembygdsmuseum, Ekenäs: Ekenäs Tryckeri AG (1944) 1981, 198–204.
- Gerritsen, Anne & Giorgio Riello (eds), *Writing Material Culture History*, London & New York: Bloomsbury Academic 2015.
- Gezelius, Lars, »Något om slottets äldre historia», Bernt Douhan (red.), *Uppsala slott. Vasaborgen*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1990, 31–53.
- Gillgren, Peter, *Vasarenässansen. Konst och identitet i 1500-talets Sverige*, Lund: Signum 2009.
- Greenhalgh, Michael, *Marble Past, Monumental Present. Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, Leiden & Boston: Brill 2009.
- Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden. X. Supplement I*, Stockholm 1932.
- Grundberg, Malin, »Visuell maktlegitimering i Sverige och i det Osmanska riket under tidigmodern tid», *Bebyggelsehistorisk tidskrift, Nordic Journal of Settlement History and Built Heritage*, 2006:52, 41–55.
- Haggrén, Georg, »Pyhäjoki ja Näse – Perniön kaksi kuninkaankartanoa, Marianna Niukkanen (toim.), *Perniö-Kuninkaan ja kartanoiden pitäjä*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1997, 28–54.
- Hahr, August, *Drottning Katarina Jagellonica och Vasarenässansen. Studier i Vasatidens konst och svensk-polsk-italienska förbindelser*, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1940a.
- Hahr, August, *Studier i Johan III:s renässans. I. Arkitektfamiljen Pabr*, Uppsala: K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 1907.
- Hahr, August, *Johan III:s renässans II. Willem Boy. Bildbuggaren och byggmästaren*, Uppsala: K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 1910.
- Hahr, August, »Katarina Jagellonicas gravvård i Uppsala domkyrka», Nils Ålenius (red.) *Uppländsk bygd, en samling studier tillägnade Wera von Essen på hennes femtioårsdag den 3 februari 1940*, Stockholm: Nordisk Rotogravyr, 1940b, 143–154.
- Hahr, August, »Uppsala slott och dess rikssal», Stockholm 1931, *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift*, Uppsala: Upplands Fornminnesförenings Förlag 1930–1932.
- Haikari, Janne, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Lind & Co 2023.

- Hakanen, Marko & Janne Haikari, »Aristokratins tid», Haikari, Janne, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Lind & Co 2023, 107–112.
- Harrison, Dick, *Sveriges stormaktstid*, Lund: Historiska Media 2021.
- Harrison Lindbergh, Katarina, *Erik XIV*, Lund: Historiska Media 2022.
- Harrison Lindbergh, Katarina, *Nordiska sjuårskriget 1563–1570*, Lund: Historiska Media (2020) 2022.
- Harrison Lindberg, Katarina, *Skånska kriget 1675–1679*, Lund: Historiska Media 2025.
- Hiekkänen, Markus, *Finlands medeltida stenkyrkor*, Camilla Ahlström-Taavitsainen (övers.), Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2020.
- Hisinger, Wilhelm, *Samling till en Minerographie öfver Sverige*, första delen, Stockholm: tryckt hos Johan A. Carlbohm 1790.
- Holmberg, Åke, *Vår världs historia. Från urtid till nutid*, Stockholm: Natur och Kultur 1987.
- Huldén, Lena, »Erik XIV (1533–1577), Sveriges Konung», *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2008. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4040-1416928956646>
- Högberg, Erik, »Calcite and dolomite relations in Svecofennian carbonate rocks», *Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar* 84, 1962, 283–310.
- Impola, Henrik, *Frälset och dess rusttjänst i Finland på 1550-talet*, Helsingfors: Genealogiska Samfundet i Finland 2011.
- Jedeur-Palmgren, Gunnar, »Fjärbaggar, skeppsläst och bondesegel», *Forum Navale*, Skrifter utgivna av Sjöhistoriska Samfundet 1965:21, 6–38.
- Juvander, Katarina, *Drottning Kristinas lustbus*, Stockholm: Raster Förlag 2001.
- Kamen, Henry, *Philip of Spain*, New Haven and London: Yale University Press (1997) 1998.
- Karling, Sten, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1931.
- Kerkkonen, Gunvor, *Bondesegel på Finska viken. Kustbors handel och sjöfart under medeltiden och äldsta Wasatid*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1959.
- Kivijärvi, Harry, »Ajatuksia kivistä», *Taide* 1993:1, 10–11.
- Kloppman, W. et al., »Tracing Medieval and Renaissance Alabaster Works of Art back to Quarries: A Multi-Isotope (Sr, S, O) Approach», *Archaeometry*, University of Oxford, 2014:2, 203–219 [publicerad på nätet 2013].
- Kowalski, Hubert, »Archaeological Examinations in the Bottom of the Vistula River near the Citadel in Warsaw 2009–2012», *Światowit X (LI) B* 2012, 241–252.
- Kryza, Ryszard, Christian F. Uhler et al., »Tales about Stone, Salzburg Limestone – 'Royal marbles' in Poland and Lithuania», *Pregląd Geologiczny*, 2011:2, 1–7.
- Källström, Magnus & Kerstin Söderlund, *Arkeologisk undersökning på Stockholms slott. Del 1. Inre borggården, 1995–1997*, Stockholm: Stockholms stadsmuseum, kulturmiljöavdelningen 2003.
- Lager-Kromnow, Birgitta, »Johan III», *Svenskt biografiskt lexikon*, band 20, 1973–1975, urn:sbl:12099 [läst 25.1.2021].
- Lagerqvist, Lars & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostar det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Borås: Centraltryckeriet AB 1985.
- Landell, Nils Erik, *Svartsjö. Sagoslottet som speglar Sverige*, Stockholm: Carlssons 1995.
- Lappalainen, Mirkka, *Släkten – Makten – Staten, Creutzarna i Sverige och Finland under 1600-talet*, Stockholm: Norstedts 2007.
- Larsson, Lars Olof, *Ornament och ornamentstick från renässans till nyklassicism*, Humanistportalen, Konstvetenskap 2010, 1–17. <https://www.humanistportalen.se/artiklar/konstvetenskap/ornament-och-ornamentstick-fran-renassans-till-nyklassicism/> [läst 17.1.2022].
- Lindahl, Göran, *Grav och Rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969.
- Lindroos, Ernst m.fl., »Kalkhantering, bondenäring och industri», Ernst Lindroos m.fl. *Våra byar*, Hembygdsforskarna i Kimitobygden, 1999, 44–53.
- Lindstedt, Sam (red.), *Uppfinningarnas bok*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1928.
- Litzen, Veikko, »Perniön varhaisempi historia», Juhani Mussaari, Helmer Salmo & Veikko Litzen, *Perniön historia I*, Perniön kunta 1980.
- Ljungström, Lars, *Vasa till Bernadotte. Kultur i rikets tjänst 1523–1973–2023*, Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld 2023.
- Ljungström, Lars, *Magnus Gabriel De la Gardies Vennigarn. Herresätet som byggnadsverk och spegelbild*, Stockholm:

- Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2004.
- Lovén, Christian, Herman Bengtsson & Markus Dahlberg, *Uppsala domkyrka 3. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning*, Uppsala: Uppsalamuseet 2010.
- Lundberg, Erik, *Arkitekturens formspråk. Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling. Renässansen utanför Italien 1540–1620*, Stockholm: Nordisk Rotogravyr 1957.
- Lundberg, Erik, *Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans: 1400–1650*, Stockholm: Nordisk Rotogravyr 1948.
- Lövgren, Anna-Brita, »Stormaktstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer», Gudrun Ekstrand (red.), *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*, Stockholm: Livrustkammaren & Liber Förlag 1984.
- Makowska, Dominika, »Dębnik and Paczółtowice, 'Marbles' in the architecture of Krakow», *Mining Science* 2015:22 (Special issue 2), 79–92.
- Maiste, Juhan, »Salvation Through Religion. The Rebirth of The Classics in Arent Passer's Oeuvre», *Art, History. Baltic Journal of Art History* 2014:8, 45–118.
- McKay, John P., *A History of World Societies*, Boston & New York & Bedford/St. Martin's: Houghton Mifflin 2009.
- Masters, Adrian, »Europe, slavery and the colour black», *Talking Humanities* 2021, blogginlägg, <https://talkinghumanities.blogs.sas.ac.uk/2021/05/11/europe-slavery-and-the-colour-black/> [läst 2021].
- Matell, Hans, »Slottets krönings- och rikssalar», Bernt Douhan (red.), *Uppsala slott. Vasaborgen*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1990, 121–142.
- Mattsson, Eva, *Furstinnan, en biografi om drottning Katarina Jagellonica*, Vadstena: Bring to Life 2018.
- Mouquin, Sophie, *Versailles en ses marbres. Politique royale et marbriers du roi*, Paris: Arthema 2018.
- Mäeväli, Sulev, *Tallinn Cathedral Burials and Tomb Monuments*, Tallinn: Morgan Studio 2004.
- Nikula, Oscar, *Tenala och Bromarfs socknars historia II*, Helsingfors: O. Nikula 1938.
- Nilsen, Anna & Herman Bengtsson, *Uppsala domkyrka 4. Interiörens fasta utsmyckning*, Uppsala: Upplandsmuseet 2010.
- Nordberg, Tord O:son, »De kulturhistoriska grävningarna på Stockholms slott 1922–1923», *Samfundet S:t Eriks Årsbok* A:D: 1924, 126–142.
- Nordberg, Tord O:son, »Slottets historia under sextonhundratalet», Martin Olsson & Tord O:son Nordberg, *Stockholms Slotts Historia. Första bandet. Det Gamla slottet*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1940, 211–343.
- Norrhem, Svante, *Christina och Carl Piper. En biografi*, Lund: Historiska Media 2010.
- Norrman, David, *Sigismund Vasa och hans regering i Polen (1587–1632)*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag 1978.
- Ohlsson, Martin A., *Stormaktstidens privatpalats i Stockholm*, Stockholm: Forum 1951.
- Olin, Martin, »Churches and Church Decorations», Mårten Snickare (ed.), *Tessin, Nicodemus Tessin the Younger, Royal Architect and Visionary*, Stockholm: Nationalmuseum 2002, 167–187.
- Olsson, Martin, *Kalmar slotts historia II A–B*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1961.
- Olsson, Martin, »Riddarholmskyrkan II, Fast inredning, inventarier och gravminnen», *Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt Inventarium*, band II, Häft. 2, 1937, 375–389.
- Olsson, Martin, »Slottets historia intill år 1600», Martin Olsson & Tord O:son Nordberg, *Stockholms Slotts Historia. Första bandet. Det Gamla slottet*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1940, 1–210.
- Peltier, Florence, »Plaster—An artistic production in the museum of Marble in Rance_Belgium», *GE de conservation*, n° 23/2023, 157–162.
- Perens, Helle & Elmar Kala, »Paekivi kasutamise Tallinnas», *Vana Tallinn XII (XVI)*, Tallinn: Estopol 2002, 13–40.
- Pettersson, Axel Ludvig Theodor, *Några ord till upplysning om bladet »Salsta»*, Sveriges geologiska undersökning 43, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner 1871.
- Pihl, Christopher, *Arbete. Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*, Uppsala: Uppsala universitet 2012.
- Pivko, D., »Jurassic red nodular limestone from NE Slovakia used as the L'ubovňa 'marble' during Renaissance in Slovakia and Poland», *Geological Quarterly*, 2017:1, 53–61.
- Reinikainen, Jukka, *Petrogenesis of Paleoproterozoic Marbles in the Svecofennian Domain, Finland*, Väitöskirja, Geologian tutkimuskeskus, Espoo 2001.
- Rinne, Juhani, »Gotiikan ja renessanssin mestareita rakennusalalla Turussa», *Historiallinen aikakauskirja* 1935:4, 257–276.

- Ruuth, J. W., *Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet*, Helsingfors: Helsingfors Central-tryckeri 1916.
- Sandström, Åke, *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*, Stockholms stad, [Diss.], Stockholmsmonografier 1990.
- Schéle, Sune, »Antonius timmerman – stenhuggare», *Finskt Museum* 1950, 66–77.
- Seitsaari, Jaakko Juhani, *Kallioperäkartta Bedrock Geological map 2012 – Perniö*, Espoo: Geologinen tutkimuslaitos, Geological Survey of Finland 1955.
- Selen, Per Gunnar, »Mälarstädernas befolkningsutveckling 1200–1611», Historiska institutionen, D-uppsats, Stockholm: Stockholms universitet 2002.
- Sjöberg, Ursula, »Haga slott. En paviljong för de kungliga barnen», Ingrid Sjöström (huvudred.), *Haga. Ett kungligt kulturarv*, Karlstad: Votum Förlag i samarbete med Kungl. Hovstaterna och Statens fastighetsverk 2009, 230–251.
- Sjöberg, Ursula, *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837. Byggnader och inredningar i Sverige och Finland*, Stockholm: Stockholmia förlag 1994.
- Snickare, Mårten, »Three Royal Palaces», Mårten Snickare (ed.), *Tessin, Nicodemus Tessin the Younger, Royal Architect and Visionary*, Stockholm: Nationalmuseum 2002, 103–126.
- Sundquist, Nils, *Willem Boy i Uppsala*, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1971.
- Svanberg, Jan, *Medeltida byggmästare*, Uppsala: Carmina 1983.
- Svidén, Susanne, »Kolonner på Mälsåker – var kommer de ifrån?», *Mälsåker Revisited: Museum och Iscensättning*, kursrapport, Kungliga Konsthögskolan, Restaureringskonst 2015–2016, 104–105.
- Stiskiène, Erika, Ryszard Kryza et al., »Natural stones from the Palace of the Great Duke of Lithuania in Vilnius», *Ustav geologických věd PřFMU*, Brno: 2008, 149–153.
- Szmydki, Ryszard, »Les marbres belges dans les demeures royales en Pologne au XVIIe siècle, Belgian marble in Polish royal residences in the seventeenth century», *Bulletin du Centre de Recherche du château de Versailles*, 6/2012, <https://doi.org/10.4000/crcv.13637>
- Teerijoki, Ilkka, »Brahe, Per», *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*, 2008, [URN:NBN:fi:sls-4535-1416928957141](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:fi:sls-4535-1416928957141)
- Törnblom, Lena, »Näs kungsgård som en del av fögderiets ekonomi åren 1556–1562», Marianna Niukkanen (toim.), *Perniö-Kuminkaan ja kartanoiden pitäjä*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1997, 91–104.
- Ullgren, Peter, *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall*, Stockholm: Norstedts 2015.
- Unnerbäck, Eyvind, *Vadstena slott, från befästning till renässanspalats 1563–1620*, Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie- och Antikvitets Akademien 1996.
- Upmark, Gustaf, »Vadstena slott 1545–1620», *Svenska Formminnesföreningens Tidskrift Åttonde bandet I:a häftet* 1891, 54–70.
- Upmark, Gustaf, »Ett par västmanländska slott», *Svenska Turistföreningens årskrift*, Västmanland/Bergslagen, 1918, 77–97.
- Upmark, Gustaf, *Stockholms slott under vasatiden*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1901, 70–97.
- Villstrand, Nils Erik, *Sveriges Historia 1600–1721*, Stockholm: Norstedts 2011.
- Wardzyński, Michal, »On the Road to the 'New Empire'. The 'Afterlife' of Roman and Byzantine Porphyry and the White Marble Tradition in Central Europe during the Early Modern Era», Alina Payne (ed.), *The Land between Two Seas: Art on the Move in the Mediterranean and the Black Sea 1300–1700*, Leiden-Boston: Brill 2022, 354–377.
- Westra, Laszlo, »Mafic and felsic volcanites, Vestlax», Gabor Gaál & Roland Gorbatshev (ed.), *Tectonic setting of Proterozoic volcanism and associated ore deposits*, IGCP Field Conference in central Sweden and southern Finland 15–21 August 1988, Espoo: Geological Survey of Finland, Guide 22, 1988, 94–98.
- Wollin, Nils G., »Lantmäteristylens hus», *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, Stockholm: Sällskapet för utgivande av lantmäteriets historia 1928, 587–614.
- Žygas, K. P., »The Chapel of St. Casimir in Vilnius – A Counter-reformation Landmark», *Meni Istorija ir Kritika/Art History and Criticism* 18, Sciendo: 2022, 5–35. <https://doi.org/10.2478/mik-2022-0001> [läst 3.9.2023].
- Ågren, Kurt, *Bra Böckers världshistoria. Ett nytt Europa*, Höganäs: Bokförlaget Bra böcker 1985.
- Åhman, Erik, *Naturstensmaterialet i Uppsala domkyrka*, Uppsala: Sveriges Geologiska Undersökning 1985.
- Åhman, Erik, *Vattholmatraktens järnmalms- och kalkstensfyndigheter*, Årsbok 67 nr 4, Stockholm: Sveriges geologiska undersökning 1973.

Bildkällor

- s. 11 Södra Finlands Fogderäkenskaper: Riksarkivet i Finland.
- s. 19 Erik XIV: Nationalmuseum, Sverige.
- s. 21 Johan III: Statens porträttsamling, Gripsholms slott.
- s. 36 Fragment av solur: Sagalunds museum, Kimito.
- s. 51 Katarina Jagellonica: National Museum in Krakow.
- s. 57 Helsingborg: Helsingborgs museum.
- s. 66–67 Slottet Tre Kronor: Stadsmuseet i Stockholm.
- s. 68 Plan över Stockholms slott: Olsson 1940, bilaga.
- s. 74 Svartsjö slott: *Suecia antiqua et hordierna*, Kungliga biblioteket.
- s. 76 Uppsala slott, planritning: Slottsräkenskaperna, Kammararkivet, ur Sundquist 1971, 51.
- s. 76–77 Uppsala slott: *Suecia antiqua et hordierna*, Kungliga biblioteket.
- s. 80 Stockholms slott, stora borggården: *Suecia antiqua et hordierna*, Kungliga biblioteket.
- s. 81 Stockholms slott, västra fasaden: *Suecia antiqua et hordierna*, Kungliga biblioteket.
- s. 91 Uppsala slott, uppmättningsplan: Nationalmuseum, ur Sundquist 1971, 51.
- s. 97 Fantasidjur: Statens historiska museum, Sverige.
- s. 128 Hertigdömet Södra Finlands vapen: *Suecia antiqua et hordierna*, Kungliga biblioteket.
- s. 131 Palatset Makalös: Uppsala universitetsbibliotek.
- s. 135 Axel Oxenstierna: Nationalmuseum, Sverige.
- s. 137 Bogesunds slott: *Suecia antiqua et hordierna*, Kungliga biblioteket.
- s. 143 Carl Piper: Nationalmuseum, Sverige.
- s. 145 Rekonstruktion av portal: ur Nordberg 1924, 141.

Personregister

- Adolf Fredrik 147
Alberti, Leon Battista 55
Altendörffer, Johan Hieronymus 134, 136, 170
Aspelin, J. R. 14
Augustus, kejsare 23
von Aveelen, Johan 128
Bedoire, Fredric 16, 164
Bengtsson, Herman 171
Bennett, Robert 121
Bernini, Giovanni Lorenzo 124
Bielke, Gunilla 82
Björnsson, Erik 83, 84
van der Blocke, Willem 28
Bohrn, Erik 121
Boy, Willem 45, 47, 48, 53, 55, 75, 79, 82–84, 86, 87, 103, 107, 149
Brahe, Ebba 130
Brahe, Margareta 136, 171
Brahe, Per d.y. 130, 136–138, 142
Bremer, Henrik 38
Brunelleschi, Filippo 53
Del Bufalo, Dario 16
Camphuysen, Govert 66
Claesson, Henrik 84
Crunch, Lucas d.y. 51
Dahlberg, Erik 74, 76, 80, 81, 128, 137
Douhan, Bernt 16
Dreyer, Albert 132
Dubarry de Lassale, Jacques 16, 166
Edling, Berit 171
Ehrenstrahl, David Klöcker 143
Ehrström, Inger 16, 169
Elisabeth av Österrike 55
Ellehag, Claes 147
Engström, Krister 21, 27, 29, 62, 63, 94, 95, 98, 101, 104–106, 119, 120, 138–140, 144, 148, 149
de Eraso, Francisco 78, 79
Erdmann, Axel 30, 31
Eriksdotter, Valborg 39, 45
Erik XIV 10, 15, 16, 18, 20–23, 30, 31, 38, 39, 42, 47, 52, 53, 59–61, 63–66, 70, 75, 108, 111, 121
Ersson, Hans 37
Ferdinand I 17
Ferdinand II 126
Filip II 17, 19, 20, 46, 78, 79
Fleming, Klas 153
Finsson, Erich 167, 182
Floris, Cornelis 53, 55
Franciskus, påve 23
Fulton, Torbjörn 108
Gardberg, Carl Jacob 10, 15, 37–39, 56, 165
Gardberg, John 14, 30, 42
De la Gardie, Brita 111
De la Gardie, Jakob 111, 130, 132–134, 136
De la Gardie, Johan 111
De la Gardie, Magnus Gabriel 133
De la Gardie, Pontus 13, 109–112, 114, 130, 132, 137, 157, 158
Gezelius, Lars 142
Gjörwell, Christoffer 152
Granlund, Victor 11
Grind, Matts Jönsson 39
Gustav II Adolf 22, 92, 122, 123, 126–128, 130, 132, 134, 136, 142, 152, 153, 158
Gustav III 154, 162
Gustav IV Adolf 151, 152, 154, 158
Gustav Vasa 12, 17, 18, 20, 36, 37, 43, 47, 52, 59, 60, 63–65, 122
Gyllenhielm, Sofia Johansdotter 13, 110–112, 114, 157, 169
Göthe, Johan Adolph 152
Hahr, August 122, 149, 166–171
Hansdotter, Karin 111, 132
Heisser, Cecilia 19
Henriksson, Erik 121
Hertzig, Peter 48
Hindrik, mästare 134
Hisinger, Wilhelm 29, 30
Hjortsberg, Johan 21
Hogenberg, Frans 57
Horn af Åminne, Anna 118
Huttu, Miia 36, 41, 49
Härleman, Carl 92, 123, 133
Ivan IV 65
Jagellonica, Katarina 12, 13, 15, 20, 21, 49, 51, 52, 55, 57, 66, 82, 85, 88, 90, 100, 102–104, 107–109, 111, 120, 146, 155, 157
Johan III 9–14, 16, 18, 20–25, 29, 37, 38, 40, 42, 43, 45–47, 51–55, 57, 59, 60, 65, 66, 68, 71–73, 75, 77–79, 82–93, 99, 100, 102, 103, 107–109, 111, 112, 117, 120, 122, 125, 130, 132, 138, 141, 147, 149, 152, 155–157, 167
Johan II Kasimir 124
Juslenius, Daniel 150
Kampmann, Erik 167
Karl IX 13, 18, 34, 75, 85, 86, 92, 96, 100, 112, 117, 118, 120–122, 134, 144, 150, 157
Karl X Gustav 123, 124
Karl XI 123–125, 129, 142, 145, 148, 150
Karl XII 130, 142, 147
Kerkkonen, Gunvor 166
Kern, Filip 75, 79
Kiechel, Samuel 90, 91
Kirstenius, J. P. 133
Kivijärvi, Harry 169
Knutsson, Karl 13, 78, 100, 101, 157
Kock, David 143
Kowlaski, Hubert 153
Kriessen, Hans 132
Kristian IV 25
Kristina, drottning 122–124, 127, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 142, 158
Kristler, Hans Jakob 130

- Ladulås, Magnus 13, 32, 77, 78, 100, 101, 157
 Lappalainen, Mirkka 16
 Larsson, Anders 46
 Lejonhufvud, Margaretha 85
 Lindroos, Kåre 34
 Lovén, Christian 35
 Ludvig XIV 23–25, 116, 169
 Lundberg, Erik 141, 142
 Luther, Martin 99
 Magnus, hertig 18, 70, 122
 Magnus, Johannes 77
 Magnus, Olaus 18, 77
 Maiste, Juhan 112
 av Mecklenburg, Kristofer 85, 86
 von Meulen, Steven 19
 van Miereveld, Michiel Janszoon 135
 Morot, Jean 81
 Målare, Anders 46–48, 61, 66, 68, 69, 71, 73, 75, 100
 Månsdotter, Karin 60
 Mårtensson, Kristoffer 37, 79
 von Mölnhusen, Hans 45, 46, 48, 87, 88
 von Mörsperg und Beffort, Augustin 88, 133
 Nilsson, Mats 37
 Norrhem, Svante 16
 Ogier, Charles 92
 Olin, Martin 126
 Olofsson, Nils 39, 121
 Olsson, Jöran 44, 45, 84
 Olsson, Lasse 103
 Olsson, Martin 15, 44, 53, 72, 84, 86–88, 93, 95–97, 100, 138, 141, 142, 167–169
 Oxenstierna, Axel 122, 128, 130, 134–136, 158, 170
 Oxenstierna, Johan 134
 Pahr, Dominicus 47
 Pahr, Franciscus 47, 54, 66, 75, 76, 79, 90, 141
 Pahr, Johan Baptista 47
 Pahr, Kristoffer 47
 Palardin, Arent 107
 Palladio, Andrea 52, 53
 Passer, Arent 112
 Le Pautre, Jean 74, 80
 Petersen, Herman 145, 147
 Petri, Laurentius 85
 Pettersson, Mårten 118
 af Pfalz, Maria 118, 119
 Piper, Carl 16, 130, 142, 144–147
 Puffuelsson, Marchus 44
 Pyzowski, Marek 166
 Pålsson, Markus 37
 Radziwiłł, Barbara 55
 Reinikainen, Jukka 15
 Rinne, Juhani 14
 de la Roche, Peter 43
 Saloriutta, Teemu 26, 36, 69
 Sawenius, Salomon 30, 31
 Schéle, Sune 15, 103
 Schütz, Paul 60
 Serlio, Sebastiano 52, 53, 55, 89, 149
 Sforza, Bona 51, 86, 108
 Siegroth, David Friederich 136
 Sigismund, se Sigismund III
 Sigismund I, se Sigismund III
 Sigismund II August 20, 52, 55
 Sigismund III 24, 25, 46, 51, 85, 117, 124, 152, 153
 Simonsson, Sigfrid 121
 Sjöberg, Ursula 152
 Smeds, Sten-Anders 12–14, 31–34, 49, 97, 100, 107, 112, 118, 122, 139, 149, 150, 153, 155, 157, 169
 Soop, Gustaf 130, 136, 138, 142
 Soop, Hans Åkesson 138
 Staffan, murarmästare 169
 Stalhoff, Gerard 92, 133
 Stenhuggare, Staffan 118
 Stiernhoff, Göran 148
 Sture, Mauritz 118
 Sundquist, Nils 96
 Sunesdotter (Ille), Ingrid 39
 Süleyman I 20
 Teiss, Andres 110, 113
 Tempelman, Olof 152, 154
 Tessin, Nicodemus d.y. 124–126, 145, 146, 150, 152, 154
 Tessin, Nicodemus d.ä. 124, 138
 Timmerman, Antonius 9, 10, 12, 14, 15, 36–46, 48, 50, 56, 57, 61, 66, 67, 70, 71, 73–75, 82, 84, 87, 88, 91, 92, 102, 103, 108, 109, 112, 125, 129, 142, 156, 159
 Timmerman, Margareta 39, 61
 Tott, Clas Åkesson 147
 Tynesson, Bengt 167
 Törne, Christina 143, 144, 147
 Törne, Olof Hansson 145
 von Uther, Johan Baptista 21
 de la Vallée, Jean 91, 92, 133, 134
 Vasa, Anna 85
 Vasa, Elisabet 85, 86
 Vasa, Elisabeth Sabina 118
 Vasa, Margareta Elisabeth 118
 Wahlberg, Ingela 97
 Watz, Antonius 47, 54, 90
 van der Werdt, Lucas 43, 82, 100, 102
 Westra, Laszlo 15
 Wexionius, Michael 88
 Willen, Svidde 76
 Wiséen, Jonas 171
 Vitruvius 53
 Wollin, Nils G. 16, 96, 123
 de Wyk, Willem 107
 Åhman, Erik 15, 30–32

Frakter från Finland till den västra riksdelen 1571–1594

enligt Egentliga Finlands fogderäkenskaper i Finlands riksarkiv

År	Antal	Skutor & båtar	Destination	Last	Utspisning och betalning	FRA, Fogderäkenskaper
1570	1	Emilla	till Räffle [Reval]	efter ohuggen sten på kungens befallning		1570 (1140)
1571	1	Erich Finssons skuta	Stockholm	uthuggen sten	Utspisning för Antonius mästersven, en styrman och två båtsmän för en månad, för frakt råg 4 pd	1571 (1171), bild 12f
1572	2	Antonius skuta	Näse gård– Stockholm	uthuggna stenar, årligt smör och hudar	Utspisning för 6 personer för en månad; för frakt penningar: 88 [?]	1572 (1204), 57; 1572 (1206), 31
1572	2?	borgare och bönders skutor och båtar	Stockholm	uthuggna stenar, årligt ränte-smör	För frakt råg 8,5 pund, malt 10 pund; för styrmän och båtsmän råg 2 pund, malt ½ spann 6 [?] pp. Utspisning Matz Ambrosiusson, Biskopsö; Lasse Nebbe, Ingwalzskog; Utspisning för 7 personer på M. Ambrosiusson skuta och för 9 personer på L. Nebbes skuta för en månad	1572 (1204), 57; 1572 (1206), 30f
1572	1	Näse gårds skuta	Näse gård– Stockholm	uthuggna stenar		1572 (1206), 32
1572	1	Antonius skuta	Räffle [Reval]	efter någon sten som Antonius skulle hugga	Utspisning för 6 personer för en månad	1572 (1206), 32
1572	2	örlogsskepp och rändte skutor			Betalt med råg och malt styrmän och båtsmän som styrt örlogsskepp och rändte skutor med årliga ränte- persedlar, hästar, krigsfolk och uthuggna stenar både mellan Stockholm, Viborg och Södra Finland	1572 (1204), 57

År	Antal	Skutor & båtar	Destination	Last	Utspisning och betalning	FRA, Fogderäkenskaper
1573	1	Antonius skuta	Stockholm & våra »Stouuer»	uthuggen sten	För frakt 1 tunna råg, 2 tunnor malt. Utspisning för 5 [?] för två månader	1573 (1236), 2; 1573 (1236), 36
1575	1	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt 320 [?] En andra resa till Reval med boskap ingick i frakten	1575 (1281), 68
1576	1	Antonius skuta	Åbo– Stockholm	någon uthuggen sten	för frakt 32 [?]	1576 (1302), 70
1576	1	Jörenn Olssons skuta, 16 läster	Stockholm	uthuggen sten	för frakt 48 [?]	1576 (1302), 70
1577	1	Antonius skuta	Uppsala	uthuggen sten	för frakt: penningar 300	1577 (1316), 73; 1577 (1320), 71
1577	1	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt: penningar 200	1577 (1316), 73; 1577 (1320), 71
1578	1?	Antonius skuta	Stockholm	K:M:goods och fetalier [livsmedel]	för frakt [?], nytt mynt 120. Tre resor ingår i frakten, till Stockholm, Räffle & Wiborg	1578 (1335), 84
1579	2	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt: nytt mynt 80	1579 (1356), 81
1580	1	Per Kyrchio Härre, Kimito	från Finland till Stockholm	huggen sten till 32 läster »tunga»	för frakt: spannmål 5½ pund. Skutan blev borta på hemvägen	1580 (1373), 84
1580	1	borgare, Marchus Henderssons skuta	från Kimito till Stockholm	huggen sten	för frakt 16 daler	1580 (1373), 84

År	Antal	Skutor & båtar	Destination	Last	Utpisning och betalning	FRA, Fogderäkenskaper
1581	1	Matz Erichsons skuta	från Finland till Stockholm	uthuggen sten	13 tunnor spannmål för frakt samt 2 tunnor i styrmans- och 2 tunnor i båtmanshyra	1581 (1386), 80
1582	1	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt 6 daler. Ryttare, hästar och kanoner i lasten på tillbakavägen.	1582 (1401), 84
1583	2	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt: penningar 20 daler, hans styrman fick 4 [?] råg i hyra för två resor	1583 (1416), 71; 1583 (1419), 25
1585	1	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt: penningar 20 daler, i styrmanshyra 2 tunnor [?] råg.	1585 (1450), 39f
1586	2	Antonius skip	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt 40 daler	1586 (1460), 62
1588	1	Antonius skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt 20 daler	1588 (1484), 63
1588	1	en bonde	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt 6 daler	1588 (1484), 63
1591	1	borgmästare i Åbo, Lasse Anderssons skuta, 16 läster	Stockholm		för frakt 16 daler	Gardberg J., (1944), 1981, 202.
1591	1	Markus från Hitis, skäribåt	Stockholm		för frakt 4 daler	Gardberg J., (1944), 1981, 202.
1594	1	Borgare Willem Bruuns skuta	Stockholm	uthuggna stenar	för frakt spannmål - 50 daler [?]	1594 (1542), 90
1595–1608	inga frakter					
sammanlagt ca 30						